

ОЛЕКСАНДР ВИСОЦЬКИЙ

**УКРАЇНСЬКІ
СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ
ТА ЕСЕРИ:
ДОСВІД ПЕРЕМОГ І ПОРАЗОК**

Видавництво
«Основні цінності»

29

Серія
«Спадщина»

О. Ю. ВИСОЦЬКИЙ

**УКРАЇНСЬКІ
СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ
ТА ЕСЕРИ:
ДОСВІД ПЕРЕМОГ І ПОРАЗОК**

**Київ
Видавництво «Основні цінності»
2004**

УДК 329.14:941/949(477):005

ББК 63.3 (4 УКР) 6

В 53

Висоцький О.Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. – К.: Основні цінності, 2004.- 272 с.

Уперше в українській історіографії на основі широкого кола джерел з'ясовуються спільні й особливі риси генезису, становлення, ідеологій та діяльності Української соціал-демократичної робітничої партії й Української партії соціалістів-революціонерів у 1900-1920 роках. Відтворюється цілісна картина функціонування цих партій на фоні подій Української революції, визначається вплив українських соціал-демократів і есерів на формування політики УНР у добу Центральної Ради та Директорії. Висвітлюється опозиційна діяльність українських соціалістів щодо режиму гетьмана П.Скоропадського.

Книга розрахована на всіх, хто цікавиться історією української соціал-демократії, національних політичних партій, проблемами трансформації політичної свідомості в Україні та державотворчим досвідом початку ХХ століття.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор,
зав. кафедри російської історії ДНУ Іваненко В.В.

доктор історичних наук, професор,
зав. кафедри української історії та етнополітики ДНУ Якунін В.К.

Рекомендовано до друку Вченою радою Дніпропетровського національного університету, протокол № 11 від 11 червня 2001 р.

ЗВЕРНЕННЯ ДО ЧИТАЧА

Історія українського національного соціалістичного руху Східної України перших десятиліть ХХ сторіччя дає цікавий матеріал для роздумів. Адже саме його найактивніші учасники — українські соціал-демократи та есери — справляли вагомий вплив на хід Української національно-демократичної революції 1917—1920 років, значною мірою формували політику Української Народної Республіки і, тим самим, визначали долю тогочасної української державності.

Що зумовило появу та становлення української соціал-демократії на Наддніпрянщині на зорі ХХ сторіччя? Якою мірою зовнішні ідейно-політичні чинники й традиції українського відродження сформували політичне обличчя українських соціал-демократів та есерів? Чому українська соціал-демократія відіграла провідну роль у революційних подіях 1917—1920 років на Наддніпрянщині? Чому досвід застосування соціал-демократичних ідей виявився невдалим? Що було спільного й відмінного в обох провідних українських соціалістичних сил — Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), до найвизначніших лідерів якої належав Володимир Винниченко, та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), найвідомішим представником якої був Михайло Грушевський? Чому саме українські соціал-демократи грали першу скрипку у формуванні політики Української Центральної ради та Директорії УНР, попри те, що значно поступалися чисельністю та впливом на населення Наддніпрянщини українським есерам?

Відповіді на ці питання значною мірою дає пропонована читачеві книга Олександра Висоцького «Українські соціал-демократи та

есери: досвід перемог і поразок». Сподіваємося, що це видання викличе інтерес у читача, який винесе належні уроки з першого досвіду керування Українською державою вітчизняною соціал-демократією на Наддніпрянських землях.

На жаль, як відомо, далеко не в усьому і не завжди цей досвід був суто позитивним. Іноді у діях політичних лідерів доби УНР давалися взнаки брак компетентності у справах державного управління, нездатність приборкати дезорганізацію та ексцеси у збройних силах і в державному апараті, певний романтизм та відсутність підготовлених для ефективної політичної діяльності кадрів. Звісно, драматичні умови воєнного часу, у яких перебувала тоді Україна, аж ніяк не сприяли реалізації традиційних соціал-демократичних програм. Та, незважаючи на це, ми не можемо не цінувати того щирого ідеалізму, який надихнув керівників УСДРП та УПСР очолити революційний рух за національну незалежність України.

Видавництво «Основні цінності»

*Присвячується моєму науковому керівникові
Анатолію Івановичу Голубу*

ВСТУП

Докорінні зміни на зламі 80-х – 90-х років ХХ століття у суспільно-політичних відносинах на території колишнього СРСР, здобуття Україною статусу незалежної держави та просування її шляхом формування демократичної політичної системи зумовлює науковий інтерес до проблем політичної історії України, пов'язаних з процесами державотворення та діяльності національних політичних партій. Зауважимо, що в будь-якій сучасній країні партії, здійснюючи представницько-владну, регулятивну та інтегративну функції, є найважливішими інструментами забезпечення демократизму суспільно-політичних і державотворчих процесів, за умов якого лише і можливий гуманістичний розвиток суспільства. Ефективне ж функціонування партійної системи та успішна демократизація усіх сфер життя української держави потребують використання національного партійно-політичного і державотворчого досвіду початку ХХ століття шляхом його творчого переосмислення у світлі досягнень західної демократії.

Показово, що в багатьох країнах світу провідну роль відіграють насамперед соціалістичні партії. Приміром, зараз у Швеції, Данії, Фінляндії, Німеччині, Австрії, Франції, Великобританії та інших європейських країнах соціалісти знаходяться при владі. З їх діяльністю у політичній системі демократичних суспільств в основному пов'язано гарантування у рівній мірі реалізації як громадсько-політичних, так і соціально-економічних прав громадян, а також рух суспільства у напрямку здійснення ідеалів держави добробуту та соціальної демократії. З огляду на це наукове пізнання діяльності саме соціалістичних сил на національному підґрунті має першорядне значення для оптимального соціально-політичного розвитку України.

Актуальність вивчення історії національних соціалістичних партій, передусім УСДРП і УПСР, пояснюється і тим, що саме ці партії виступили провідними політичними силами Української революції 1917-1920 років, з якою, як відомо, був пов'язаний перший у ХХ столітті досвід українського державотворення. Саме їх специфіка як політичних інституцій у значній мірі визначила особливості і долю Української революції. У даному зв'язку видається виправданим історико-порівняльним підхід до дослідження таких суб'єктів політики, як УСДРП і УПСР, оскільки він дозволяє чітко розмежувати їхній внесок у розвиток українського національного руху, визначити специфіку ролі та ступінь впливу кожної з цих партій на хід революційних подій 1917-1920 років в Україні. Крім того, історико-порівняльне вивчення української соціал-демократії та есерівщини, будучи орієнтованим на виявлення спільного та особливого у цих ідейно-політичних течіях, уможливує більш глибоке розуміння генезису й сутності національного соціалістичного руху Наддніпрянщини перших двох десятиліть ХХ століття.

Відзначимо, що дослідження діяльності українських соціал-демократів та

есерів є важливим не лише з точки зору адекватного та комплексного осмислення українського історичного процесу, але й відносно пізнання спільного та особливого у всесвітньому соціалістичному русі як невід'ємної складової політичної історії людства. Це передбачає цілісне сприйняття історії УСДРП і УПСР, що обумовлює дослідження усього періоду діяльності зазначених партій на наддніпрянських землях.

Конкретно-історичні реалії існування радянської України в складі СРСР не сприяли неупередженому, об'єктивному вивченню українських національних політичних сил, насамперед, соціалістичних партій. Покликана виправдовувати існування «комуністичного» тоталітарного режиму, заідеологізована історична наука була схильна до замовчування або фальсифікації діяльності національного партійно-політичного руху, до кваліфікації його лише як прояву українського буржуазного націоналізму та контрреволюції. Можливості для об'єктивного осягнення історії УСДРП і УПСР з'явилися лише після переходу України від тоталітаризму до демократії. Але ці можливості ще далеко не використані. Багато наукових робіт із цієї проблеми відзначаються у значній мірі, з одного боку, суб'єктивністю, однобокністю, тенденційністю, емоційним навантаженням, спрощеністю та поверховістю в оцінках, що, у свою чергу, є ознакою їх недостатньої науковості. А з іншого – фрагментарністю, відсутністю цілісного та контекстного осмислення, не говорячи вже про історико-порівняльний аналіз діяльності УСДРП і УПСР на Наддніпрянщині.

Все це в сукупності визначило науковий інтерес автора даного дослідження й обумовило його звернення до історико-порівняльного вивчення УСДРП і УПСР.

Об'єктом дослідження є Українська соціал-демократична робітничка партія і Українська партія соціалістів-революціонерів як суб'єкти політичного розвитку українського суспільства та діяльність цих партій у реалізації ідейного потенціалу. Предметом вивчення є ідейно-ціннісні основи, цілі, засоби, методи та форми діяльності УСДРП і УПСР; процеси утворення й еволюції цих партій, їх взаємодія; умови, характер, спільні й особливі риси їх участі у революційному та державотворчому процесах в Україні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від лютого 1900 року до листопада 1920 року. Нижня хронологічна межа збігається з виникненням у Харкові першої на Наддніпрянській Україні національної партії соціалістичної орієнтації – Революційної української партії, що в її лоні відбувалося як формування соціал-демократичного напрямку соціалістичного руху Східної України, який згодом оформився в УСДРП, так і розвиток неонародницького напрямку, що здобув організаційне оформлення з появою УПСР. Верхня межа обумовлюється повним припиненням діяльності УСДРП і УПСР на Наддніпрянській Україні внаслідок остаточної поразки цих партій у революційних подіях 1917-1920 років та неможливості їх функціонування під більшовицькою владою.

Мета даної роботи полягає в тому, щоб, виходячи зі ступеня наукової розробки проблеми, існуючої джерельної бази та історіографічної спадщини, комплексно вивчити й узагальнити спільне й особливе у політичних доктринах і

діяльності українських соціал-демократів та есерів, проаналізувати їх роль у революційних подіях в Україні 1917-1920-х років, розкрити її зміст та наслідки в контексті поразки Української революції.

У ході дослідження автор намагався вирішити такі завдання:

- визначити, враховуючи досвід попередників і вимоги сьогодення, особливості генези та становлення УСДРП та УПСР як самостійних політичних сил;
- шляхом критичного аналізу історичних джерел та історіографічних набутоків простежити спільні й особливі риси ідеологій української соціал-демократії та есерівщини впродовж перших двох десятиліть їх існування;
- відтворити цілісну картину політичної діяльності УСДРП і УПСР у добу Української революції;
- з'ясувати вплив вітчизняних соціал-демократів та есерів на формування і здійснення на практиці політики УНР у часи Української Центральної Ради та Директорії;
- виявити особливості опозиційної діяльності УСДРП і УПСР щодо політичного режиму гетьмана П.Скоропадського;
- висвітлити вплив екстремальних обставин воєнного часу на реалізацію українськими соціал-демократами й есерами своїх програмних положень у 1919-1920 роках;
- узагальнити досвід політичної і соціально-економічної діяльності УСДРП і УПСР у добу Української революції, визначити як позитивні, так і негативні його результати.

Як відомо, нині історичне пізнання перебуває у стані кризи та пошуків її подолання. На території колишнього СРСР внаслідок розпаду системи тоталітарної свідомості з властивими їй пріоритетами гносеологічного монізму, авторитарності мислення, абсолютизацією матеріалістичного світосприйняття та класового принципу у царині суспільних наук відкрилися широкі можливості для об'єктивного осягнення історичного минулого. Але ці можливості залишаються в основному невикористаними. «Докори на адресу істориків щодо їх догматизму, однобічності, замовчування фактів, викривлення та прикрашування минулого, - пише А.Голуб, - продовжують лунати в Україні і в наші дні»¹.

Це є результатом того, що для значної частини дослідників переосмислення історичного минулого відбувалося швидше на соціокультурному, ціннісному рівні ніж на науково-гносеологічному. Іншими словами, крах моделі тоталітарного соціалізму та внаслідок цього зміна суспільних значень, насамперед щодо напрямку розвитку суспільства, який тепер мислиться не як шлях до комунізму, а як сходження до вищої форми процвітання української держави, цілком природно привели багатьох вітчизняних істориків до відмови від сприйняття історичного процесу у попередніх категоріях та схемах. Можливо, з цим також пов'язана тенденція відходу від формаційного підходу у бік цивілізаційного. Проте ситуація визначення соціокультурними, ціннісними підставами особливостей історичного пізнання, на наш погляд, не сприяє його науковості, призводить до суб'єктивізації його результатів, фактично до

міфотворчості.

Вихід з цього становища може бути знайдений лише у відмові дослідника від власних ціннісних орієнтирів при реконструкції історичної реальності. «...Там, де людина науки приходиться зі своїм власним ціннісним судженням, - писав М.Вебер, виступаючи проти суб'єктивної упередженості в науці, - вже немає місця повному розумінню фактів»². За необхідність звільнення історичної інформації від суб'єктивізму дослідника виступають такі сучасні вчені, як В.Смолій, В.Солдатенко, С.Кульчицький, В.Визгін, А.Епштейн та інші³.

Прагнення до об'єктивності в історичному дослідженні обумовлюється бажанням вбачати в історії науку, що спрямована на отримання достовірних знань про історичну дійсність, а не мистецтво, що створює більш-менш правдоподібні образи минулого у залежності від соціально-політичних, ідеологічних, культурних уподобань історика. «Ми так чи інакше, - пише О.Михайлюк, - залежимо від минулого, і якщо ми не хочемо його знати, заміняємо знання про нього різного роду міфологемами, ця залежність не усувається»⁴.

На нашу думку, подолати суб'єктивність в історичному пізнанні можливо лише шляхом повного підпорядкування дослідження певній науково обґрунтованій методології, яка повинна відіграти вирішальну роль у науково-пізнавальній діяльності, виконувати функцію нормативу, регулятора у процесі дослідження. Важливе значення при цьому має постійне удосконалення самої методологічної бази історичного пізнання з метою як надання досліднику якомога більших когнітивних можливостей для видобування нового знання про предмет вивчення, так і забезпечення нею більшої науковості одержаних результатів. Тому на зміну політико-ідеологічному плюралізму в історичному пізнанні, наявність якого, за влучним висловом І.Колесник, «загрожує розмиванням “змістовного ядра”, сенсу пізнавальної діяльності»⁵, повинен прийти гносеологічний плюралізм, «який би максимально об'єднував в єдине ціле, - пише Г.Павленко, - різні філософсько-історичні і теоретико-методологічні підходи до вивчення історії людства»⁶.

Безпосередньо розглядаючи теоретико-методологічні основи нашого дослідження, назвемо низку принципів, які є своєрідними нормативними вимогами щодо застосування методів дослідження і забезпечення вірогідності його результатів.

Одним із найважливіших принципів є принцип об'єктивності, який зобов'язує розглядати історичні явища і події у всій їх складності, багатогранності й суперечливості, з урахуванням усієї сукупності позитивних і негативних сторін їх змісту, незалежно від того, чи подобаються вони дослідникові, чи ні, виявляти тенденції та закономірності соціально-політичного розвитку українського соціалістичного руху.

Нагально необхідним у процесі пізнання є принцип історизму. Він вимагає враховувати, що загальним об'єктом вивчення є минуле суспільства в його конкретизації на рівні індивідуальних складових, яке підкоряється об'єктивним законам розвитку і залежить від соціально орієнтованої діяльності конкретних людей щодо їх цінностей та цілей. Принцип історизму передбачає виявлення і

критичне вивчення максимально повної кількості історичних фактів, розгляд їх у конкретному історичному середовищі, взаємозв'язку і причинній обумовленості. Цей принцип також означає дослідження подій та явищ у динаміці їх розвитку.

Важливе значення має діалектичний принцип, який передбачає розгляд явищ у їх взаємозв'язку, саморозвитку і взаємообумовленості. У тісній взаємодії з діалектичним принципом знаходяться принципи відповідності та кореляції.

Додержання цих принципів дозволило нам більш виважено та продуктивно підійти до аналізу й осмислення емпіричного матеріалу, що позитивно відбилосся й на результатах дослідження. Перш за все, дотримуючись принципу об'єктивності, ми намагалися не допустити упередженого ставлення до будь-якої історичної особи, політичної сили або інституту, які діяли у досліджуваній період. Використання принципу історизму значно допомогло вивченню УСДРП і УПСР як суб'єктів політичного розвитку Наддніпрянської України, дозволило простежити, як, чому і коли вони виникли, що визначило особливості їх розвитку, характеру і сутності, зміни в їх політиці, нарешті - внаслідок чого вони зазнали поразки у революційних подіях 1917-1920 років. Завдяки діалектичному принципу ми змогли виявити всю сукупність умов різноманітної діяльності як української соціал-демократії, так і української есерівщини, їх особливі та спільні риси. Керування принципом відповідності дало нам можливість з'ясувати, як теоретичні настанови українських соціал-демократів і есерів збігалися з їх політичною практикою, наскільки їх діяльність відповідала прагненням українських мас. Принцип кореляції, що означає розгляд предметів і явищ у їх співвідношенні, взаємозв'язку та взаємозалежності, дозволив краще зрозуміти як зв'язки усередині УСДРП і УПСР, так і взаємозалежності між цими партіями та зовнішніми об'єктами, у тому числі між ними самими.

Певна роль у нашій роботі була відведена методологічному підходу «розуміючої соціології» М.Вебера у його модернізованому та пристосованому до завдань нашого дослідження вигляді. Згідно з цим підходом ми прагнули з'ясувати конкретні, історично дані причини різноманітних явищ, процесів, тенденцій і напрямків у діяльності УСДРП і УПСР за допомогою незаперечного, отриманого у ході вивчення зі специфічних точок зору матеріалу, на основі попереднього вирішення завдання відновлення цілісної картини діяльності кожної з досліджуваних партій у її взаємозв'язках. Вищезазначений підхід передбачає, що діяльність УСДРП і УПСР у 1900-1920 роках, як широке узагальнення історичної реальності, лише розкладена на конкретні соціальні дії окремих учасників події (або груп), стає зрозумілою, тобто зводиться (через різні її складові) до певних чинників. При цьому до соціальної дії відноситься поведінка, орієнтована на інших, з якою діючий індивід пов'язує суб'єктивний сенс⁷. Оскільки ж мотивація і сценарій будь-якої дії формуються у свідомості індивіда, одна з граней нашого дослідницького інтересу стикалася зі свідомістю. Використання підходу «розуміючої соціології» вимагало від нас виявляти, як історична реальність впливала на свідомість конкретного індивіда (або групи), а саме на формування його цілей, ієрархії цінностей та уявлень про ту чи іншу ситуацію, в якій даному індивіду

(або групі) доводиться діяти. Важливо було з'ясувати також те, на кого була орієнтована соціальна дія і чому вона виявлялася визнаною (легітимною) або невизнаною з боку тих, на кого орієнтована, адже від цього залежав успіх чи неуспіх діяльності історичного суб'єкта. Ця проблема вирішувалася нами у два етапи: по-перше, шляхом визначення того, у чий підтримці зацікавлений історичний суб'єкт, і, по-друге, через порівняння ієрархії цінностей історичного суб'єкта та того, на кого орієнтована його соціальна дія. Внаслідок застосування цього підходу нам вдалося, зокрема, повніше зрозуміти та осмислити причини поразки УСДРП і УПСР як у подіях доби УЦР, так і періоду Директорії.

У дослідженні використовувались також принципи, які входять переважно до пізнавального інструментарію політичної науки. Серед них: принцип інституціоналізму, завдяки якому в центрі нашої уваги були партії як політичні інститути; орієнтаційний принцип, що визнає за необхідне вивчення орієнтацій людини на політичні інститути; принцип багатofакторності, що передбачає дію у суспільстві великої кількості різних, нерідко не пов'язаних між собою чинників; принцип верифікації, який вимагає перевіряти отримані на основі певної сукупності даних результати через інші дані; принцип сцієнтизму, що орієнтує на отримання точного, науково вивіреного знання про об'єкт дослідження, на яке не повинні впливати політичні погляди або ідеологічні уподобання дослідника.

У відповідності до завдань даної роботи та багатогранності проблем, що вирішувались у ході дослідження, автором використовувались різноманітні за своїм призначенням і значимістю науково-пізнавальні методи. Серед загальнонаукових методів важливу роль відігравали історичний та логічний, метод сходження від конкретного до абстрактного методу, ідеалізації, опису, вимірювання, аналізу, синтезу, індукції, дедукції тощо. За допомогою історичного методу ми досліджували становлення і розвиток УСДРП і УПСР, зміни їх політики, структури і ролі у подіях перших двох десятиліть ХХ століття. Завдяки логічному методу нам вдалося осмислити УСДРП і УПСР як суспільні організми у їх структурних зв'язках, осягнути всю сукупність причин, що обумовили особливості їх діяльності. Метод сходження від конкретного до абстрактного дозволив розкрити сутність УСДРП і УПСР на основі аналізу усього розмаїття їхніх рис, властивостей та взаємозв'язків функціонування.

Одним з основних шляхів сходження від конкретного до абстрактного був метод ідеалізації, що при формуванні цілісних образів досліджуваних партій передбачав абстрагування від одних їх особливостей та абсолютизацію інших⁸. Метод опису використовувався нами для характеристики особливостей структури і діяльності УСДРП і УПСР. Метод вимірювання, спрямований на визначення кількісних показників об'єктів, застосовувався нами для з'ясування кількісного впливу УСДРП і УПСР у структурних підрозділах Центральної Ради та чисельності цих партій у час догетьманського періоду існування УНР. Такі загальнонаукові методи, як аналіз, синтез, індукція, дедукція, статичний, динамічний та інші, виступали у нашому дослідженні конкретними засобами практичної реалізації інших вищезазначених методів.

Крім загальнонаукових, у дослідженні використовувались також

спеціально-історичні методи, зокрема історико-порівняльний, синхронний, історико-генетичний, хронологічний та проблемно-хронологічний. Так, історико-порівняльний метод дав можливість розкрити сутність УСДРП і УПСР за схожістю або відмінністю притаманних їм властивостей, виявити як основні тенденції та закономірності, так і особливості діяльності цих партій. Синхронний метод допоміг розглянути та порівняти процеси, що одночасно відбувалися в УСДРП і УПСР. Історико-генетичний - дозволив послідовно у динаміці простежити зміни, що відбувалися у формах, методах та змісті діяльності української соціал-демократії та есерівщини у процесі їх історичного розвитку. Хронологічний – дав можливість відобразити часову послідовність подій. Завдяки проблемно-хронологічному методу вдалося розподілити досліджувану проблему на ряд більш вузьких проблем, визначених у розділах. У свою чергу, ці вузькі проблеми складаються з окремих аспектів, а останні розглядаються у хронологічній послідовності.

Переходячи до розгляду історіографічної бази нашого дослідження, зазначимо, що спеціальної розробки проблеми спільного й особливого у діяльності українських соціал-демократів та есерів в історіографії ще не було зроблено. Власне, діяльність української соціал-демократії, а тим більше історія української есерівщини, на Наддніпрянщині досьогодні ще не були об'єктом цілісного та комплексного вивчення. У зв'язку з цим у нашому історіографічному огляді аналізується або література, що була спеціально присвячена висвітленню окремих питань чи періодів діяльності українських соціал-демократів і есерів, або дослідження, в яких діяльність українських соціалістів розглядалася у контексті вивчення інших тем української історії, а не була спеціальним предметом дослідження.

Питання, пов'язані з діяльністю українських соціалістів, зокрема українських соціал-демократів, почали розроблятися невдовзі після створення у 1900 році РУП. Однією з перших публікацій, де йшлося про цю партію, була невелика замітка П.Тучапського у газеті російських соціал-демократів «Искра», підписана псевдонімом «Украинец-искровец»⁹. У 1906 році побачила світ ще одна його публікація, на цей раз у київському часописі «Вестник жизни» і за підписом «П.Лукашевич»¹⁰. Крім того, вийшли статті І.Стешенка та Д.Дорошенка у Санкт-Петербурзьких часописах «Вільна Україна» та «Украинский Вестник»¹¹. У 1909 році з'явилася стаття А.Жука під псевдонімом «А.А-ко» «Соціалістичні організації на Україні. Українська соціал-демократична робітничка партія»¹². Всі ці автори, повідомляючи про існування партійної організації українських соціал-демократів, не вдавалися до глибокого аналізу її діяльності, хоча і проливали певне світло на питання ідейної еволюції та організаційного становлення української соціал-демократії.

1914 року у Санкт-Петербурзькому легальному більшовицькому щомісячнику «Просвещение» була опублікована стаття відомого українського соціал-демократа О.Лоли (псевдонім – В.Степанюк)¹³, в якій особлива увага приділялася діяльності РУП-УСДРП серед міського пролетаріату. Як і у попередніх публікаціях, у статті О.Лоли згадувалося про орієнтацію української соціал-демократії на західноєвропейський соціалістичний рух та запозичення

нею ідейних нарбок СДПН для своєї програми.

Цього ж року в одній з книг видання російських соціал-демократів «Суспільний рух у Росії на початку ХХ ст.», яке виходило у Санкт-Петербурзі під редакцією Л.Мартова, П.Маслова та О.Потресо́ва, з'явилася стаття К.Залевського, присвячена українським національним партіям¹⁴. Певне місце у ній було відведено висвітленню діяльності української соціал-демократії, яка розглядалася з широким залученням партійних документів РУП-УСДРП, хоча ця робота не була вільна від певного суб'єктивізму, що обумовлювався ідейно-політичною позицією автора. Так, у статті К.Залевського РУП без будь-яких обґрунтувань визначалася як «впливова буржуазно-демократична партія», а УСДРП – як така, що підлягала впливу націоналізму¹⁵.

Одними з перших видань, в яких поряд з розглядом української соціал-демократії згадувалося про українську есерівщину, були брошури В.Дорошенка «Українство в Росії. Новіші часи» та П.Гайдалемівського «Українські політичні партії. Їх розвиток і програми»¹⁶. Незважаючи на досить поверховий характер цих робіт та ряд хибних тверджень, вони містили цікаву інформацію щодо розвитку українського соціалістичного руху. Так, у брошурі В.Дорошенка знаходимо відомості про діяльність українських есерів у 1906-1907 роках, зокрема про їх установчий з'їзд у 1907 році¹⁷. П.Гайдалемівський у своїй брошурці, розглядаючи діяльність українських соціал-демократів та есерів до початку 1919 року, цілком справедливо визнавав за їх партіями вирішальну роль у подіях Української революції¹⁸.

У 1917-1918 роках виходять роботи відомих діячів української соціал-демократії О.Лоли та Я.Довбищенка, що були спеціально присвячені розгляду історії УСДРП¹⁹. У цілому вони є досить поверховими нарисами діяльності української соціал-демократії, але при цьому містять чимало цікавих фактів.

1919 року побачила світ перша робота, що була спеціально присвячена висвітленню історії українського есерівського руху. Це була стаття відомого керівника УПСР М.Ковалевського «Од романтики до реалізму (З історії однієї партії)», яка у неповному вигляді вийшла у двох книгах «Літературно-наукового вістника»²⁰. Цінність цієї роботи полягає в тому, що вона підготовлена на значній кількості різних за походженням джерел (від спогадів есерівських діячів до матеріалів з'їздів УПСР) та на особистих спогадах автора. Ця робота подає значну кількість достатньо деталізованих фактів щодо розвитку українського есерівського руху з 1905 по кінець 1917 року.

У 1920-ті роки спостерігалось піднесення у розробці питань історії українського соціалістичного руху, що велася як за кордоном, в еміграції, так і у радянській Україні. У цей період істотно зростає загальний науковий рівень робіт з означеної проблематики. Серед праць, спеціально присвячених історії української соціал-демократії, які вийшли за межами радянської України, слід назвати роботи В.Дорошенка «РУП і УСДРП» та «Революційна українська партія (1900-1905 рр.)». Нарис з історії української соціал-демократичної партії та статтю В.Садовського «Від українофільства до політики (з приводу 25-ліття заснування РУП)»²¹. У цілому всі ці роботи мали неабияке значення для вивчення особливостей українського соціал-демократичного руху. У статті

В.Дорошенка «РУП і УСДРП» основна увага приділялася питанням розробки партійної програми, участі українських соціал-демократів у Першій російській революції, партійно-видавницькій діяльності. У брошурі цього ж автора «Революційна українська партія (1900-1905 рр.). Нарис з історії української соціал-демократичної партії» була зроблена спроба створити цілісну картину процесу становлення української соціал-демократії. Крім того, у ній знайшли відображення деякі питання утворення українського есерівського руху, наприклад, наявність народницьких проявів у діяльності РУП та прибічників есерівських поглядів у її лавах²². Стаття В.Садовського дещо доповнила дослідження В.Дорошенка. Зокрема, її автор зробив важливий висновок, що виникнення РУП пов'язано з початком якісно нового – політичного етапу українського національного руху Наддніпрянщини²³.

Особливості партійно-політичної діяльності українських соціал-демократів і есерів у період революційних подій 1917-1920 років знайшли висвітлення у загальних працях активістів УСДРП і УПСР В.Винниченка та П.Христюка, що присвячувались осмисленню історії Української революції²⁴. Якщо у тритомнику В.Винниченка «Відродження нації», який вперше побачив світ 1920 року у Відні, діяльність українських соціал-демократів і есерів отримала лише фрагментарне, здебільшого побіжне висвітлення, то у чотиритомній праці П.Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції», що вперше вийшла у 1921-22 роках у Відні, питання участі та ролі УСДРП і УПСР у революційних подіях здобули більш ґрунтовного та систематичного вивчення. Крім багатства фактичного матеріалу та високої документальної аргументованості тверджень щодо діяльності української соціал-демократії та есерівщини, праця П.Христюка цінна для нас ще й тим, що у ній вперше в історіографічній традиції містилося порівняння УСДРП і УПСР²⁵.

У 1921 році у Відні з'явилася праця визначного діяча УПСР М.Шаповала «Революційний соціалізм на Україні»²⁶, яка цікава для нас тим, що розкриває деякі питання розвитку українського есерівського руху та діяльності УПСР щодо вирішення селянського питання.

Наступного року у Львові вийшла книга І.Мазепи «Большевизм і окупація України: Соціально-економічні причини незрілості сил української революції»²⁷. Порівнюючи розвиток російського й українського соціал-демократичного руху та аналізуючи умови їх існування, автор цієї роботи доводив, що нездатність УСДРП виступити самостійною, самодостатньою політичною силою у революційних подіях 1917-1920 років була зумовлена відсталістю пролетаріату України порівняно з пролетаріатом центральної частини Росії в організації і політичному вихованні²⁸. Крім того, у книзі І.Мазепи знайшли висвітлення особливості діяльності української соціал-демократії, які відсутні в інших роботах. Наприклад, у його дослідженні є інформація про те, що такі відомі діячі УСДРП, як М.Ткаченко, С.Вікул, П.Бензя, Г.Довженко, раніше належали до Української соціал-демократичної «Спілки»²⁹, а це вже проливає світло на проблему формування кадрового складу УСДРП.

1927 року у Празі була видана книга М.Шаповала «Велика революція і українська визвольна програма», а в наступному році з'явилася його праця

«Занепад УНР»³⁰. Присвячені подіям 1917-1920 років, ці роботи висвітлювали і питання участі та ролі УСДРП і УПСР в Українській революції. На відміну від праць В.Винниченка та П.Христюка, присвячених історії Української революції, роботи М.Шаповала торкалися також особливостей діяльності українських соціал-демократів та есерів у 1920 році.

Певне значення для нашого дослідження мали праці істориків-марксистів, переважно вихідців з українського соціалістичного руху, М.Равич-Черкаського³¹, М.Яворського³², О.Гермайзе³³, що з'явилися у 1920-і роки у радянській Україні. Якщо роботи М.Равич-Черкаського та М.Яворського не були спеціально присвячені вивченню українських соціал-демократичного й есерівського рухів та розглядали побіжно зі значною часткою суб'єктивізму лише деякі питання діяльності УСДРП і УПСР, то у статтях та монографії О.Гермайзе генеза української соціал-демократії у рамках РУП була спеціально вивчена на широкій документальній базі. Причому на цих дослідженнях майже не позначився суб'єктивізм автора. Певною мірою доповнили роботи О.Гермайзе статті П.Бензі³⁴ та А.Дучинського³⁵.

У 1929 році розпочався тотальний погром історичної науки в УСРР. Початок йому поклала огульна критика та осуд академіка М.Яворського³⁶. Серед численних звинувачень на його адресу фігурувала «ідеалізація дрібнобуржуазних партій (РУП, УСДРП), намагання наблизити їх до більшовиків»³⁷. М.Яворницького було усунуто від керівництва історичним відділом Українського інституту марксизму-ленінізму, позбавлено звання академіка, а в 1931 році репресовано в справі так званого «Українського національного центру». Роком раніше за «справою Спілки Визволення України» був репресований О.Гермайзе, якого у 1930-ті роки таврували «націонал-фашистом», «грушев'янцем», прихильником соціально-фашистського соціологізму³⁸. Зазнав нападок і М.Равич-Черкаський, що був основоположником так званої теорії «двокорінності» КП(б)У, за якою остання походила від місцевих більшовицьких організацій, що діяли в Україні та лівих українських соціал-демократів і есерів³⁹.

«Розгром «школи М.Яворського», - справедливо відзначають сучасні вчені Ф.Турченко та Г.Кривоший, - започаткував цілком новий стан в історичній науці України... У всіх відношеннях це був крок назад у порівнянні з 20-ми роками. Історичній науці були нав'язані примітивні політизовані схеми, які не мали нічого спільного з фактами минулого»⁴⁰. За влучним висловом професора В.Якуніна, «фактично вона (історична наука. - О.В.) стала зброєю сталінської ідеології та політики, засобом політичної боротьби з інакодумством, інструментом формування у суспільстві однодумства»⁴¹. Безперечним свідченням цього є поява у 1932 році книги П.Пташинського⁴², що присвячувалась висвітленню участі українських соціалістів у міжнародному соціалістичному русі у 1919-1923 роках та в якій дії останніх розглядалися виключно у негативному ключі з позицій пануючої тоді ідеології. Разом з тим, у цій книзі було вміщено ряд документів, дані яких використовувалися у нашому дослідженні. Крім роботи П.Пташинського, впродовж 1930-х – першої половини 1950-х років у радянській Україні не з'явилося жодної публікації,

спеціально присвяченої темі українського соціалістичного руху. У цей час спостерігалися лише нечисленні фрагментарні згадки про українську соціал-демократію та есерівщину, до того ж сфальсифіковані, а тому і тенденційні на догоду пануючим ідеологічним настановам⁴³.

Якщо в УРСР з початку 1930-х і до кінця 1950-х років історія української соціал-демократії та есерівщини фактично не досліджувалася, то у середовищі української політичної еміграції тривало вивчення становлення та діяльності УСДРП і УПСР. Маємо на увазі праці В.Дорошенка⁴⁴, Д.Дорошенка⁴⁵, А.Животка⁴⁶, П.Феденка⁴⁷, І.Мазепи⁴⁸.

Підкреслюючи велике значення робіт вищезазначених авторів для здійснення нашого дослідження, слід, однак, відзначити, що переважна більшість з них не присвячувалася спеціальному вивченню діяльності УСДРП і УПСР, а ті, що були спрямовані на спеціальне висвітлення історії цих партій (роботи В.Дорошенка, А.Животка), охоплювали або окремих період їх формування (В.Дорошенко), або мали поверховий характер (А.Животко).

Серед узагальнюючих праць, що присвячувалися Українській революції, особливий інтерес завдяки своїй інформативній значимості для розкриття обраної нами теми викликав тритомник І.Мазепи «Україна в огні й бурі революції 1917-1921», який побачив світ у 1941-1942 роках у Празі.

Після XX з'їзду КПРС, що поклав початок процесу десталінізації в СРСР, у вивченні українських національних партій радянськими істориками відбуваються деякі зрушення позитивного характеру. Якщо раніше за офіційними ідеологічними настановами табір ідейних опонентів більшовиків не заслуговував на увагу взагалі, тому історія українських партій перебувала фактично поза дослідницьким інтересом, то з кінця 1950-х років було визнано доцільним їх вивчення у контексті боротьби проти них більшовиків⁴⁹. Відповідно, оскільки це вивчення знаходилося під пильним контролем правлячої партії та обмежувалося певними «рамками дозволеного» офіційної ідеології, об'єктивного, науково достовірного висвітлення проблеми і події, пов'язані з діяльністю УСДРП і УПСР, не отримували. Про це свідчать статті, монографії, дисертації періоду кінця 1950-х – кінця 1980-х років, у яких розглядалися питання історії української соціал-демократії і есерівщини⁵⁰, та узагальнюючі і фундаментальні праці з історії революції і громадянської війни в Україні, енциклопедичні видання, що вийшли у цей же період і в яких згадується про УСДРП і УПСР⁵¹.

Як правило, у зазначених працях радянських істориків партії українських соціал-демократів і есерів визначалися як дрібнобуржуазні, націоналістичні, антинародні та контрреволюційні, а їх видатні діячі як «верховоди буржуазно-націоналістичної контрреволюції»⁵². Стверджувалося, що УСДРП і УПСР боролися проти соціалістичної революції, підтримували політику Тимчасового уряду й прагнули до встановлення в Україні влади національної буржуазії⁵³. Зрозуміло, що ці надумані, далекі від істини характеристики й твердження, до невпізнанності спотворюючи образи партій українських соціал-демократів і есерів, були несумісні з об'єктивним висвітленням їх історії. Процес дослідження діяльності української соціал-демократії та есерівщини радянськими

істориками ускладнювався також і внаслідок тенденційного та неглибокого вивчення ними джерел, що стосуються українського соціалістичного руху. Так, наприклад, чисельність УПСР наприкінці 1917 року С.Королівський визначав у 350 тис. осіб⁵⁴, Ю.Гамрецький – у 75 тис.⁵⁵, хоча насправді, за нашими підрахунками, загальна чисельність УПСР складала тоді 40528 осіб⁵⁶.

Найбільш помітними явищами серед радянської історичної літератури, в якій розглядалася діяльність УСДРП і УПСР, були монографії І.Кураса «Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине» та «Повчальний урок історії: (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії)». Якщо остання присвячувалася виключно вивченню історії української соціал-демократії, то перша торкалася також сюжетів, пов'язаних з діяльністю української есерівщини. На жаль, обидві праці відзначалися поверховістю, надмірною заідеологізованістю, а подекуди і фантазуванням, зокрема це стосується твердження про проголошення УПСР в 1906 році та її існування як місцевої організації ПСР⁵⁷.

На відміну від радянських істориків, їх західні колеги, багато з яких були українськими емігрантами, а частина – ветеранами українського соціалістичного руху (П.Феденко, І.Майстренко), не були затиснуті у лещата ідеологічних настанов та заборон пануючої доктрини, що позитивно відбивалося на результатах їх роботи. Щоправда, деякі автори з української діаспори, зокрема П.Мірчук та Р.Млиновецький, продемонстрували у своїх творах одномірний націоцентристський, націоборчеський підхід, тенденційність та ідеологічну заангажованість⁵⁸. Внаслідок негативного ставлення до українських соціалістів та очевидної симпатії до вкрай націоналістичного сегменту українського визвольного руху, вони спотворили у своїх роботах деякі факти з історії української соціал-демократії та есерівщини. Так, І.Мірчук в РУП знайшов «соціалістичне» та «націоналістичне» крила, останнє з яких відійшло нібито до УНП, а перше – розвалило РУП та створило УСДРП, яка, у свою чергу, «політично й програмово... була повністю під впливами московських есдеків»⁵⁹. А Р.Млиновецький «записав» «колишніх членів» «Братства Тарасівців», зокрема М.Міхновського, до РУП⁶⁰. Зауважимо про існування досить переконливих даних, що М.Міхновський ніколи не належав до РУП, а до УНП не потрапив жоден рупівець⁶¹, нині це факт безсумнівний⁶².

У цілому такі західні історики, як М.Стахів, П.Феденко, І.Майстренко, Ю.Борис, О.Підгайний, Дж.Решетар, Дж.Мейс, у своїх роботах прагнули до більш-менш виваженого висвітлення питань історії УСДРП і УПСР⁶³. Загальною вадою публікацій зазначених авторів є обмеженість їх документальної основи, яка була наслідком недоступності у той час радянських архівів та бібліотек для західних вчених. А це, у свою чергу, не дозволяло їм вийти на новий, більш високий рівень у дослідженні української соціал-демократії й есерівщини, змушувало виступати у ролі інтерпретаторів уже відомих подій і процесів.

Наприкінці 1980-х–на початку 1990-х років завдяки демократизації політичної системи на території СРСР та звільненню історичної науки в Україні від партійно-державного ідеологічного контролю відкрився якісно новий етап у вивченні українських соціалістичних партій. Історики отримали вільний доступ

до архівних джерел, періодики та книг, які зберігалися у «спецхранівських» фондах обмеженого користування. По-друге, з'явилась можливість неупередженого, незалежного від схем та стереотипів тоталітарної доби, справді наукового та об'єктивного висвітлення історії УСДРП і УПСР.

Для робіт періоду 1990-х років, в яких розглядалися різні аспекти історії українського соціалістичного руху, поряд з прагненням по-новому, виважено та аргументовано підходити до висвітлення історичних фактів і подій, характерною є недостатня критичність у ставленні до історіографічної спадщини, спрощеність і одномірність у розумінні суспільно-політичних процесів, а деяким дослідженням (В.Стрілець⁶⁴, О.Власенко⁶⁵) властиві поверховість, ідеологічна заангажованість та упередженість.

У зазначений час окремі періоди, проблеми та аспекти історії української соціал-демократії розглядали В.Бобина⁶⁶, В.Борисенко⁶⁷, В.Головченко⁶⁸, А.Голуб⁶⁹, В.Гошовська⁷⁰, Л.Ілюшина та А.Кормич⁷¹, Г.Касьянов⁷², Ю.Левенець⁷³, В.Солдатенко та В.Кривошея⁷⁴. Деякі сюжети історії УПСР дослідила О.Любовець у своїй дисертації, присвяченій боротьбізму⁷⁵. Низка питань становлення й функціонування УСДРП і УПСР знайшла висвітлення у роботах В.Бойка⁷⁶, І.Верхоляка⁷⁷, О.Бойко та В.Клименка-Мудрого⁷⁸, О.Єфименко⁷⁹, О.Мельника⁸⁰, І.Танчина⁸¹, С.Телешуна⁸², О.Тимошенко⁸³, О.Старуха⁸⁴, П.Шморгуна⁸⁵, В.Яценка⁸⁶, які вивчали окремі проблеми та аспекти українського партійно-політичного руху ХХ століття, у працях Р.Ветрова⁸⁷, О.Голобуцького та В.Кулика⁸⁸, І.Калмакана та О.Бриндака⁸⁹, Ю.Лаврова⁹⁰, які намагалися осмислити цей рух у цілому, а також у дослідженнях Т.Геращенко⁹¹, І.Логвиненка⁹², В.Лозового⁹³, О.Мироненка⁹⁴, В.Солдатенка⁹⁵, В.Шевченка⁹⁶, які торкалися історії УСДРП і УПСР у контексті вивчення окремих періодів Української революції.

Для комплексного й усебічного осмислення досліджуваної нами теми помітну роль відіграли персоналістичні роботи А.Болаболеньченка⁹⁷, В.Верстюка та Т.Осташко⁹⁸, Н.Кичигіної⁹⁹, Л.Лозинської¹⁰⁰, Г.Стрельського¹⁰¹, Ю.Шаповала¹⁰², крім того, монографії А.Гриценко¹⁰³ та В.Солдатенка¹⁰⁴, дисертації Б.Андрусина¹⁰⁵ й Р.Васковського¹⁰⁶, а також наукові студії Я.Грицака¹⁰⁷, Т.Гунчака¹⁰⁸ та інших українських, у тому числі і діаспорних, істориків¹⁰⁹.

У цілому, віддаючи належне тим дослідникам, які зробили помітний внесок у вивчення історії української соціал-демократії та есерівщини, можна цілком впевнено констатувати, що тема українського соціалістичного руху Наддніпрянщини перших двох десятиліть ХХ століття є недостатньо вивченою, а проблема особливого та спільного у діяльності УСДРП і УПСР і далі залишаєть однією з багатьох «білих плям» вітчизняної історії. З огляду на це та на відродження соціал-демократичних цінностей на українських теренах у сучасну добу¹¹⁰, зростання впливу соціалістичних ідей узагалі у зв'язку з постійним погіршенням соціально-економічного становища населення України і враховуючи вагоме значення використання історичного досвіду українського соціалістичного руху для забезпечення удосконалення розвитку суспільно-політичних відносин у країні на справді демократичних та гуманістичних засадах, нагальною є необхідність ґрунтового, комплексного, об'єктивного та

історико-порівняльного вивчення діяльності УСДРП і УПСР у 1900-1920 роках.

Джерельну базу даної роботи складає масив різноманітних за походженням, змістом, формою і функціональним значенням опублікованих та неопублікованих матеріалів. Найціннішими серед них, безперечно, є партійні документи РУП-УСДРП та УПСР, які умовно можна поділити на чотири різновиди:

1) програмні і статутні документи: програми УСДРП і УПСР є визначальними партійними документами, в яких сконцентровані концептуальні положення про цілі, ідейно-ціннісні засади і засоби діяльності української соціал-демократії та есерівщини. Вони незамінні як такі, що в узагальненому і цілісному вигляді характеризують зміст теоретичного рівня політичної свідомості українських соціал-демократів та есерів, певним чином дають ключ до розуміння їх політичної поведінки, оскільки остання залежить від політичної свідомості. Отже, вивчення та порівняння програм УСДРП і УПСР є надзвичайно важливим у пізнанні особливого та спільного у сутності цих партій. Статути УСДРП і УПСР як нормативні організаційні документи цікаві у плані вивчення партійної структури кожної з них, взаємодії структурних підрозділів та принципів членства.

2) матеріали партійних з'їздів, конференцій, зборів та нарад українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. До них належать як документи, що фіксують офіційні рішення або позиції партій чи їх підрозділів з різних питань (найчастіше – резолюції), так і стенографічні звіти та проекти документів, що не були прийняті. Наприклад, важливим для розуміння розходжень між соціал-демократами на VI з'їзді УСДРП, поряд з ухваленою на ньому політичною резолюцією, є відхилений проект згаданої резолюції лівих соціал-демократів.

3) матеріали, що були створені у процесі діяльності виконавчих або постійно діючих керівних партійних органів. Серед них - резолюції центральних комітетів УСДРП і УПСР, офіційні звернення цих органів до державних установ (зокрема, ультимативна записка ЦК УСДРП до Директорії від 17 березня 1919 р.), листування партійних активістів та керівників з приводу політичних справ (наприклад, записка І.Мазепи до С.Петлюри від 10-14 лютого 1920 р., або червнева заява (1920 р.) І.Мазепи й О.Безпалка до В.Прокоповича¹¹¹), доповіді українських соціал-демократів Амстердамському (1904 р.), Штутгартському (1907 р.) та Копенгагенському (1910 р.) конгресам II-го Інтернаціоналу, що містять важливу інформацію щодо розвитку українського соціал-демократичного руху¹¹².

4) ідейно-теоретичні й агітаційно-пропагандистські матеріали: а) брошури і статті ідеологів української соціал-демократії (М.Порша¹¹³, В.Винниченка¹¹⁴, А.Пісоцького¹¹⁵, Д.Антоновича¹¹⁶, І.Стешенка¹¹⁷ й ін.) та есерівщини (М.Шаповала¹¹⁸, М.Шрага¹¹⁹, М.Любинського¹²⁰ й ін.), що розвивали програмні положення УСДРП і УПСР; б) брошури (наприклад, С.Вікула¹²¹), листівки, відозви, виступи та статті діячів українського соціал-демократичного й есерівського рухів, які присвячувалися реалізації в основному агітаційно-пропагандистських, роз'яснювально-коментаторських цілей. Значна частина цих матеріалів була вміщена на сторінках партійної преси – у газетах «Боротьба», «Трудова громада», «Трудова республіка», «Робітнича газета» та інших. Аналіз

сукупності цих джерел був досить корисним для розуміння специфіки типів політичної свідомості української соціал-демократії й есерівщини.

У цілому документи та матеріали РУП-УСДРП, УПСР характеризуються високим ступенем достовірності, авторитетності та інформаційної цінності.

Важливим видом історичних джерел, що використовувалися у ході дослідження, є офіційна документація органів влади та управління, що функціонували на українських теренах у перші два десятиліття ХХ сторіччя. Серед цих матеріалів виділяються чотири різновиди:

1) документація УЦР, її органів, структурних підрозділів (сесій, комісій, Малої ради, Генерального секретаріату, РНМ). З огляду на провідні ролі УСДРП і УПСР у формуванні політики УЦР, її матеріали є корисними для вивчення специфіки цих партій. Переважна більшість документів УЦР вміщена у збірнику «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали»¹²². Частиною документів цього різновиду є неопубліковані матеріали (зокрема, ухвали Генерального секретаріату), що містяться у ЦДАВО України (ф.1063).

2) документація Директорії, її уряду, Трудового Конгресу становить чималий інтерес для пізнання політичної і державної діяльності українських соціал-демократів та есерів у період кінця 1918 – 1920 років. У своїй більшості це неопубліковані матеріали - постанови, накази Директорії, журнали РНМ, доповіді міністерських урядовців, що знаходяться у фондах Ради народних міністрів УНР (ф.1065), Міністерства внутрішніх справ УНР (ф.1092), канцелярії Директорії (ф.1429), Міністерства праці УНР (ф.3305), І.Мазепи (ф.3933), О.Безпалка (ф.4453) ЦДАВО України. Опубліковані у пресі законодавчі акти – це лише незначна частина джерел цього різновиду.

3) офіційні документи жандармсько-поліцейських органів Російської імперії та Української Держави гетьмана П.Скоропадського. Це здебільшого неопубліковані матеріали - донесення, листування, агентурні дані, звіти, рапорти і повідомлення поліцейських урядовців щодо діяльності українських соціал-демократів і есерів, описи конфіскованої літератури, матеріали політичних справ, що знаходяться у фондах Київського (ф.274), Катеринославського (ф.313), Полтавського (ф.320) губернських жандармських управлінь, Київського (ф.275), Харківського (ф.304), Катеринославського (ф.1597) охоронних відділень, у фонді Прокурора Одеської судової палати (ф.419), ЦДІА України, а також у фонді Міністерства внутрішніх справ Української Держави (ф.1216) ЦДАВО України та у фонді Інституту історії й Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (ф.17) ЦДАГО України. Джерела цього різновиду цінні для вивчення опозиційної діяльності українських соціалістів, хоча і потребують до себе дуже обережного ставлення, перевірки шляхом зіставлення з інформацією інших, більш достовірних джерел.

4) документи органів місцевого управління складають матеріали «Екатеринославского Губернского Присутствия по делам об обществах», що знаходяться у фонді Катеринославського губернського жандармського управління (ф.313) ЦДІА України, Волинського Губернського Земельного Комітету та Олександрівського Повітового Земельного з'їзду – у фонді Міністерства земельних справ УЦР (ф.1060) ЦДАВО України та деякі інші.

Одним із видів використаних у роботі історичних джерел є матеріали різноманітних політичних сил, що певним чином обумовили діяльність УСДРП і УПСР. До них належать джерела ідейного запозичення української соціал-демократії та есерівщини - Ерфуртська програма СДПН (1891 р.)¹²³ та програма ПСР (1906 р.)¹²⁴, крім того, документи лівих соціал-демократів і есерів, що частково опубліковані у збірнику «Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали»¹²⁵, у праці П.Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції»¹²⁶ та на сторінках преси, а також містяться у фондах «ЦК УКП і її губернські комітети» (ф.8), «ЦК УПСР, УКП (боротьбистів) та місцеві організації» (ф.43), «Колекція документів з історії КП(б)У» (ф.57), «УСДРП (незалежних)» (ф.267) ЦДАГО України. Значну частину використаних матеріалів цього виду складають документи російської та української комуністичних партій, радянських державних і воєнних установ, які переважно містяться у збірниках «Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Протоколы»¹²⁷ та «Гражданская война на Украине (1918-1920)»¹²⁸. Особливо цінними для дослідження є опубліковані матеріали судового процесу над українськими соціалістами, що був інспірований радянською юстицією¹²⁹. Неабияку роль у розкритті теми відіграли свідчення та пояснення безпосередніх учасників подій 1917-1920 років, які виступали на цьому судовому процесі.

Водночас нами широко використовувалися джерела особистого походження – спогади, щоденники діячів українського соціалістичного руху, учасників революційних подій 1917-1920 років, характерною рисою яких є те, що історичні події, пов'язані з діяльністю української соціал-демократії й есерівщини, осмислювалися у них на основі власного досвіду їх авторів, описувалися так, як вони були пережиті і відчуті ними як сучасниками або безпосередніми дійовими особами тих подій. Вагому роль при вивченні нашої теми зіграли щоденник В.Винниченка¹³⁰, мемуари В.Андрієвського¹³¹, М.Беренштам-Кістяковської¹³², Д.Дорошенка¹³³, А.Жука¹³⁴, Ю.Колларда¹³⁵, Є.Коновальця¹³⁶, П.Скоропадського¹³⁷, О.Назарука¹³⁸, І.Мазепи¹³⁹, М.Галагана¹⁴⁰, Б.Мартоса¹⁴¹, К.Мацієвича¹⁴², І.Майстренка¹⁴³, Н.Романович-Ткаченко¹⁴⁴, М.Шаповала¹⁴⁵, Є. та Л.Чикаленків¹⁴⁶, В.Мазуренка¹⁴⁷, П.Феденка¹⁴⁸ та інших. До речі, як уже було відзначено вище, загальні праці І.Мазепи, П.Христюка, Д.Дорошенка, М.Шаповала та В.Винниченка, присвячені висвітленню історії Української революції, поряд з історіографічним, мали також мемуарне значення.

Усі названі роботи завдяки своїй великій інформативності суттєво доповнюють свідчення інших джерел. При їх використанні ми враховували, що для літератури мемуарного характеру неминуче властиві суб'єктивізм у поясненні подій, явищ і характеристики осіб, зміщення подій у часі і просторі. Тому інформація, подана у ній, критично нами осмислювалася, перевірялася через зіставлення з даними інших джерел.

Необхідними для глибокого та всебічного вивчення обраної нами теми виявилися матеріали періодики. Як відомо, періодичні видання становлять джерело великої пізнавальної цінності. Завдяки оглядам, хроніці, інформації про події вони суттєво розширюють наші уявлення про суспільно-політичне життя на українських теренах, дії тих чи інших політичних сил, у тому числі

діяльність досліджуваних нами партій, настрої і погляди різних прошарків населення. У ході дослідження були опрацьовані як партійні видання РУП-УСДРП, УПСР: «Гасло» (Чернівці, 1902-1903 рр.), «Праця» (Львів, 1904), «Боротьба» (Київ, 1917-1918), «Визволення» (Кам'янець-Подільський, 1919), «Голос робітника» (Катеринослав, 1918), «Робітнича газета» (Київ, Рівне, Вінниця, Кам'янець-Подільський, 1917-1919), «Слово» (Харків, 1918), «Трудова громада» (Кам'янець-Подільський, 1919), «Трудова республіка» (Вінниця, 1919), так і видання інших партій та політичних сил; «Вперед» (Львів, 1920), «Нова Рада» (Київ, 1917-1918), «Киевская мысль» (Київ, 1917), «Україна» (Київ, 1919), «Червоний прапор» (Київ, 1919), «Громадське слово» (Київ, 1920) та інші.

При використанні джерел у нашому дослідженні обов'язково враховувались особливості їх походження, призначення, фактична роль у соціально-політичних процесах.

Підбиваючи підсумки аналізу методологічних, історіографічних та джерелознавчих засад дослідження, відзначимо наступне.

По-перше, ґрунтовне вивчення і осмислення здобутків української і зарубіжної історіографії дозволяє стверджувати, що досліджувана у нашій роботі проблема спеціально ще не вивчалася. Більше того, багато в чому сама тема українського соціалістичного руху Наддніпрянщини початку ХХ століття є недостатньо науково розробленою. Основною причиною цього було те, що історики в Україні тривалий час працювали у жорстких ідейно-політичних рамках пануючої ідеології, що виключало об'єктивне вивчення історії опозиційних більшовикам політичних сил, а західні дослідники були позбавлені можливості працювати з джерелами, які у своїй більшості зберігалися у «спецхранівських» фондах в Україні.

По-друге, зважаючи на невивченість проблеми особливого та спільного у діяльності УСДРП і УПСР, а також на маловивченість, фрагментарність висвітлення історії цих партій в історичній літературі, зазначена проблема потребує комплексного дослідження у контексті цілісного осмислення діяльності УСДРП і УПСР на наддніпрянських теренах.

По-третьє, враховуючи те, що від методологічного інструментарію залежить як широта когнітивних можливостей для видобування нового знання про предмет вивчення, так і істинність одержуваних результатів було визнано доцільним провести дослідження з застосуванням принципів об'єктивності, історизму, діалектичного принципу, принципів відповідності, кореляції, інституціоналізму, орієнтаційного, багатофакторності, верифікації, сцієнтизму, методологічного підходу «розуміючої соціології» М.Вебера, а також з використанням як загальнонаукових методів (історичного, логічного, методу сходження від конкретного до абстрактного, ідеалізації, опису, вимірювання, аналізу, синтезу, індукції, дедукції), так і спеціально-історичних (історико-порівняльного, синхронного, історико-генетичного, хронологічного та проблемно-хронологічного методів).

По-четверте, використаний у даному дослідженні джерельний масив дозволяє об'єктивно й комплексно вивчити обрану автором тему, вийти на новий науковий рівень в осмисленні історії УСДРП і УПСР.

РОЗДІЛ 1

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ПОЯВИ, СТАНОВЛЕННЯ ТА ІДЕЙНО-ЦІННІСНИХ ЗАСАД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ І ЕСЕРІВ

На початку ХХ сторіччя становище у Наддніпрянській Україні, як і в усій Російській імперії, характеризувалося невирішеністю національного, селянського та робітничого питань. Крім того, сама політична система не була спроможна і не мала можливостей успішної реалізації цих проблем, насамперед шляхом самореформування. В таких умовах у відповідь на потреби часу та під впливом західних соціалістичних віянь, що приходили нерідко через всеросійський революційний рух, постає українська соціал-демократія та есерівщина.

Як у російському, так і в українському соціалістичному русі його мозковим центром, натхненником та керівником була різночинна революційна інтелігенція. Проте між російською та українською революційною інтелігенцією була й істотна різниця, що виникла внаслідок невизнання імперською владою за українським народом права на національний розвиток, тоді як російське суспільство ніякого пригнічення не зазнавало. Тому, якщо російська революційна інтелігенція виховувалася, перш за все, на традиції боротьби за соціальне визволення, то українська – на традиції національного визволення. Якщо перша вийшла з російського соціально-визвольного руху, то друга – з українського національного руху, ставши продовжувачкою українського національного відродження у Наддніпрянщині на його, за термінологією канадського дослідника П. Магочія, третьому етапі¹. Цим багато в чому були обумовлені й особливості українського соціалістичного руху в цілому.

З початком процесу українського національного відродження у Наддніпрянщині та оформленням його головної рушійної сили – української національної інтелігенції, починає складатися специфічний тип свідомості, який у майбутньому став першоосновою як українськоесерівської, так і українськосоціал-демократичної свідомості. Цей тип свідомості характеризувався, насамперед, увагою до української народної культури, схилянням перед нею, ідеалізацією українського народу і його історії. Зародження вищезгаданого типу свідомості пояснюється тим, що ще наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття у Російську Україну із Західної Європи поширюються ідеї романтизму з його інтересом до народної творчості і минулих історичних епох, які починають істотно впливати на освічені українські уми. Особливо це стосувалося ідей німецького філософа-просвітника І.Гердера і, перш за все, його праці «Ідеї щодо філософії історії людства»², для якої характерним був глибокий інтерес до неповторного у нації, до своєрідних, першоосновних рис національного характеру, до особливостей національного

духу і культури. Під впливом ідей романтизму відбувалося формування відомих українських письменників (І.Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненко, А.Метлинського та ін.), з'явилися збирачі українського фольклору (М.Цертелев, М.Максимович, П.Лукашевич) та українські історики (Д. Бантиш-Каменський, М.Маркевич, М.Костомаров та ін.). Саме завдяки їх творчості й були закладені основи того типу свідомості, з якого виростили українські есери і соціал-демократи.

Як відзначав один з авторитетних українських істориків І. Лисяк-Рудницький, спочатку процес національного відродження не мав політичної спрямованості, проте він розбудив “і захоплення “народом”, і свідомість української етнокультурної самобутності”³. Політичну спрямованість цей процес набув тільки з появою Кирило-Мефодіївського Товариства – першої української політичної та народницької організації. “...Його ідеї й його програма, - вказував український історик Д. Дорошенко, - надовго зазначили головні напрямні лінії українського національного відродження”⁴. Кирило-мефодіївці вперше на рівні політичних завдань висунули національне і соціальне визволення. Але, вірогідно, почуття моральної відповідальності за становище народу у свідомості української інтелігенції зародилося ще раніше і, треба думати, багато у чому під впливом творчості Т. Шевченка. За словами канадського історика О. Субтельного, “Шевченко змусив своїх колег бачити в народі не лише барвисті звичаї, а його страждання”⁵.

В ідеологію українського відродження кирило-мефодіївцями було внесено низку ідей стихійно-ліберального характеру, до яких, безумовно, належали ідеї безстанового суспільства, загальної рівності та свободи, а також народного правління у вигляді представницького органу – сейму. Примітно, що і в українських соціалістів ці ідеї також носили багато в чому стихійний характер. Що ж стосується ідеї федерації, то у тому вигляді, в якому вона була висунута кирило-мефодіївцями, українські соціалісти взяли її на озброєння тільки у другій половині 1917 року. Важливим внеском кирило-мефодіївців у традицію українського визвольного руху було те, що вони пов'язали національне визволення України та встановлення у ній республіканських порядків з піднесенням суспільної свідомості народних мас, а точніше - українського селянства, яке вважалося не тільки носієм національної культури, але й одвічним прихильником високих моральних принципів, традицій глибокого демократизму, рівності та братерства. Треба відзначити, що кирило-мефодіївці у ліквідації національної неволі українського народу, а разом з цим і в усунуванні чужого йому національного духу, бачили запоруку знищення і соціальної нерівності в Україні. Така думка з усією ясністю була висунута у 98-му пункті одного з програмних документів Кирило-Мефодіївського Товариства «Книзі буття українського народу»⁶.

Чи не найважливішим завданням української інтелігенції, на думку кирило-мефодіївців, було просвітництво народу. Можливо, це впливало з їх погляду на народ як на активну соціальну силу, якщо і не у самому національному звільненні України, то принаймні в її майбутньому республіканському устрої; однак, можливо, що у питанні просвітництва народу

вони виходили з морального обов'язку інтелігенції перед народом.

Слідком за кирило-мефодіївцями традицію українського відродження продовжили українофіли-громадівці, діяльність яких з початку 1860-х років набула розповсюдження у Наддніпрянщині. Як відомо, українофіли, іншими словами, українські народники, взявши за мету просвітництво народу, були в основному аполітичними. Український народ, тобто селянство, вони вважали єдиним представником української національності. Українофіли критично ставились до свого національного минулого, до гетьманських часів, оскільки ті часи призвели до поневолення народної маси. Порвавши з історичною традицією української державності, вони бачили національне відродження у тому, щоб інтелігенція повернулася обличчям до народу, засвоїла його мову, перейняла його інтереси та ідеали, віддала себе цілком на служіння народним інтересам⁷.

Відомо, що ідея служіння народним інтересам була однією з провідних й у свідомості української соціалістичної інтелігенції, яка вийшла в цілому з українофільської традиції. Одночасно українській соціалістичній інтелігенції була властива і тенденція відмови, аж до другої половини 1917 року, від створення власної держави.

Величезний вплив на формування світогляду українських соціалістів справили суспільно-політичні ідеї М. Драгоманова. Будучи учасником громадівського руху 1860-1870-х років і продовживши українофільську, народницьку традицію, він вивів її на новий рівень, сформулювавши політичну програму українського руху. Однією з думок М. Драгоманова, які згодом набули широкого поширення, була та, що оскільки українська нація є «плебейською», «мужицькою», тобто репрезентована в основному селянською масою і не має ні аристократії, ні буржуазії, український визвольний рух повинен бути не тільки національним, але й соціальним⁸. Це, на його думку, пояснювалося тим, що український народ «є великий практик і навіть матеріаліст, і... він держиться народності... тоді, коли бачить, що народна партія не кінчає своїх праць романтизмом, а веде народ до ширшої вигоди соціальної і економічної»⁹.

Противник усілякого централізму, М. Драгоманов відкидав необхідність створення українцями власної держави, віддаючи перевагу політичній і національній автономії¹⁰. «...Українцям,- писав він,- замість того, щоб рватись заложити свою державу, ...ліпше старатись розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі краювої й громадської вкупі з усіма іншими країнами й громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними й федеральними... Ми, напр., стоїмо за волю нашої породи, але ж ми думаємо, що було б не по правді, якби ми взяли по шнуру одбили ту межу, в котрій більша частина людей нашої породи, та й гнітили на менші частини або й на купки людей чужої породи, примушуючи їх становитись нашими...»¹¹.

Крім ідей автономії, федерації, місцевого й крайового самоврядування, чимале значення для українських соціалістів мали також ліберальні ідеї М. Драгоманова, що передбачали обмеження чиновницького свавілля, знищення

політичного режиму самодержавства, встановлення виборного правління та забезпечення громадських свобод. Причому встановлення виборного правління для М. Драгоманова, як згодом і для українських соціалістів, було необхідною основою соціалістичних перетворень¹².

М. Драгоманову також належить думка, яка у подальшому мала певний вплив на наддніпрянських політичних діячів, щодо того, що українські соціалісти повинні створювати свої, українські організації, а не поповнювати собою загальноросійські. «...Громадська праця на Україні,- вважав він,- мусить мати українську одежу, українство», оскільки «в кожній країні, в кожній людській породі... мусять бути особні підходи й приводи до однакової цілі...»¹³. Характерно у цьому сенсі засудження М. Драгомановим позиції народовольця А. Желябова у праці «Історична Польша і великоруська демократія» за те, що замість того, щоб створити українську революційну організацію, стати українським «фенієм», він визнав за краще стати одним з лідерів російської¹⁴.

Багато в чому під впливом ідей М. Драгоманова у 1880-1890-х роках в Наддніпрянщині почали посилюватися тенденції до політизації свідомості частини українофільсько-культурницької інтелігенції, в основному представників студентства. Поступово, на кінець XIX століття, політизована українська інтелігенція стає примітним явищем суспільного життя Наддніпрянщини і фактором подальшого розвитку процесу українського національного відродження на її теренах. Щоправда, треба відзначити, що, крім драгоманівських ідей, на політизацію наддніпрянської інтелігенції справили вплив і революційні рухи у Західній Європі, Росії та Галичині. Проте не західноєвропейські або російські визвольні ідеї у чистому вигляді, а саме драгоманівське ідейно-політичне вчення, яке являло собою переробку досягнень західноєвропейської політичної думки й критику російського революційного руху з позицій вирішення українського національного питання, стало першоосновою політизації наддніпрянської інтелігенції, оскільки воно найкраще відповідало національно-орієнтованій свідомості українців у Росії. Яскравим підтвердженням основоположного впливу драгоманівських ідей на умі української інтелігенції у Росії, що політизувалася, може служити політична програма «гуртка 13-ти»¹⁵ або, як його ще називали самі його учасники – студенти вищих шкіл - вихідці з Наддніпрянщини, «групи українських соціалістів-федералістів», який у 1883-1890 роках працював у Петербурзі¹⁶.

Програма цього гуртка, по суті, являла собою квінтесенцію більшої частини політичних переконань М. Драгоманова, щоправда у дещо спотвореному та спрощеному вигляді¹⁷. Тому не випадково, що учасники гуртка винесли свою програму на суд критики М. Драгоманова. Цікаво, що ті положення програми соціалістів-федералістів, які характеризувалися М. Драгомановим як неправильні, пізніше давали про себе знати й у політичній свідомості багатьох представників українського соціалістичного руху Наддніпрянщини першої чверті XX століття. Вважаючи головною метою кожного соціаліста забезпечення прав людини і заперечуючи таке значення за

національним визволенням, М.Драгоманов відзначав, що у програмі українських соціалістів-федералістів «багато говориться про національність і з повторіннями, а зовсім не говориться *про права людини і громадянина* (виділено М. Драгомановим.- О.В.), котрі є єдина міцна підстава всіх інших, і національності. В усіх рухах російських це єдина нитка, котра не дасть збитись в закоулки государственности, народничества і т.н.»¹⁸. У відповідь на висловлені соціалістами-федералістами прагнення спертися «на революційний політичний рух з загально-російським державно-централистичним характером» М.Драгоманов відзначав: «якою опорою для федералістів може бути «рух держ. центр. характера»? Він просто ворог, це і треба сказати. Федералісти можуть дружити тільки з федералістами»¹⁹. Показовими є у цьому значенні, невдалі, внаслідок централістичних настроїв російських соціал-демократів, спроби українських соціал-демократів у 1906 році, а також пізніше, об'єднатися з РСДРП²⁰.

Одночасно з «гуртком 13-ти» у Києві діяла, як правило, при освітніх закладах, ще ціла низка гуртків, що знаходились під впливом ідей М.Драгоманова. Про їх діяльність відомо завдяки спогадам однієї з учасниць гуртківського руху М.Беренштам-Кістяковської²¹. Це були «гурток українських народниць», «гурток політиків», «гурток молодших політиків», «великий український гурток» (мав контакти з «гуртком 13-ти»), «гурток драгоманівців» («дегенівський гурток»), «об'єднаний центральний гурток», «наймолодший гурток драгоманівців». Останній, за свідченням Ю. Лавриненка, існував до 1896 року²². Існування цих гуртків символізувало собою нарощування процесу політизації молоді української наддніпрянської інтелігенції під впливом драгоманівських ідей, що розповсюджувалися серед українців Росії. Важливо підкреслити, що як тоді, так і пізніше, аж до поразки національно-демократичної революції 1917-1920 років, політичне вчення М.Драгоманова справляло істотний вплив на свідомість і діяльність представників українського руху, насамперед, його соціалістичного напрямку, але не як цілісний світогляд, а як сукупність більш-менш незв'язаних ідей, ті чи інші з яких незмінно підлягали ревізії українськими діячами залежно від їх особистої упевненості у їх доцільності, а також залежно від впливу на їх свідомість певних західноєвропейських або російських революційних концепцій.

Український студентський громадівський рух 1897-1899 років, який став організаційною базою Революційної Української Партії (РУП), продовжив традицію захоплення наддніпрянської студентської молоді драгоманівськими ідеями. Про це, наприклад, свідчать слова одного з організаторів і учасників полтавської семінарської громади С.Петлюри²³ з приводу першого видання в Російській Україні праці М.Драгоманова «Чудацькі думки про українську національну справу»: «Чудацькі думки...» були дуже популярні серед українців, і автор цих рядків ясно пам'ятає те піднесення й захват, що його викликало читання цієї книжки в гуртках української молоді кінця 90-х років минулого століття. «Чудацькі думки» вкупі з іншими працями Драгоманова з українського національного питання, як, напр., «Историческая Польша и великорусская демократия», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Вільна

спілка», ціла низка статей з того ж питання, що їх було надруковано в женеvській «Громаді» та ін., слугували на той час найціннішим і чи не єдиним освітнім матеріалом з цього питання»²⁴. Відзначаючи також значення ідейної спадщини М. Драгоманова для українського руху в цілому і, насамперед, для його соціалістичного сегменту, український соціал-демократ С. Петлюра писав: «Від часу смерті Драгоманова українська політична думка пішла де в чому далі, зміцніла, розвинулась, та багато що, висловлене ним, і в наші дні не втратило свого глибокого сенсу і актуального значення»²⁵. На питання захоплення українських студентів-громадівців у Наддніпрянщині драгоманівськими ідеями також проливають світло спогади учасника харківської громади Ю. Колларда, який відзначав серед «досить цінних книжок» книгозбірні «Харківської Української Студентської Громади» наявність таких творів М. Драгоманова, як «Чудацькі думки про українську національну справу», «Політичні пісні українського народу», «Листи на Наддніпрянську Україну» тощо²⁶.

Зі створенням на основі студентських громад на початку 1900 року РУП можна констатувати перетворення української революційної інтелігенції на активну суспільно-політичну силу Наддніпрянщини. Поява РУП була продовженням українофільської традиції і результатом політизації українського руху Росії, переважно його молодшого покоління, під впливом драгоманівських ідей, а також, користуючись словами Я. Грицака, під впливом «успіхів українського руху в Галичині та політичної активності численних російських соціалістичних нелегальних організацій»²⁷. Однією з причин виникнення РУП було захоплення української наддніпрянської молоді революційною романтикою як прояв її юнацького радикалізму. Показово у цьому смислі, що перше слово назви партії було «революційна». Те, що однією з основних причин виникнення партії були революційні захоплення наддніпрянської молоді, у свою чергу, почасти обумовило ідеологічну невизначеність РУП на початковому етапі її існування. Проте за емоційною революційністю рупівців і за ідеологічною невизначеністю самої партії стояло цілком раціональне прагнення до зміни державних порядків у Російській імперії. Воно об'єднувало всіх її членів і було ще однією причиною створення РУП. Як відомо, це прагнення було провідним не тільки у діяльності української революційної інтелігенції, але також і російської, про що ще у 1878 році писав М. Драгоманов, зауважуючи, що виступи російської революційно настроєної інтелігенції «вийшли... з живої болісті громадок молодих людей, котрим не стало сили терпіти зневагу й муку од царських слуг»²⁸. Проте у випадку з українською інтелігенцією з її протестом проти адміністративного гніту тісно поєднувався протест проти національного пригноблення, оскільки, як відзначалося у брошурі «Самостійна Україна» М. Міхновського, що, фактично, стала першим програмним документом РУП, «на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів»²⁹. Національне пригноблення, джерелом якого виступали царська адміністрація та чиновницьке свавілля, особливо болісно сприймалося українською інтелігенцією, яка сенс життя свого пов'язувала з діяльністю у національно-культурній площині. У доповнення до цього національне пригноблення

породжувало в інтелігенції комплекс національної неповноцінності, який, у свою чергу, вів до появи комплексу неповноцінності людської. Створення РУП і безпосередня участь у цій організації стали для української інтелігенції спробою подолання цього комплексу або намаганням його подолання шляхом зміни зовнішніх умов, що викликали його, тобто усунення національної нерівності та придбання права на національно-культурний розвиток і творчість. Таким чином, утворення РУП було також наслідком і психологічної причини.

Крім нагальних для вирішення українською інтелігенцією завдань зміни політичного режиму і забезпечення національних прав українців, для рупівців, як спадкоємців українофільської традиції (показово, що такі засновники РУП, як Д.Антонович, М.Русов, Д.Познанський були дітьми відомих українофілів), також були властиві етичні спрямування служити інтересам свого народу, домагаючись його національного і соціального визволення, які вирости (багато в чому завдяки творчості Т.Шевченка) з романтизації минулого України, ідеалізації українського народу та його героїчної боротьби, почуття морального обов'язку перед ним. Бажання майбутніх рупівців реалізувати свої етичні спрямування шляхом революційної діяльності було ще однією причиною утворення партії.

Створення РУП визначило початок нового етапу у розвитку українського суспільно-політичного руху Російської імперії, що завершився з останнім акордом національно-демократичної революції в Україні. Цьому етапу був притаманний вихід українських діячів на арену політичної боротьби, утворення різних ідейних напрямків в українському русі, виникнення партій як масових політичних організацій.

Як відомо, спочатку РУП не мала чіткої ідейної платформи, але було б помилково стверджувати, як це робили В.Дорошенко, С.Єфремов, П.Феденко, Ю.Борис, що РУП мала різнорідний, змішаний склад, тобто включала в себе різних за ідейними переконаннями осіб, від радикальних націоналістів до соціалістів³⁰. Перш за все відзначимо, що кожний рупівець поєднував у своїй свідомості як стихійно соціалістичні погляди, так і національно-демократичні, що доходили іноді, швидше в силу емоційного захоплення ніж раціонального сприйняття, до націоналістичних. Підтвердженням останньої тези є те, що майбутній видатний український соціал-демократ і переконаний федераліст Д.Антонович також виступив за прийняття «Самостійної України» М.Міхновського як партійного документа³¹. Солідаризація з поглядами, висловленими М.Міхновським у «Самостійній Україні», для багатьох рупівців була, на нашу думку, скоріше формою емоційного протесту проти національного пригноблення, аніж поглядом на вирішення національної проблеми. Реально, переважна більшість рупівців схилилася до автономістсько-федералістських позицій. Дався знаки, вважаємо, вплив М.Драгоманова та «Profession de foi молодих українців» «Братства Тарасівців»³². Тому не випадково, що перший проект програми РУП, про який мова піде пізніше, був заснований на федералістських засадах. Але на перших порах рупівців, безумовно, об'єднував юнацький радикалізм, що вимагав неодмінно висування гасла самостійності України. Тому, на наш погляд, немає підстав говорити про

первісно змішаний склад РУП. З приводу цих тверджень один з її активістів Ю.Коллард заявляв, наприклад, таке: «В перших часах існування не було у нас ані «мішаного характеру», ані «мішаного складу» членів. То була ліга, лицарський орден молодих ентузіястів, які відчували потребу і час вийти на боротьбу з царатом за свій нарід... Не було у нас скутих в одну могутню скелю, «мішаного характеру й мішаного складу», а була «одна думка й одна воля!»...Роз'єднання почалися вже пізніше...»³³. У зв'язку з усім вищезгаданим, можна зробити висновок, що члени РУП хоча і не мали чіткої ідейної платформи, проте були об'єднані більш-менш спільним світоглядом, який у цілому можна охарактеризувати як національно-народницький, тобто об'єднуючий як національні, так і народницькі переконання. Складання у рупівців такого світогляду було явищем закономірним та обумовленим попереднім розвитком українського національного руху й умовами, в яких цей рух розвивався. Показово у цьому сенсі, що національно-народницький світогляд, по суті, був властивим (з різними варіаціями) і кирило-мефодіївцям, і українофілам-громадівцям, і М.Драгоманову, і членам «Братства Тарасівців».

Цілком закономірним у зв'язку з національно-народницьким характером світогляду діячів РУП у момент утворення партії є те, що спочатку РУП виявила себе як переважно народницька партія, партія «аграрно-соціалістичного» характеру³⁴. З самого початку діяльності РУП її членам була характерна орієнтація на роботу на селі. На це, передусім, була спрямована видавницька діяльність партії. Вже у 1900 році тиражем 10 тисяч примірників з'явилася рупівська брошура «Дядько Дмитро», що була адресована селянству. Її підготував Д.Антонович на основі брошури Польської партії соціалістичної «Отець Симон». У популярній формі вона викривала грабіжницький характер системи оподаткування селянства в Російській імперії. Вслід за нею для селян у 1901 році тиражем 3 тисячі примірників вийшла, підготовлена також на основі польського зразка Д.Познанським і Д.Антоновичем, брошура «Чи є тепер панщина?». У 1902 році побачила світ перероблена Д.Антоновичем з аналогу російських соціалістів-революціонерів брошура «Власна земля» (1 тис.прим.). А з 1903 року РУП спеціально для селян починає видавати газету «Селянин». Крім видавницької, РУП також розгорнула безпосередню агітаційну діяльність серед селян. Така діяльність здійснювалася рупівцями з кінця 1901 року і охоплювала в основному Полтавщину та Харківщину³⁵. Поза всяким сумнівом, вона стала однією з причин масових селянських виступів весни 1902 року у цьому регіоні³⁶.

Початкове функціонування РУП як народницької, соціалістично-революційної організації мало свої причини. По-перше, далася взнаки традиційна в українському русі орієнтація на народ, під яким у першу чергу розумілося селянство; другою причиною стало посилення процесу обезземелення українського селянства та погіршення умов оренди землі; по-третє, мав вплив загальноросійський народницький рух. Але найбільш важливим було те, що, для того, щоб стати українським революціонером-народником, не потрібно було бути досвідченим у політичних вченнях; треба було лише відчути на собі вплив традиції українського національного

відродження і бути, користуючись термінологією М. Драгоманова, «етичним соціалістом», тобто відчувати потребу бачити навколо себе здійснення соціальної справедливості³⁷.

З 1902 року стає помітним, як поступово починає розгортатися процес соціал-демократизації РУП, що знайшов відображення на сторінках теоретичного органу партії «Гасло». Вже у першому його номері, був визначений ідейно-теоретичний орієнтир РУП – «західноєвропейський демократичний соціалізм» партій Другого Інтернаціоналу³⁸.

Звернення до досвіду саме соціал-демократії, гадаємо, було закономірним внаслідок її найбільшої авторитетності й масовості серед соціалістичних рухів країн Західної Європи.

Поштовхом до процесу соціал-демократизації стало прагнення рупівців легітимізувати свою діяльність, обґрунтувати своє право на існування у вигляді національної революційної організації як у своїх власних очах, так і в очах своїх опонентів – аполітичних культурників старшого покоління та представників загальноросійських соціалістичних організацій.

Іншим фактором, який сприяв ідейно-теоретичним пошукам рупівців і, тим самим, започаткував процес соціал-демократизації партії була необхідність прийняття її політичної програми. Проте, замість того, щоб дати раціональне, теоретично-логічне обґрунтування тим національно-народницьким поглядам, що були властиві рупівцям внаслідок емоційно-етичних і психологічних причин, звернення до ідейно-теоретичних засад західноєвропейської соціал-демократії закономірно призвело до поступового відходу РУП від народницьких позицій і відмови багатьох рупівців від своїх попередніх уявлень щодо ролі селянства в революційних перетвореннях. Треба відзначити, що для цілої низки інтелігентів-представників старшого покоління російського революційного руху, зокрема Г. Плеханова, В. Засулич, П. Аксельрода, Л. Дейча та інших, що спочатку, як і рупівці, працювали в атмосфері надзвичайно обмеженого проникнення і розповсюдження в Росії західноєвропейської соціалістичної думки, була також характерна тенденція ставати прихильниками робітничого руху шляхом проходження через народництво та поступової відмови від нього.

Помітною віхою на шляху соціал-демократизації РУП було опублікування у квітні 1903 року на сторінках партійного часопису «Гасло» начерку майбутньої програми, запропонованого на розгляд партії Київською вільною громадою. У цьому документі знайшла своє продовження орієнтація рупівців на західноєвропейський соціал-демократичний рух, що виявилось у в zasadничені «Нарису програми Революційної Української Партії» головними ідеями програми Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН)³⁹, ухваленої її Ерфуртським з'їздом у жовтні 1891 року. Показником подальшої соціал-демократизації РУП можна також вважати розробку Київською вільною громадою у квітні 1903 року «Нариса програми для занять в робітничих гуртках»⁴⁰ та появу у цьому ж році брошур «Програма робітників» Ф. Ласалю (3 тис. прим.), «Доля працюючого люду. Збірник» (3 тис. прим.), а в наступному – «Соціальна революція» К. Каутського і деяких інших⁴¹, видання яких

красномовно свідчило про посилення процесу соціал-демократизації РУП.

У міру подальшого розгортання цього процесу починають проявляти незадоволення курсом партії ті рупівці, які, незважаючи ні на що, залишалися відданими національно-народницьким переконанням. Так відбулося, наприклад, з О.Коваленком, Л.Мацієвичем та Ю.Коллардом, які наприкінці 1902 року конфліктували з цього приводу з визнаним лідером партії Д.Антоновичем⁴². Нерідко історики, як, наприклад, В.Головченко, називають їх націонал-демократами, протиставляючи їхні національно-радикальні погляди, так би мовити, не надто національно-радикальним переконанням решти членів РУП⁴³. Відзначимо, що у цей час РУП офіційно ще стояла на позиціях «Самостійної України», хоча, безумовно, вже тоді з'явилися тенденції відмови від подібних позицій. Це помітно з огляду на прихильне ставлення часопису «Гасло» до «Проекту програми РСДРП» емігрантської російської соціал-демократичної організації «Життя» під керівництвом В.Поссе з федеративними принципами, що містилися у ньому⁴⁴. Дещо пізніше, у січні 1903 року, редакція «Гасла» офіційно відмовляється через «брак соціалістичного світогляду» від брошури «Самостійна Україна» М.Міхновського, але при цьому заявляє про свою прихильність до ідеї самостійної України⁴⁵. Таким чином, каменем спотикання між більшістю рупівців та незадоволеною меншістю була не стільки різниця у національних переконаннях, скільки ставлення до соціал-демократичної ідеї та її пристосування до України.

На відміну від партійної більшості, О.Коваленко, Л.Мацієвич і Ю.Коллард виходили з того, що: 1) селянство, українське за своїм характером, яке складало 74% усього населення Наддніпрянщини і було чужим пролетарській психології, оскільки навіть безземельна його частина мала своє майно, як наймана робоча сила працювала тільки сезонно та, у силу своєї природи, бажала «придбати собі у власність землю та її загосподарювати»; 2) пролетаріат в Російській Україні складав 1% населення, причому лише 1/3 його були українцями; 3) «великогосподарські маєтки» мають «тенденцію до роздроблення», а отже «капіталізація сільського господарства» не передбачалася. Бралося до уваги, що, *по-перше*, «безземельна й малоземельна селянська маса» є матеріалом, «на який може опертися революційний рух», у той час як міський пролетаріат може бути хіба що авангардом революції; *по-друге*, оскільки «маса селянська» є українською, «несправедливо ігнорувати національне питання задля 1% чужого національного або зденаціоналізованого пролетаріату»; *по-третє*, партійна робота на селі «мусить провадитися по лінії національного освідомлення селянських мас і приєднування їх до національно-революційного руху, який при перемозі над існуючим політичним ладом створить ліпші політичні умови життя для українського народу й облегшить дальшу його боротьбу за досягнення економічності»⁴⁶; *по-четверте*, «між частиною фабричних робітників партія повинна розвинути також свою діяльність з метою організування української частини робітництва в свої національні організації, в пристосуванні до особливих умов робітництва та до відносин між українським селом і містом»⁴⁷. Як бачимо, це була саме національно-народницька платформа, на якій згодом у більшій або меншій мірі будували свою діяльність

українські соціалісти-революціонери.

«Ми,- згадував Ю.Коллард,- ...наближалися у своїх поглядах до соціалістів-народників. Але російські соціал-революціонери не могли нас задовольнити, бо мали в собі стільки специфічно-московського, що цілком не відповідало господарським умовам життя нашого народу; тому прийняти програму російських соціалістів-революціонерів ми не могли, своєї ж української програми, яка відповідала б тому світоглядові – ми ще тоді не спромоглися витворити. Драгоманівцями ми також не були, бо хоч і поділяли соціал-народницький світогляд, але не могли погодитися з його політичними тезами відносно устрою Російської держави, як «Вільної Спільки» всіх народів Росії, себто не могли визнати федерацію»⁴⁸. Проте хоча О.Коваленко, Л.Мацієвич та Ю.Коллард були переконаними самостійниками, вони не визнавали ідеології Української Народної Партії (УНП) М.Міхновського, внаслідок того, що «трактування нею національного питання» здавалося їм «занадто далеко йдучим»⁴⁹.

У результаті незгоди з офіційною лінією РУП О.Коваленко і Л.Мацієвич відійшли від партійної роботи та невдовзі влаштувалися в Криму, а Ю.Коллард, хоча і залишається рупівцем, переходить на другорядні ролі у партії та стає, за його ж виразом, «на чорну роботу»⁵⁰.

Таким чином, з 1903 року у зв'язку з соціал-демократизацією РУП починається вихід з неї тих осіб, які продовжували залишатися відданими національно-народницьким переконанням. Завершується цей процес у 1904 році проведенням М.Поршем своєї партійної «чистки». У цей період РУП залишають такі відомі у подальшому діячі українського соціал-революційного руху, як М.Шаповал, О.Мицюк, В.Чехівській та ін⁵¹. Гадаємо, що прихильники національно-народницьких поглядів, які вийшли з РУП, не змогли у той час створити власної організації внаслідок своєї нечисленності та розрізненості. Проте, безумовно, як РУП у початковий період, так і вихідці із неї своїм національно-народницьким світоглядом поклали початок українському соціалістично-революційному рухові у Наддніпрянщині. Що стосується національно-народницького світогляду, то, як уже зазначалося, він був цілком закономірним не тільки для рупівців у початковий період їх діяльності та тих осіб, які, не сприйнявши соціал-демократичну ідею, залишили РУП, але й для багатьох інших представників молоді української наддніпрянської інтелігенції, що відчула на собі вплив ідей українського національного відродження з його народницьким характером. Цим пояснюється те, що крім РУП, постачальником керівних кадрів для українського соціал-революційного руху і, зокрема, для Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), стали освітні центри Російської імперії, в яких навчалися українці, український кооперативний рух, а пізніше, з 1917 року, російська Партія соціалістів-революціонерів (ПСР) (маємо на увазі її український за походженням сегмент).

Важливо підкреслити, що остаточному виходу із РУП опонентів її соціал-демократизації сприяло здійснення кооптованим до її ЦК у другій половині 1903 року М.Поршем, який фактично (після арешту Д.Антоновича у листопаді 1903 року) очолив його роботу⁵², «чистки» партійних організацій, від, як

відзначав один з членів РУП А.Жук, «чужонаціональних елементів (євреїв, росіян, поляків), а також від елементів чужих ідеологічно (соціалістів-революціонерів та інших)». Тим самим «партія прибирала своїм персональним складом виключно український національний характер і виразно соціал-демократичний напрямок...»⁵³. Як зауважував все той же А.Жук, «це було застосування т.зв. принципу національних організацій пролетаріату»⁵⁴.

Ще одним кроком на шляху соціал-демократизації РУП стала участь у 1904 році її представників у роботі Амстердамського конгресу II Інтернаціоналу, якому було запропоновано Доповідь ЦК партії, де РУП визначалася як організація української соціал-демократії⁵⁵. У свою чергу, участь українських соціал-демократів в Амстердамському, а потім Штутгартському (1907 р.), Копенгагенському (1910 р.) та Базельському (1912 р.) міжнародних соціалістичних конгресах⁵⁶ свідчило про визнання права на існування української соціал-демократії з боку міжнародного робітничого руху, тоді як у такому праві було відмовлено українцям російською соціал-демократією. Таке визнання, безумовно, сприяло утвердженню національної соціал-демократії у Наддніпрянській Україні, розширенню її діяльності і зростанню авторитету.

Процес переходу РУП на соціал-демократичні позиції завершився на II з'їзді (грудень 1905 р.) прийняттям партійної програми і перейменуванням її на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Зауважимо, що соціал-демократизація РУП була цілком закономірним явищем і мала свої передумови й причини. Серед передумов підкреслимо такі: 1) вплив робітничого, а також соціал-демократичного руху Західної Європи та Росії; 2) проникнення в Наддніпрянщину нелегальної літератури, в основному соціал-демократичного змісту⁵⁷; 3) соціальне розшарування селянства та його пролетаризація в результаті індустріальної модернізації Росії.

Серед причин соціал-демократизації РУП були: 1) краще теоретичне підґрунтя, стрункність та переконливість соціал-демократичної ідеології у порівнянні з народницькою (чималу роль тут зіграла її спрямованість у майбутнє, на відміну від народницької, яка була орієнтованою на збереження аграрного характеру економіки); 2) популярність соціал-демократичної ідеології у Західній Європі, що означало її авторитетність для українських революціонерів, які прагли знайти краще теоретично-раціональне обґрунтування своєї діяльності, що первісно багато в чому визначалася емоційними та етичними причинами; 3) намагання рупівців прилучитися до світового революційного руху, легітимізуючи тим самим свою діяльність.

Головною подією в житті РУП-УСДРП стало прийняття у грудні 1905 року програми українських соціал-демократів. Її теоретична частина була повністю запозичена з Ерфуртської програми (1891 р.) СДПН. Таке запозичення не було випадковим. По-перше, Ерфуртська програма вважалася у Європі зразком соціал-демократичних програм⁵⁸, а, по-друге, запозичення її теоретичної частини йшло у руслі резолюції «Міжнародна організація соціал-демократії», ухваленої Цюріхським конгресом II Інтернаціоналу (1893 р.)⁵⁹. Вона рекомендувала, «щоб перша частина програм соціал-демократичних партій усіх

країн, яка вказує на необхідність економічного перевороту, була б складена в однакових виразах для всіх...»⁶⁰. Таким чином, це запозичення мало за мету легітимізувати існування української соціал-демократії як самостійної революційної сили. Цій же меті слугувала резолюція, що була прийнята тим же з'їздом УСДРП з національного питання, де партія визначалася як «один з відділів міжнародної соціал-демократії»⁶¹.

У руслі реалізації завдання національного визволення, яке ставилося протягом всього періоду розвитку українського суспільного руху Наддніпрянщини, одним з найважливіших пунктів програми УСДРП була вимога автономії України. Автономістські, на відміну від самостійницьких, переконання українських соціал-демократів впливали, у першу чергу, з їх соціально-культурного буття. Виховані у російській школі і на російській літературі, будучи двомовними і часто використовуючи, як службовці, російську мову, українські наддніпрянські інтелігенти соціал-демократичних переконань були споріднені з Росією, тобто, за висловом І.Лисяка-Рудницького, вони «однією ногою стояли у всеросійському світі»⁶². Крім того, агітація за відокремлення України від Росії не знаходила відгуку навіть серед сільської, найбільш української, частини населення Наддніпрянщини⁶³. Але основною причиною висування автономістських, а не самостійницьких завдань, були стратегічні міркування українських соціал-демократів. Головним чином те з них, яке передбачало, що національне визволення щільно пов'язане з поваленням самодержавства і демократизацією (а також децентралізацією, що розумілася як наслідок демократизації⁶⁴) Росії зусиллями всеросійського революційного руху, до якого українські соціал-демократи зараховували й себе. Свою ж участь у цьому русі діячі УСДРП бачили в організації та керуванні боротьбою українського пролетаріату. Таким чином, здобуття Україною автономії (що більш відповідала, як бачимо, стратегії української соціал-демократії) УСДРП планувала у нерозривному зв'язку зі здійсненням антисамодержавних і демократичних спрямувань усього російського революційного руху. При цьому українські соціал-демократи у питанні здобуття Україною автономії не покладалися виключно на волю загальноросійської революційної демократії, а приділяли увагу й ролі громадської та народної ініціативи і самодіяльності у самій Наддніпрянщині. За їх переконанням, яке набуло оформлення у документах квітневої (1917 р.) загальнопартійної конференції, введення автономії повинно було здійснитися шляхом волевиявлення всього населення Наддніпрянської України на Всеукраїнських Територіальних Зборах, результати якого отримали б «санкцію», схвалення всієї революційної демократії Росії на Всеросійських Установчих Зборах⁶⁵.

Проте, хоча досягнення Україною автономії і планувалося як наслідок ініціативи «знизу», у розумінні української соціал-демократії воно, все ж таки, повинно було стати актом надання центральними держорганами Росії, яким після повалення самодержавства належало опинитися в руках революційної демократії, низки своїх повноважень Україні, а точніше її сейму. «По всіх державах,- писав М.Порш,- де заведено справді вільні демократичні порядки,

місцевим людям потроху передають – звісно, діло не обходиться без великої боротьби – право не тільки порядкувати, себ то, видавати обов'язкові постанови на основі державних законів, а ще право самим через своїх виборних видавати, замість державних, місцеві закони в своїх місцевих справах. От такий лад, коли якийсь край чи народ в державі має право самостійно влаштувати своє життя по своїх місцевих законах називається автономією». «Коли якийсь край,- продовжував М.Порш,- дуже вже одрізняється своєю історією та своїм хазяйством од інших частин держави, коли через це він має у себе багато потреб й інтересів, не однакових з потребами та інтересами інших країв,- тоді такому краєві, звичайно після довгої боротьби, державна власть *дає* (виділено нами.- О.В.) автономію»⁶⁶. Таким чином, здобуття Україною автономного статусу планувалося українськими соціал-демократами не через укладання взаємних договорів між національними краями Російської імперії та делегування частини їх повноважень «центру», а шляхом надання центральним органом влади в Росії, який представляє волю всеросійської революційної демократії, права Україні на автономію.

Така позиція ставила УСДРП у залежність від всеросійського революційного руху (його успіхів й намірів його представників), на який, у свою чергу, вона мала дуже обмежений вплив. Водночас орієнтація на всеросійський рух та пов'язування з його розвитком здійснення низки своїх програмних постулатів (перш за все, проведення демократичних перетворень, вирішення національного та робітничого питань⁶⁷), не дозволило УСДРП вийти за рамки організації, що репрезентувала лише інтереси українського пролетаріату.

Слід наголосити, що в основі подібного добровільного обмеження та вузькомасштабності ролі УСДРП лежало ідеологічне положення, «що тільки ті організації робітничого класу, які виростають згідно з умовами життя пролетаріату кожного народу, можуть найліпше з'ясувати протилежність класових інтересів, боротися проти націоналістичних напрямів в кожній нації, розвивати класову свідомість і вести й направляти класову боротьбу пролетаріату кожного народу в спільній економічній і політичній боротьбі робітничого класу всієї держави»⁶⁸. Згідно з цим положенням УСДРП визнавала право всіх народів на національне і соціальне визволення, але вважала, що тільки національні організації пролетаріату цих народів можуть боротися за їх права. Це і був вищезгаданий принцип національних організацій пролетаріату, на застосування якого одним з головних ідеологів української соціал-демократії М.Поршем до РУП-УСДРП вказував активний діяч РУП, а згодом - і секретар ЦК УСДРП А.Жук, називаючи джерелом запозичення цього принципу ідеологічні положення і практику діяльності єврейського соціал-демократичного «Бунду»⁶⁹.

Прихильністю до принципу національних організацій пролетаріату пояснюється також те, що незважаючи на в цілому федералістський характер ідеології української соціал-демократії з її програмною вимогою «широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави»⁷⁰, у більшості своїй її представники відмовлялись від внесення до

програми тези про федерацію. Зауважимо, що ще у «Нарисі програми РУП» 1903 року здобуття федеративної республіки автономних національно-історичних областей з правом на повне державне відокремлення від Росії висувалося одним з основних завдань партії⁷¹. Дещо інше, більш широке ніж обласне, розуміння федерації, запропонувала у березні 1904 року частина українських соціал-демократів на чолі з М.Поршем, заявивши, що вирішення національного питання у Росії «є можливим лише в федеративній (спільковій) республіці навзір Швейцарської, до якої ми мусимо прямувати»⁷².

Відмовляючись від внесення принципу федералізму до програмних завдань УСДРП, українські соціал-демократи виходили з того, що, керуючись принципом національних організацій, вони повинні виражати і захищати інтереси українського пролетаріату, а інтереси пролетаріату інших народів повинні реалізовувати його національні організації. Тому завданню федералізації Росії діячі УСДРП у момент прийняття партійної програми не надавали особливого значення, вважаючи цілком достатньою для захисту національних інтересів українського пролетаріату вимогу автономії України. І навіть коли у 1917 році вимога федерації була прийнята як програмна, деякі представники УСДРП, наприклад В.Винниченко, вважали, що «все представництво української соціал-демократії» не мало «ніякої потреби добиватись цієї форми (федерації.- О.В.) національного забезпечення»⁷³.

І все ж більшість соціал-демократів навесні 1917 року вважала інакше. Багато в чому цьому сприяла позиція та публіцистична діяльність М.Грушевського, який у 1906-1907 роках виступив з низкою статей з національного питання. Не виділяючи «розв'язання українського питання» «з більш загального питання про переустрій держави на засадах федеративності»⁷⁴, він вважав, що «треба звязати постуляти українські з домаганнями й інтересами недержавних народностей взагалі і на тлі загального перестрою Росії в автономних формах розвинути домагання українські»⁷⁵. На таку ж позицію з часом перейшов і головний теоретик УСДРП М.Порш, про авторитет якого як організатора і теоретика соціал-демократії згадувалось навіть у відомостях царської охоранки⁷⁶. Він відзначав наступне: «...Кожній нації, що простує до національного визволення шляхом національно-територіальної автономії, треба добиватися національної волі для всіх націй держави», або неможна «няти віри, щоб воля якогось одного народу, котрий виборов собі національну автономію, була міцною, тоді коли інші народи тої ж держави не мають автономії або стогнуть в ярмі національного поневолення»⁷⁷. Не чекаючи внесення до програми вимоги федерації, організації УСДРП ще задовго до 1917 року переходять до пропаганди цієї вимоги у своїй практичній, агітаційній діяльності⁷⁸. Це дозволило центральному друкованому органу українських соціал-демократів «Робітничій газеті» напередодні квітневої конференції УСДРП 1917 року, якій треба було висловити загальнопартійну думку з приводу федерації, заявити, що «до загально визнаних всіма нашими організаціями постулятив, тепер належить лозунг Федеративної Республіки»⁷⁹. Що стосується самої конференції, то вона, звичайно ж, також підтвердила федералістичні позиції УСДРП⁸⁰.

Повертаючись до питання орієнтації УСДРП на всеросійський революційний рух, яка знайшла своє найбільш яскраве відбиття в одній з резолюцій програмного з'їзду партії⁸¹, відзначимо, що причинами такої орієнтації були, по-перше, вплив ідеології західноєвропейської соціал-демократії з її тезою, що, оскільки становище робітників кожної окремої країни стає все більш залежним від становища робітників в інших країнах, визволення може бути здійснене лише спільними діями робітничого класу всіх країн⁸², та, по-друге, організаційна слабкість УСДРП.

Важливим моментом в ідеології партії було й те, що вирішення питання про соціальне визволення тісно пов'язувалося з національним, причому перше ставилося у залежність від другого. Таким чином, питання про національне визволення українські соціал-демократи наповнювали не лише культурним та політичним змістом, але й соціально-економічним. Це видно хоча б із ухваленої II з'їздом УСДРП «Резолюції з національного питання», де, між іншим, було заявлено, що «національний нагніт... веде до культурного, економічного і політичного занепаду»⁸³. Треба зазначити, що подібне розуміння національної проблеми українські соціал-демократи винесли або успадкували від студентсько-громадівського руху, що був попередником до РУП. Наприклад, в «Оповіщенні» (1899 р.), яке підготували діячі цього руху та адресували організаціям української студентської молоді, відзначалося, «що лихий, безвідрадний соціально-економічний і взагалі культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства як безпосереднього наслідка російського абсолютизму»⁸⁴. В цілому ж, висування українськими соціал-демократами завдання вирішення національного питання як першорядного, основоположного для здійснення соціально-економічних перетворень у суспільстві було обумовлене як традиційною, так і закономірною, ідейною тенденцією українського національного відродження.

Як відомо, традиція пов'язувати соціальне звільнення з національним була започаткована кирило-мефодіївцями та у різних варіаціях продовжувалася ледве чи не всіма наступними діячами українського відродження. Причому більшість їх національне питання незмінно ставила на перше місце суспільного реформування. Виняток становив тільки М. Драгоманов, який вважав стрижньовим моментом суспільно-перетворюючої практики задля соціальної справедливості відстоювання прав людини. Як бачимо, українські соціал-демократи, а втім як і українські есери, не були у даному значенні відданими послідовниками М. Драгоманова. Українські соціал-демократи не тільки не ставили права людини в основу основ своєї діяльності, як робить це сучасна західноєвропейська⁸⁵, а також сучасна українська соціал-демократія⁸⁶, але обмежували розуміння прав людини в основному лише громадськими свободами⁸⁷. У звуженні розуміння та недооцінці значення прав людини як основоположної цінності полягала й одна з причин поразки українських соціал-демократів у національно-демократичній революції в Україні. Мова йде про те, що підхід українських соціал-демократів до суспільного реформування з національно-класових, а не з загальнолюдських позицій, в умовах Наддніпрянщини не мав великого потенціалу, перш за все у тому, що

стосується об'єднання всіх соціальних сил на боротьбу за ідеал суспільства національної та класової рівноправності, у відданості якому українські соціал-демократи визнавалися у своїй програмі⁸⁸.

Повертаючись до питання зв'язку національного та соціального аспектів в ідеології української соціал-демократії, відзначимо, що теоретична розробка та обґрунтування цього зв'язку багато в чому належить М.Поршу, який ще навесні 1905 р. у полеміці з Д.Антоновичем на сторінках «Праці», посилаючись на загальноновизнаний авторитет К.Каутського, відстоював думку про залежність соціально-економічного гноблення від національного⁸⁹. Згодом ця думка була широко й детально обґрунтована М.Поршем у його концепції національно-територіальної автономії України спочатку на сторінках партійного тижневика «Слово» (Київ, 1907-1909), а потім у брошурах «Про автономію» (К., 1913) та «Автономія України і соціалдемократія» (К., 1917). Тут важливо відзначити, що багато в чому саме завдяки роботам М.Порша політична програма УСДРП отримала вичерпне теоретичне та концептуальне обґрунтування і логічно завершений вигляд.

Те, що українські соціал-демократи ставили у залежність вирішення соціально-економічних питань від національного обумовило їх політичну стратегію, яка передбачала спочатку встановлення в Україні автономії з сеймом, а потім вже вирішення проблеми соціально-економічного визволення її трудящих. Наприклад, М.Порш міркував з цього приводу таким чином: демократизація і прийняття законів про рівність прав усіх громадян і націй не вирішує проблеми національної неволі, оскільки залишається капіталістичний лад і буржуазія, яка зацікавлена у пригніченні інших народів, водночас усунення національної неволі можливо лише за соціалістичних порядків, коли зникне «зовсім всяка неволя». Проте соціалізм є «тільки зіркою провідною в визвольній боротьбі робочого класа», «бо ж ніхто не знає, коли отой новий лад настане». Тому на перший план виходить завдання національно-територіальної автономії, при досягненні якої «національна неволя впаде сама собою»⁹⁰. Це відкриє широкий шлях для боротьби за соціально-економічне визволення, оскільки, згідно з М.Поршем (як і з більшістю українських соціал-демократів, що видно з рішень II з'їзду УСДРП⁹¹), «національна неволя держить робітничий клас поневоленого народу в горі і злиднях, туманить його класову свідомість, розбиває єдність всіх робітників держави і єднає капіталістів і робітників поневоленого народу»⁹².

Як відомо, курс українських соціал-демократів на вирішення спочатку національного питання, а потім вже соціальних, у повній мірі виявився у добу Української Центральної Ради (УЦР). Наприклад, у резолюції «Про відношення до Української Центральної Ради», що була прийнята на конференції УСДРП у квітні 1917 р., вказувалося на необхідність стежити, «щоб завдання ЦР не ускладнились прийняттям ніяких інших пунктів політичної програми, ... що безпосереднє не мають метою переведення автономії»⁹³. Цим, власне, й пояснюється те, що довгий час у добу УЦР, займаючись вирішенням національного питання, українські соціал-демократи залишали невирішеними питання соціальні.

Важлива роль у концепції національної і соціально-економічної перебудови суспільства українськими соціал-демократами відводилася законам, що приймалися б на основі всенародного представництва⁹⁴. Якщо встановлення автономії пов'язувалося з діяльністю Всеукраїнських Територіальних та Всеросійських Установчих Зборів, то вирішення соціально-економічних та культурних питань на рівні автономії прямо ставилося у залежність від законів, видання яких передбачалося українським народом через своїх «виборних» у сеймі⁹⁵. Надання великого значення прийнятим всенародним представництвом законам було своєрідною відповіддю української соціал-демократії на класове законодавство та традиційне беззаконня самодержавної Росії, свавілля царської адміністрації, самоуправство та безкарність чиновників⁹⁶. До того ж українські соціал-демократи вважали, що, користуючись словами М. Драгоманова, «логічно проведений демократичний принцип приводить до соціалізму»⁹⁷. Безперечно, джерелом такого уявлення діячів УСДРП була не тільки спадщина М. Драгоманова, але і популярні у колах українських соціал-демократів твори Е. Бернштейна⁹⁸, який вважав, що «демократія – це засіб та в той же час мета. Вона є засіб проведення соціалізму, і вона є формою здійснення цього соціалізму...»⁹⁹. Проте прихильність до демократичного принципу після повалення самодержавства багато в чому позбавляла УСДРП революційності (мається на увазі вирішення пекучих питань революції явочним порядком). Не сприяло революційності і розуміння українськими соціал-демократами, під впливом тієї ж західноєвропейської соціал-демократії, що побудова соціалістичного суспільства є тривалим процесом поступових перетворень.

Повертаючись до українських соціалістів-революціонерів, відзначимо, що їх перші самостійні групи й організації, наскільки свідчать наявні джерела, починають виникати з 1903 року на Полтавщині та Харківщині¹⁰⁰. Найбільш відомою у цей період була група українських соціалістів-революціонерів у Золотоношському повіті, яка здійснювала, за словами відомого українського есерівського теоретика М. Шаповала, «переважно аграрно-терористичну боротьбу»¹⁰¹.

З початком першої російської революції рух українських соціалістів-революціонерів суттєво активізувався. У цей час виникли організації у Сімферополі, Одесі, у Мелітопольському повіті, на Херсонщині, Полтавщині, Київщині, Харківщині, у селах Чернігівщини, Волині та Поділля¹⁰². Важливу роль у розвитку українського соціалістично-революційного руху відіграли освітянські заклади Наддніпрянщини, перш за все, університети, які були постачальниками інтелігентських кадрів для українського революційного руху. Крім того, освітні заклади також виступали і як центри революційної роботи. Так, згідно з наявними даними, з осені 1906 року українські есерівські організації існували при Київському¹⁰³ та Новоросійському (Одеському)¹⁰⁴, а з 1907 року і при Харківському¹⁰⁵ університетах. У ході першої російської революції пройшли серйозну школу революційної боротьби такі відомі есерівські діячі періоду 1917-1920 років, як М. Шаповал (учасник української есерівської групи у Чугуєві), О. Мицюк (організатор «Українських Селянських Спілок» на Полтавщині та Катеринославщині), М. Стасюк, що був

організатором «Українських Селянських Спілок» на Катеринославщині та інші.

Проведення першого з'їзду всеросійської Партії соціалістів-революціонерів (ПСР) у 1906 р. та прийняття на ньому програми організації підштовхнуло українських соціалістів-революціонерів до створення власної партії і програми. Причому треба зазначити, що ідеологія ПСР в основному поділялася українськими есерами¹⁰⁶ за винятком вирішення національного та земельного питань.

З'їзд (за іншими даними - конференція) українських соціалістів-революціонерів був скликаний у Києві у лютому 1907 року багато в чому завдяки зусиллям і за активної участі відомого організатора українського соціалістично-революційного руху М.Залізняка¹⁰⁷. На з'їзді були присутні представники Таврії, Херсонщини, Полтавщини, Чернігівщини, Поділля та Київщини, були також українці, що належали до всеросійської партії соціалістів-революціонерів. Усього ж нараховувалося 30-40 осіб.

З доповіддю про основи програми майбутньої партії українських соціалістів-революціонерів на з'їзді виступив М.Залізник, який став, таким чином, одним з перших теоретиків українського соціалістично-революційного руху. Тримаючись думки, що необхідно створити власну, окрему від російської, партію соціалістів-революціонерів, М.Залізник побудував свою доповідь в основному на розгляді того, чим мусить відрізнитися програма українських соціалістів-революціонерів від їх російських колег. Наприклад, було заявлено, що програма ПСР у царині земельного питання «для України не підходить». Крім того, вказувалось, що українські соціалісти-революціонери «повинні домагатися скликання Українських Установчих Зборів». Ці погляди М.Залізняка були підтримані більшістю присутніх, за винятком представників ПСР. І хоча програма так і не була прийнята, учасники з'їзду визнали себе «установчими зборами партії Українських соціалістів-революціонерів» та обрали її керівний орган – Головну Раду (свого роду Центральний Комітет), куди, серед інших, увійшли М.Залізник і Ю.Квасницький¹⁰⁸.

Взявши за мету організацію партії, Головна Рада розіслала по селах, містах, різних школах і семінаріях своїх агітаторів, які заснували цілу низку партійних груп. Так, були засновані групи у Родомислі, Коростишеві, Глухові на Київщині, а також у Валках, Золотоноші, Новій Олександрії на Харківщині. Крім того, були засновані організації у Рівному серед солдатів та у Харкові серед студентів університету.

Проте партія так і не змогла організаційно оформитись внаслідок наступу реакції¹⁰⁹. У серпні 1907 року поліцією була розгромлена найбільш діяльна (з огляду на видавницьку діяльність) Родомисльська організація, яка складалася головним чином із вчителів. Зазнали арешту близько 30 осіб. Потім сталися арешти і в інших місцях, невдовзі була розгромлена Головна Рада, а М.Залізник і Ю.Квасницький – заарештовані¹¹⁰. Але, незважаючи на атмосферу поліцейських переслідувань, спроби українських есерів налагодити революційну роботу не припинялися. 1908 р. почала свою діяльність група під керівництвом В.Чехівського на Чернігівщині. У відповідь на заклик у серпні 1911 року Головної Ради УПСР «до поновлення старих організацій і до

заснування нових»¹¹¹ з початку 1912 року поновлюють свою діяльність Київська і Харківська організації; Г.Одинцем (одним із активних діячів періоду УЦР) заснуються в Полтавській губернії Бориспільська та в Чернігівській губернії Ново-Басанська українські есерівські групи. З'являються організації в Полтаві, Миргороді, Лубнах, Рівному та Чернігові. Деякі з них налагоджують зв'язки між собою і починають працювати в контакті (Полтава – Харків, Київ – Чернігів – Ніжин), утворюючи місцеві районні об'єднання¹¹². До 1914 року з'являються гуртки українських есерів і за межами України – у Москві, Петербурзі, Дерпті¹¹³. Сама Головна Рада УПСР на чолі з М.Залізняком, який в червні 1908 року втік із в'язниці¹¹⁴, діючи переважно за межами Наддніпрянщини, в тому числі в Галичині, потрапила під вплив галицько-українських політичних кіл¹¹⁵, і перейшла на самостійницькі позиції у національному питанні¹¹⁶. Проте вона не справила впливу на формування політичних поглядів українських есерів у Наддніпрянщині внаслідок своєї ізольованості від українського соціалістичного руху Російської України¹¹⁷.

У лютому 1915 року Київська організація розпочала видання за редакцією М.Ковалевського та за участю С.Єфремова, Л.Ковалева, Л.Полянського першого друкованого органу УПСР часопису «Боротьба»¹¹⁸, у якому був опублікований «Проект програму У.С.-Р», ухвалений Київською організацією українських соціалістів-революціонерів. Як одна з найближчих цілей у ньому висувалося скликання загальноросійських Установчих Зборів, які повинні були ввести політичні свободи та затвердити основи демократизації Росії. Процес політичного визволення та демократизації, у свою чергу, повинен був призвести, на думку українських есерів, до децентралізації і «драгоманівської»¹¹⁹ федералізації всього суспільства. Згідно з цим, основним ідеалом у сфері політичного переустаткування суспільства був названий «союз вільних національних і краєвих федерацій» під управлінням спільного парламенту, «які і будуть найбільш повно і найбільш гарно виражати вимоги і прагнення народу, відбивати суспільні настрої, диктувати його волю»¹²⁰. Конкретним же завданням для вирішення національних проблем в Росії був висунутий «розвиток національно-краєвих автономій». Що стосується власне України, то щодо неї було запропоновано скликання українського установчого сейму, який мав би розробити та втілити у життя національно-територіальну автономію¹²¹. Як бачимо, Київська організація українських есерів віддавала перевагу способу встановлення автономії в Україні (як, зрештою, і створення федеративного устрою на території Російської імперії) «знизу», шляхом розвитку внутрішньорегіональних революційних сил та народної ініціативи на місцях після демократизації Росії, а не «зверху», рішенням загальноросійського законодавчого органу. Треба також відзначити, що, як видно з тексту вищезгаданого документа, українські есери справедливе вирішення соціальних питань пов'язували зі здійсненням національного визволення.

Після повалення самодержавства під впливом нових реалій революційного руху вищенаведені ідейні настанови українських есерів зазнали деяких змін. У більшій мірі ці настанови стали надбанням «правобережців» – правої течії в УПСР, і в меншій – «лівобережців», та й то, оскільки останні були об'єднані з

«правобережцями» рамками однієї партії.

Загальнопартійна позиція з приводу питань федерації та автономії вперше була висловлена у квітні 1917 року на Установчому з'їзді УПСР. Проте, треба відзначити, що вона не була сталою і постійно змінювалася в залежності від суспільно-політичної ситуації. Згідно з матеріалами установчого з'їзду УПСР, «негайне переведення в життя широкої національно-територіальної автономії України» визнавалося українськими есерами «найбільшою потребою українського народу». Розробка її засад і форм, а також її практичне втілення покладалося на територіальну Українську установчу раду, але при цьому загальноросійські Установчі Збори повинні були дати на її впровадження «свою санкцію»¹²². Крім того, за Загальноросійськими Установчими Зборами визнавалося право створення федерації на території Російської імперії¹²³. Таким чином, позиція партії українських есерів у питанні встановлення автономії та федерації у квітні 1917 року була ідентична позиції УСДРП, з тією тільки різницею, що територіальна Українська установча рада в концепції українських соціал-демократів отримала назву Всеукраїнських Територіальних Зборів. Що стосується змісту поняття «автономія», то воно також збігалось в ідеологіях обох партій. Згідно з документами ЦК УПСР, українським есерам автономія уявлялася як право українського народу «самоуправлятися та порядкувати своїм краєм через свою Народню Раду (Сейм)» – найвищий всеукраїнський виборний орган, який мав відати широким колом культурних та соціально-економічних питань¹²⁴ та який реалізовував би свою владу за посередництва окружних та сільських громадських Рад. У компетенції центрального народного парламенту федерації повинні були залишатися лише питання забезпечення громадянських свобод, зовнішніх відносин та управління фінансами.

Таким чином, вирішення соціально-економічних питань есери, подібно до українських соціал-демократів, ставили у залежність від встановлення автономного управління. Тут треба відзначити, що автономне управління аж до другої половини 1917 року у цілому ні в ідеології УПСР, ні в ідеології УСДРП не ототожнювалося зі створенням української республіки як суверенного державного утворення. Інакше кажучи, як українські есери, так і соціал-демократи, за окремими виключеннями, у перші місяці революційних подій 1917 року були далекі від думки створення власної української держави як складової федерації народів та країв Росії. Це було обумовлено, насамперед, впливом ідейної спадщини М. Драгоманова, який заперечував необхідність створення української держави. Відмова від республіканського статусу України у майбутній федерації у перші місяці революції, з одного боку, була наперед визначена орієнтацією українських есерів та соціал-демократів на загальноросійський революційний рух, а, з іншого, не дала можливості своєчасно підступити до налагодження системи республіканського управління. Мова йде про те, що замість того, щоб шляхом прийняття Конституції встановити Українську республіку та сформувати її інфраструктуру, а потім делегувати частину її повноважень федеральному центру, українські соціалісти віддали перевагу виборюванню центральних російських органів визнання права

України на автономію та визначення її компетенції. Це виборювання для українських соціалістів означало своєрідний «тиск знизу» шляхом створення представницьких національних організацій типа УЦР або Всеукраїнських рад селянських, військових та робітничих депутатів і виступ їх як суб'єктів політичного тиску. Безумовно, така позиція була дуже слабкою, оскільки передбачала у першу чергу досягнення згоди (компромісу) з центральною владою, а потім уже врахування інтересів наддніпрянського населення.

Істотною різницею між УСДРП та УПСР було те, що перша головну роль у революційних перетвореннях суспільства відводила пролетаріату, в той час як друга – трудовому селянству.

Згідно з програмою УСДРП, «громадський переворот», що «означає увільнення не тільки пролетаріату, але і цілого людського роду, який страждає при сучасних умовах», «може бути справою тільки робітничого класу, через те, що всі інші класи, незважаючи на існування між ними протилежних інтересів, стоять на ґрунті приватної власності на засоби продукції (виробництва.- О.В.)»¹²⁵. Сам «громадянський переворот» уявлявся українським соціал-демократам як перетворення приватної власності на засоби виробництва і продукції праці на громадську, соціалістичну власність та знищення всілякої експлуатації. Такий переворот, як вказувалося вище, мислився як тривалий процес, а його першим кроком і неодмінною умовою повинно було стати встановлення демократичного, парламентського ладу. Причому, якщо повалення самодержавства та встановлення демократичного ладу у концепції української соціал-демократії передбачалося шляхом революційного перевороту¹²⁶, то побудова соціалістичного суспільства повинна була здійснюватись виключно парламентським, еволюційним шляхом¹²⁷. Тому не випадково, що у 1917 році вже після повалення самодержавства один з лідерів УСДРП В.Винниченко вказував «на величезне значіння свідомого революційного пролетаріату, яко проводиря демократичних ідеалів в товщу суспільства»¹²⁸. Саме собою розуміється, що подібною позицією щодо ролі пролетаріату у соціальних перетвореннях та способу їх реалізації українська соціал-демократія була зобов'язана західноєвропейській, зокрема німецькій соціал-демократії і, перш за все, таким її ідеологам, популярним серед українських соціал-демократів, як Е.Бернштейн та К.Каутський¹²⁹. Останній, наприклад, як способи соціального перевороту виділяв «стратегію засмучення» і «стратегію виснаження». «Стратегія засмучення», згідно з К.Каутським, «полягає у тому, щоб, швидко стягнувши бойові сили, уразити ворога і завдати йому рішучого удару, в результаті якого він буде розбитий та втратить боєздатність». Така стратегія, за словами німецького соціал-демократа, є «єдино можливою» «в умовах абсолютистської поліцейської держави», у якій виключається всіляка можливість «законодавчого впливу народних мас на уряд». «Стратегія виснаження», згідно з К.Каутським, полягає у вимотуванні противника «шляхом різних маневрів», уникаючи «всілякої вирішальної битви», щоб «поступово і все більш» ослабити його боєздатність. Для такої стратегії необхідні, за його думкою, «такі попередні умови, як загальне виборче право, право зборів, свобода союзів»¹³⁰.

Що стосується українських соціалістів-революціонерів, то вони рушійними силами революції вважали всі верстви «працюючого люду», ототожнюючи їх інтереси. Наприклад, у програмі УПСР її практичним завданням проголошувалося «об'єднання всіх шарів працюючого, визискуваного люду для того, щоб вони визнали себе єдиним трудовим класом, побачили в цьому єднанні запоруку свого класового визволення¹³¹ і шляхом планомірної організованої боротьби дійшли до соціального перевороту, який тільки забезпечить їм всебічний гармонійний розвиток духовних і фізичних сил та поведе людство на вищі щаблі поступу»¹³². Проте, хоча українські есери і вважали своєю опорою весь «працюючий люд», все ж особливий акцент вони робили на організації трудового селянства (сільської бідноти та середняків), вбачаючи у ньому головну силу революції. Це пояснювалося тим, що, по-перше, трудове селянство було, згідно з програмою УПСР, «основним населенням країни»¹³³; по-друге, як найбільш українське за своїм складом, наддніпрянське селянство більш за все пасувало до ролі головної рушійної сили у боротьбі за вирішення національних завдань українського руху; по-третє, українські есери були ідейними послідовниками М. Драгоманова, зокрема, у тому переконанні, що селянство в Україні є «основним суспільним трудовим клясом»¹³⁴; по-четверте, діячі УПСР зазнали впливу російських соціалістів-революціонерів¹³⁵ з їх переважною і традиційною орієнтацією на організацію та репрезентування інтересів селянства¹³⁶.

На відміну від соціал-демократів, українські есери не були прихильниками поступового просування суспільства до соціалізму демократичним та реформаційним шляхом. Проте вони, подібно соціал-демократам, усвідомлювали, що «повна соціальна революція можлива тільки тоді, коли працюючі маси дозріють до прийняття соціалізму, до експропріації підприємств, до реорганізації продукції (виробництва - О.В.) і поділу, а також до упорядкування всім господарством на соціалістичних основах»¹³⁷. Тому в умовах постсамодержавного, капіталістичного суспільства українські соціалісти-революціонери, на відміну від українських соціал-демократів, здійснення перебудови суспільства на соціалістичних засадах бачили «як шляхом революційним, так і шляхом державно-соціальних реформ», щоправда віддаючи явну перевагу революційному шляху. Наприклад, у програмі УПСР зазначалося, що «партія вживатиме всіх заходів, щоб частинні соціальні реформи не затемнювали працюючим масам їх кінцевого ідеалу, поборюватиме всякий соціал-реформізм і оборонятиме чистоту революційного принципу»¹³⁸.

Демократичному, парламентському способу правління, що відстоювався українськими соціал-демократами¹³⁹ як основа проведення соціального перевороту, українські есери у своїй програмі протиставляли «диктатуру революційної демократії»¹⁴⁰ або, як уточнював один з головних ідеологів УПСР М. Шаповал, «диктатуру трудової демократії». «Це означало,- писав він,- що ми хотіли, щоб владу виконували лише трудові маси, організовані на засадах демократії»¹⁴¹.

Зауважимо, що за логікою упорядників есерівської програми, диктатура

трудова демократія повинна була стати засобом і метою проведення соціального перевороту, оскільки ж народні маси ще не «дозріли» до прийняття соціалізму, передбачався, так би мовити, підготовчий – демократично-парламентський етап. Цікаво, що як тільки політична ситуація відчувалася есерівськими діячами як неминуче наближення соціального перевороту, вони, забуваючи про «недозрілість» мас, зразу ставали прихильниками організації влади за трудовим принципом. Так, наприклад, на своєму III з'їзді у грудні 1917 р. есери ухвалили організацію системи влади в Україні за класовою ознакою, але разом з цим визнали потрібним, не інакше як у контексті вирішення національного питання, виразити свою особливу прихильність такому органу «необмеженої демократії», як Українські Установчі збори¹⁴², не відчуваючи при цьому ніяких протиріч. Але оскільки соціальний переворот був відкладений через прихід німецьких військ, есери фактично знову повернулися до демократично-парламентських засад своєї програми, складаючи проект демократичної конституції для УЦР. Пізніше, у добу Директорії, есери (що вже розпрощалися з лівою частиною своєї партії) знову відчули близькість і неминучість соціального перевороту, внаслідок чого ухвалили трудовий принцип організації влади (кінець січня 1919 р.).

Українські соціал-демократи, подібно до есерів, відчувши близькість соціальної революції восени 1917 року, на своєму IV з'їзді (жовтень 1917 р.) проголосили необхідність утворення влади, організованої на принципах трудової демократії¹⁴³. Проте це аж ніяк не співвідносилось з їх орієнтаціями на демократичні органи влади (перш за все, Українські Установчі збори та сейм) та з їх ідейною доктриною взагалі, оскільки було лише рішенням моменту.

У цілому, як бачимо, якщо українськими соціал-демократами соціальний переворот мислився як тривалий процес демократичних реформ, то есерам він уявлявся як одномоментний, революційний акт, якому мав передувати реформаційний етап соціальних перетворень. Проте і в його продовженні УПСР вбачала поборювання всякого соціал-реформізму й оборону чистоти «революційного принципу»¹⁴⁴. Таким чином, УПСР за своєю ідейною доктриною знаходилась на більш лівих, радикальніших позиціях, ніж УСДРП.

Підбиваючи підсумки, відзначимо наступне. Виникнення на початку XX століття у Наддніпрянщині українських соціал-демократів та есерів являє собою явище цілком закономірне. Це ж саме у повній мірі стосується і формування ідейно-ціннісних засад їх діяльності.

Поява національної соціал-демократії та есерівщини стала, з одного боку, продовженням та подальшим розвитком українського національного руху на його політичному етапі, а, з іншого боку, результатом проникнення у Наддніпрянщину соціально-визвольних ідей з Росії та Західної Європи. Відмінне, специфічно вибіркоче ставлення українських революційно налаштованих діячів до «західних впливів» обумовило їх розподіл на соціал-демократів та есерів, і, навпаки, успадкування традицій українського відродження, визначило «разючу» схожість їх національної програми.

У свою чергу, виховання української революційної інтелігенції на традиціях українського національно-визвольного руху детермінувало

висування національної справедливості на перше місце в її ієрархії цінностей. Разом з тим, оскільки для українського руху було характерно надавати національному питанню «соціальне звучання», свідомість радикальної наддніпрянської молоді являла собою «сприятливий ґрунт» для сприйняття соціалістичних ідей із Заходу. По суті, під впливом російських та західноєвропейських ідейних концепцій стихійно-соціалістична свідомість, до якої наддніпрянська інтелігенція прийшла в умовах політичного безправ'я через захоплення своєю національною культурою, отримала системне оформлення і більш-менш завершений вигляд. В результаті, під впливом переважно німецької соціал-демократії й у ході поступового відходу цілої низки наддніпрянських революціонерів від народницьких позицій, успадкованих від попередніх поколінь українського національного руху, склалася українська соціал-демократія. Майже одночасно з цим вірні народницьким переконанням наддніпрянські революційні діячі під впливом російської соціалістично-революційної політичної концепції започаткували українську есерівщину. Таким чином, відмінності між українськими соціал-демократами та есерами багато у чому були обумовлені вибором ідейних джерел. Це стосувалося насамперед позиції щодо рушійних сил соціального перевороту і тактики соціально-визвольного руху. Якщо соціал-демократи робили ставку на український пролетаріат як найбільш революційний клас унаслідок відсутності у нього, на відміну від інших класів, приватновласницьких інстинктів і у силу його більшої придатності на роль творця соціалістичного суспільства, то українські есери, подібно до російського неонародництва, схильні були ототожнювати інтереси всіх працюючих класів, хоча головну роль у революційних перетвореннях відводили все ж наддніпрянському трудовому селянству як найбільш українському й найчисленнішому трудовому класу. У питанні політичної стратегії, українські соціал-демократи були прихильниками поступового просування суспільства до соціалізму, в той час як українські есери, у своїй більшості, виступали за якомога швидке перетворення суспільства на соціалістичних засадах шляхом як реформ, так і революційних заходів.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УСДРП ТА УПСР У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Революційні події 8-15 березня 1917 р. (тут і далі за н.ст.) у Петрограді, які змели з російської політичної авансцени як ненависний, так і недоречний у тих історичних умовах, монархічний режим, відкрили широкі перспективи для подальшого розвитку українського соціалістичного руху. Якщо в попередній період, період наступу реакції після першої російської революції, можливості українських соціалістів обмежувалися в основному теоретичною роботою та спорадичними пропагандистськими діями, а також підпільною організаційною діяльністю, яка з кожним ліквідаційним заходом поліції поступово занепадала, то завдяки новому революційному піднесенню та поваленню самодержавства рамки діяльності, а разом з тим і можливості для реалізації цілей українських соціалістичних сил істотно розширилися.

У нових умовах першочерговим і одним з найважливіших для українських есерів та соціал-демократів стало організаційне питання. Перш за все тому, що на початок весни 1917 року ні Українська соціал-демократична робітничка партія, ні Українська партія соціалістів-революціонерів фактично не мали партійно-організаційної структури.

Що стосується УСДРП, то впродовж 10 років нею не проводилося партійних з'їздів і замість ЦК з 1915 року діяло Бюро ЦК (що було створене після наради делегатів другого з'їзду), зі складу якого лише двоє – В.Садовський та В.Винниченко – перебували у Росії¹, здійснюючи активну організаційну діяльність у Наддніпрянщині². У лютому 1917 року внаслідок арештів у Харкові припинила свою роботу остання з діючих в Україні партійних організацій³, а єдиним осередком УСДРП, який доіснував до революційних подій 1917 року, був Петроградський осередок⁴. Проте УСДРП мала свою програму і цілу когорту підготовлених діячів, вмілих організаторів та визнаних теоретиків, серед яких факторне значення у подіях 1917-1920 років набули такі особи, як В.Винниченко, С.Петлюра, Б.Мартос, М.Порш, І.Мазепа, Д.Антонович та М.Ткаченко.

На відміну від УСДРП, яка первісно мала структурну та організаційну цілісність, але втратила її через репресивні заходи поліції, УПСР з того моменту, коли вона була проголошена у лютому 1907 року, так і не змогла організаційно оформитися внаслідок постреволуційного посилення поліцейської реакції і тому до весни 1917 року швидше була схожа на рух, до того ж такий, що сховався на той час нанівець, аніж на партію. Тому ні про яку структурну та організаційну цілісність не могло бути і мови. Крім того, УПСР не мала власної програми і не могла похвалитися такими підготовленими кадрами, як УСДРП. Зате її ідейна платформа, як партії аграрної та до того ж, по суті, популістської (у підтвердження останнього відзначимо, наприклад, прагнення українських есерів виражати інтереси усього українського трудового

народу, під яким розумілося трудове селянство, робітники та соціалістична інтелігенція⁵), дозволяла їй розраховувати на далеко більш значну соціальну базу, ніж УСДРП, як партії українського пролетаріату. УПСР стала тією організацією, про яку українська наддніпрянська революційна інтелігенція, що відчула на собі вплив ідей українського національного відродження і не визнавала соціал-демократичну ідеологію, мріяла ще задовго до 1917 року. Показово у даному зв'язку те, що ще у 1908 році такий видатний діяч українського національного руху, як С.Єфремов, радив якнайшвидше створити “українську соціалістичну партію без того вузького доктринерства та догматизму, якими відрізняються українські соціал-демократи, партію, що... представляла б інтереси всіх трудящих в Україні і, головним чином, багаточисельного трудового селянства”⁶.

Після зняття заборони на діяльність партії і громадсько-політичних організацій та повернення з тюрем і заслання політичних в'язнів почалося стрімке відродження УСДРП. Цей процес проходив за діяльної участі Бюро ЦК і, перш за все, його члена В.Винниченка, який з початком революції повернувся до України. Одним з важливих кроків на шляху відродження партії було налагодження видання центрального друкованого органу УСДРП. Рішення про це було прийнято 4 квітня на установчих зборах Київської організації⁷. Ним стала “Робітнича газета”, що почала виходити 12 квітня як орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП спочатку тиражем 15 тисяч, а з 4-го числа – вже 22 тисячі примірників⁸. Відразу ж “Робітнича газета”, яку, до речі, до вересня 1917 року редагував В.Винниченко, зробилася важливим фактором організаційної та ідейної консолідації українських соціал-демократичних сил Наддніпрянщини. З перших же номерів у ній почали публікуватися теоретичні та аналітичні матеріали, зокрема, була надрукована програма партії. Вже 14 квітня у “Робітничій газеті” від імені Бюро ЦК з'явилося повідомлення про скликання загальнопартійної конференції УСДРП.

На час проведення загальнопартійної конференції, яка проходила у Києві 17-18 квітня, УСДРП мала десять діючих місцевих організацій – Харківську, Полтавську, Катеринославську, Київську, Петроградську, Московську, Одеську, Новоград-Волинську, Бердянську та Черкаську⁹. Як відомо, у відродженні партії, крім самих її членів, взяли участь і колишні політичні противники УСДРП, що належали раніше до Української соціал-демократичної “Спілки”. Наприклад, серед учасників конференції були такі помітні “спілчани”, як М.Галаган, П.Канівець та Г.Довженко¹⁰.

Квітнева конференція офіційно оформила на загальнопартійному рівні організаційне відродження УСДРП і визначила позицію української соціал-демократії з актуальних політичних питань. До таких, безумовно, належали питання майбутнього політичного устрою Росії, статусу України, війни та українських військових, ставлення до Тимчасового уряду та Центральної Ради, а також до співробітництва з різними соціальними та політичними силами. У своїй більшості учасники конференції підтримали “стару вимогу партії” – встановлення автономії України, “яко перше, неодкладне, пекуче завдання... українського робітництва та всієї України”, а також висловилися на підтримку

принципу федеративної будови Російської Демократичної Республіки, що було певною новацією для УСДРП у порівнянні з її програмою¹¹.

З метою досягнення автономії учасники конференції ухвалили, зокрема, входження представників УСДРП до Української Центральної Ради, як до організації, що безпосередньо має за мету втілення в життя автономії України. Шлях же досягнення Україною автономії, за думкою соціал-демократів, пролягав через громадську та народну ініціативу, що мусила б привести до скликання Всеукраїнських територіальних зборів, де, у свою чергу, була б висловлена воля усього наддніпрянського населення щодо автономії України. Результат же вияву цієї волі, тобто рішення про встановлення автономії, згідно з матеріалами квітневої конференції, підлягав затвердженню Всеросійськими установчими зборами¹².

Що стосується співробітництва або об'єднання УСДРП з різними соціальними та політичними силами, то його наріжним каменем мало стати, на думку соціал-демократів, визнання цими силами принципів національної програми та тактики УСДРП. Так, українські соціал-демократи, з одного боку, визнавали за необхідне співробітництво з українською буржуазією, наприклад, в УЦР або на виборах до Установчих зборів, вважаючи, що демократично-буржуазні сили "мусять і повинні бути використані революцією"¹³, а, з іншого боку, вони готові були "входити в часткові порозуміння і об'єднання з окремими... організаціями РСДРП при умові визнання ними" національної програми УСДРП та принципу національних організацій пролетаріату, що, очевидно, торкалося і "всіх соціалістичних груп всіх націй Росії"¹⁴.

Таким чином, основою співробітництва або об'єднання української соціал-демократії з іншими соціальними та політичними силами визнавалась єдність позицій у національному питанні. Тим самим УСДРП виступала, перш за все, як національна сила, а потім вже як соціальна. На підтвердження цього наведемо той факт, що за величезної уваги квітневої конференції до національного питання, жодної її резолюції не було присвячено вирішенню нагальних соціальних проблем українських робітників, саме тих, чії інтереси намагалася репрезентувати УСДРП.

Квітнева конференція висловила за підтримку Тимчасового уряду, оскільки, як зазначалося у її матеріалах, він визнає і здійснює "домагання революційного народу всієї Росії". Проте при цьому "в цілях примушення його до послідовного" здійснення "соціальних, політичних і національних домагань української демократії" соціал-демократи запропонували встановлення за діяльністю Тимчасового уряду та його представників на місцях "найпильнішого контролю"¹⁵.

Серед деяких дослідників, зокрема, В.Логвиненка, І.Кураса та інших існує думка, що в цей час УСДРП підтримувала політику Тимчасового уряду¹⁶. Проте це не зовсім так. УСДРП підтримувала Тимчасовий уряд сам по собі, і то лише як уособлення революційної влади, що прийшла на зміну самодержавству. "Тимчасовий уряд,- відзначалося у матеріалах квітневої конференції,- виник після знесення старого уряду революційним робітництвом і військом... і має силу, стоячи на основі організованого робітництва і війська"¹⁷. Що ж

стосується сутності політики Тимчасового уряду, то у той момент на південно-західній окраїні Росії уявлення про неї було дуже туманне. Але вже тоді вимоги УСДРП, наприклад, щодо війни, суперечили планам з цього приводу Тимчасового уряду. Як відомо, на квітневій конференції українська соціал-демократія рішуче висловилася проти подальшого ведення війни і вимагала від Тимчасового уряду негайно “розпочати мирні переговори через представників міжнародного пролетаріату, в тім числі українського”, у ході яких “вимагати від союзних держав зректися домагань анексій та контрибуцій”¹⁸. Іншими словами, якщо Тимчасовий уряд стояв фактично за ведення війни “до переможного кінця”, то УСДРП, по суті, відстоювала позиції революційного оборонства, тобто допускала продовження війни лише у вигляді оборони революційної Росії. “Ми кличемо пролетаріат всіх народів російської держави,- зазначалося в одній з резолюцій квітневої конференції УСДРП,- організуватися, аби всякій силі, що загрожує здобуткам російської революції,- чи то будуть багнети *воюючих з Росією держав* (виділено нами.- О.В.), чи сили російської буржуазії - протиставити свою силу купно з армією”¹⁹. Тут слід відзначити, що резолюції квітневої конференції УСДРП щодо Тимчасового уряду та війни в цілому йшли у руслі звернень Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів від 15 та 27 березня 1917 року, а також резолюцій Всеросійської наради Рад робітничих та солдатських депутатів, що проходила у Петрограді 11-16 квітня. Фактично, це означало, що УСДРП у цих питаннях солідаризувалася з позицією більшості російських соціалістичних сил.

На відміну від УСДРП, після повалення самодержавства на УПСР чекало не стільки відродження (воно стосувалося лише окремих організацій, наприклад, Київської), скільки нове формування її як партії, оскільки до цього вона встигла тільки заснуватися і не мала організаційного оформлення. Ось чому перший у 1917 році всепартійний форум УПСР був названий Установчим з'їздом, хоча його учасники добре усвідомлювали, що УПСР до нього мала десятирічну історію²⁰.

Цей з'їзд, що відбувся 17-18 квітня з ініціативи Київської організації²¹, був менш репрезентативним ніж загальнопартійна конференція УСДРП, що проходила у цей же час. Крім Київської, на Установчому з'їзді були представлені Полтавська, Харківська, Чернігівська, Волинська, Московська, Подільська та Катеринославська організації²². Причому кількісно переважали представники Київської і, у меншій мірі, Полтавської організації, що відбулося на складі обраного на з'їзді ЦК (із 9 його членів 7 належало до Київської і 2 – до Полтавської організації²³). Але, попри це, Установчий з'їзд УПСР заклав необхідні підвалини для подальшого формування партії, визначивши її загальну позицію з найважливіших питань програмного характеру та прийнявши партійний статут, який встановив основні принципи партійного будівництва.

Найважливішим питанням для учасників Установчого з'їзду УПСР так само, як і для учасників загальнопартійної конференції УСДРП, було національне, тобто питання автономії та федерації. Як ми відзначали у попередньому розділі, позиція партії українських есерів у питанні встановлення автономії та федерації у квітні 1917 року була в основному ідентична позиції

УСДРП, з тією тільки різницею, що Всеукраїнські територіальні збори в концепції українських есерів мали назву територіальної Української установчої ради²⁴.

Що стосується співробітництва або об'єднання УПСР з іншими політичними силами, то учасники з'їзду висловили бажання об'єднатися з УСДРП. Крім цього, українські есери розраховували на співробітництво з усіма “соціалістично-федералістичними” партіями всіх народів Росії, які, на їх думку, “з огляду на спільність завдань”, мали об'єднати свої сили та для координування своєї діяльності утворити центральний міжнародний орган (раду) федералістів²⁵. У майбутньому, близьким до ідеї такого органу став З'їзд народів або передбачена цим з'їздом як “особливий повномочний орган” – Рада народів²⁶. Серед тих сил, з якими українські есери мали за мету зав'язати співробітництво, була і російська партія соціалістів-революціонерів, для чого їй було запропоновано ввести “взаємне представництво в комітетах” обох партій.

Для здійснення автономії України та федералізації Російської держави учасники Установчого з'їзду УПСР, так само, як і українські соціал-демократи, вирішили виступати “спільно з іншими укр.(аїнськими) федералістичними партіями”²⁷, хоча при цьому вони зовсім не згадали про таку організацію, як Українська Центральна Рада, яка на той час вже об'єднувала представників різних ідейних течій українського наддніпрянського руху, що у цілому так чи інакше підтримували федералістичні принципи.

Установчий з'їзд УПСР у питаннях ставлення до Тимчасового уряду та війни, так само, як і квітнева конференція УСДРП, спирався на документи Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів, а також Всеросійської наради Рад робітничих та солдатських депутатів. Майже так же, як і українські соціал-демократи, українські есери у своїй резолюції заявили, що будуть “підтримувати Тимчасовий Уряд, в його роботі, оскільки він буде обстоювати інтереси трудового народу”, але на додаток до цього вирішили “вимагати від Тимчасового Уряду, щоб він декларативним актом заявив про своє відношення до автономії України”²⁸. Щодо війни то, якщо УСДРП рішуче виступила проти подальшого її ведення та висунула вимогу до Тимчасового уряду “зараз же... розпочати мирні переговори”²⁹, українські есери виступили за те, “щоб Тимчасовий Уряд замирився з воюючими державами, як тільки уряди ворожих держав одмовляться від анексії і посягання на волю народів Росії”³⁰. Іншими словами, хоча обидві партії й стояли на платформі революційного оборонства, УСДРП була більш радикальна у відстоюванні антивоєнної позиції ніж УПСР.

На відміну від квітневої конференції УСДРП, Установчий з'їзд УПСР велику увагу приділив селянському та робітничому питанням, але доцільно, на наш погляд, розглянути ставлення українських есерів та соціал-демократів до цих питань дещо пізніше.

Після відродження УСДРП та організаційного оформлення УПСР вони почали претендувати на керівництво революцією у Наддніпрянщині, і стала можливою їх участь на партійному рівні в УЦР як крайовому представницькому органі влади. Щоправда, окремі українські соціал-демократи

та есери входили до УЦР ще до офіційного налагодження діяльності своїх партій, але оскільки їх делегування на той момент не було ухвалено цими партіями, цю участь можна вважати індивідуальною, але не партійною. З іншого боку, УЦР була тоді, за словами українського історика В.Верстюка, лише “координаційним українським центром”³¹.

Як відомо, 16-17 березня 1917 року на засіданнях Ради Товариства Українських Поступовців (ТУП), яка бажала стати загальноукраїнським об’єднуючим органом внаслідок того, що ТУП, за висловом Д.Дорошенка, було “одиноким тодішньою всеукраїнською організацією”³², Д.Антоновичу вдалося не тільки заявити, але і відстояти право українських соціал-демократів, а також інших соціалістів, на паритетну (разом з представниками інших політичних течій та громадських формувань) участь у керівництві українським рухом у рамках такого всеукраїнського центрального органу в Росії, яким стала УЦР³³.

Сенс зусиль Д.Антоновича полягав у прагненні надати українському руху більш соціалістичної спрямованості всупереч тупівським ліберально-демократичним тенденціям. У підсумку, до першого складу УЦР (20 березня – 20 квітня 1917 р.) увійшло 13 українських соціал-демократів (Д.Антонович, С.Веселовський, А.Драгомирецький, М.Єремій, М.Ковальський, С.Колосів, М.Лиситчук, П.Пожарський, М.Порш, В.Садовський, І.Стешенко, М.Ткаченко, В.Чеховський) та 9 українських есерів (І.Базяк, Л.Ган, Є.Гармаш, К.Корж, Й.Маєвський, А.Полонський, П.Христюк, М.Шаповал, О.Шлейченко). Тупівців у першому складі УЦР було 15 осіб (М.Василенко, О.Волошин(ов), А.Вязлов, М.Демьяновський, Д.Дорошенко, С.Єфремов, С.Ерастів, В.Королів, О.Лотоцький, Ф.Матушевський, А.Ніковський, В.Прокопович, Л.Старицька-Черняхівська, П.Холодний, Л.Яновська)³⁴.

Після проведення Українського Національного Конгресу (19-21 квітня 1917 р.), який переобрав УЦР, вона з українського громадського координаційного комітету перетворилася на представницький орган українського населення Наддніпрянщини. Хоча формально партії українських соціал-демократів та есерів отримали незначну кількість місць, УСДРП – 4, а УПСР – 3³⁵, фактично, після переобрання УЦР українські есери мали 17, а українські соціал-демократи – 20 місць³⁶. Хто ж були цими представниками? УСДРП репрезентували: 1) В.Винниченко (від президії); 2) Л.Чикаленко; 3) В.Садовський; 4) С.Веселовський; 5) М.Ткаченко (всі чотири – від партії); 6) А.Драгомирецький; 7) М.Лиситчук (обидва – від робітників); 8) І.Стешенко; 9) М.Ковальський (обидва – від просвіт. і громадськ. орг-цій Києва); 10) П.Пожарський (від коопер. орг-цій); 11) С.Тимошенко (від Харкова); 12) Ф.Дубовий (від Катеринослава); 13) К.Калиненко (від Харків.губ.); 14) М.Токаревський (від Полт.губ.); 15) М.Левитський (від Кубані); 16) С.Колос[ів] (від військ.т-ва клубу ім.П.Полуботка); 17) Пелішенко (від Одеського військ.коша флоту); 18) С.Вікул (від Петрограду); 19) В.Чеховський; 20) І.Романченко (обидва – від Одеси). Представниками УПСР були: 1) Й.Маєвський; 2) П.Христюк; 3) К.Корж (всі три – від партії); 4) М.Шраг (від Москви); 5) М.Біляшівський (від Київ.губ.); 6) Г.Одинець (від Черніг.губ.); 7) М.Ковалевський (від Полт.губ.); 8) Н.Григор’єв; 9) В.Приходько; 10)

П.Ведибіда (всі три – від Поділля); 11) Л.Ган (від Київ.орг-го укр.військ.ком-ту); 12) С.Березняк (від військ.громади м.Кремінця); 13) Ю.Охримович; 14) О.Севрюк; 15) М.Салтан; 16) М.Чечель (всі чотири – від студентства); 17) П.Чижевський (від Полт.губ.)³⁷. Таким чином, українські соціал-демократи склали 16,8%, а українські есери – 13,8% від усього складу УЦР.

Як бачимо, з самого початку діяльності УЦР як представницького органу УСДРП зайняла у ній більш впливові позиції ніж УПСР, про що свідчило входження представника УСДРП у президію (ним був В.Винниченко, який став одним із заступників голови УЦР), і, хоча і незначна, кількісна перевага українських соціал-демократів над есерами у складі УЦР. Ще більша диспропорція між представництвами українських соціал-демократів та есерів виявилася при формуванні Комітету Центральної Ради - виконавчого органу, який мав керувати справами УЦР у міжсесійний період. У той час як до нього увійшло п'ять українських соціал-демократів (В.Винниченко, С.Веселовський, С.Колосів, В.Садовський, Л.Чикаленко), українських есерів у ньому було усього двоє (П.Христюк та Г.Одинець). Це складало відповідно 25% і 10%.

Перевага українських соціал-демократів над українськими есерами в УЦР (до її четвертої сесії у червні 1917 р.), та в її Комітеті, а, потім і у перших трьох складах Генерального Секретаріату³⁸, була наслідком, з одного боку, політичної підготовленості та досвіду організаційної роботи українських соціал-демократів, а з іншого - бідності УПСР на підготовлені та авторитетні кадри. Вплив УСДРП в УЦР у 1917 році був, безумовно, результатом її попередньої революційної діяльності. «Вона мала свою історію, свої традиції, методи, свою школу, - писав В.Винниченко, - Практика підпольної революційної партійної роботи привчила членів її до певної організації, дала виховання, виробила сталий світогляд, дала звичку до політичної праці»³⁹. УПСР, звісно ж, не мала такого партійно-політичного досвіду, як УСДРП; кадровий склад УПСР відзначався молодістю. ”Перш за все,- писав П.Христюк,- партії (УПСР. - О.В.) бракувало старих, досвідчених, випробованих в класовій і політичній боротьбі інтелектуальних сил. Українська Партія Соціалістів-Революціонерів була самою бідною з українських партій на свою інтелігенцію. На чолі її стояли молоді провідники, які не могли ще, в такий короткий час, видвинути потрібних для самої впливової в краю селянсько-робітничої партії видатних політичних діячів. Через це, - підсумовував П.Христюк, - ...українські соціалісти-революціонери мусіли уступати провідні місця членам інших партій, в першій лінії – українським соціал-демократам. З цієї причини провід в Генеральному Секретаріаті... до моменту наближення московських совітських військ до Києва, спочивав в руках українських соціал-демократів та соціалістів-федералістів”⁴⁰.

Зауважимо, що соціалісти-федералісти репрезентували ліберально-демократичний напрям українського національного руху Наддніпрянщини і були соціалістами лише за назвою⁴¹. Українська партія соціалістів-федералістів була створена 8 липня 1917 року і стала історичною правонаступницею “Союзу українських автономістів-федералістів”, що виник дещо раніше на основі

ТУПу, та Української радикально-демократичної партії. Майбутні соціалісти-федералісти у Комітеті Центральної Ради склали 30%, а разом з українськими соціал-демократами - 55% її членів⁴².

З кінця травня 1917 року УЦР як орган з виключно національно-демократичними цілями, що його, наприклад, так первісно визначали українські соціал-демократи⁴³, поступово перетворюється на інституцію з більш широкою предметною сферою діяльності, хоча питання досягнення автономії і надалі залишається в ній провідним. Вже на засіданні 20 травня 1917 року третій зборів УЦР ставиться питання, “чи може Центральна Рада займатися розв’язанням економічних проблем, чи... вона повинна займатися тільки політичними справами щодо автономії України”⁴⁴. Відповідаючи на нього, В.Садовський (від імені українських соціал-демократів) та М.Ковалевський (від імені українських есерів) висловилися у тому дусі, “що політика тісно зв’язана з економікою і як Центральна Рада не дбатиме, економіки їй не обминуть. Для того, щоб політична програма Центральної Ради не висіла в повітрі, щоб почувала під собою твердий ґрунт, Центральна Рада повинна, наприклад, розробляти аграрне питання – інакше вона зостанеться без головної своєї підтримки, без селянства”⁴⁵. У результаті було вирішено “закласти економічну комісію з представників тих партій (по 2), що мають свою економічну програму”⁴⁶, тобто УСДРП, УПСР та УРДП. Хоча ця комісія нічим себе не проявила, а основним питанням діяльності УЦР залишалося національне, почалося переосмислення ролі Центральної Ради у такому ключі: Рада, що була створена для здійснення національних домагань українського народу (як, наприклад, тоді створювалися робітничі ради виключно для вирішення робітничого питання), повинна була стати установою вже не вузькопредметної, а крайової політики.

Після проголошення Першого Універсалу Центральної Ради (23 червня 1917 р.) та з появою Генерального секретаріату (28 червня 1917 р.) розширення сфери діяльності УЦР стало очевидним. “Головним завданням Центральної Ради,- відзначалося у Декларації Генерального секретаріату, - до деякого часу було об’єднання української демократії на ґрунті тільки національно-політичних домагань. Але життя потроху розсунуло ці вузькі рамці. Самих національно-політичних домагань стало мало, час ставить вимоги ширші: народ хоче об’єднатись для задоволення і розв’язання всіх питань, які висуває йому і економічна, і соціальна обстановка. І через те Центральна Рада мусіла поширити свою платформу, мусіла стати національним Сеймом, в якому мають освітлюватися і розрішатись всі ті питання, які висуває життя”⁴⁷.

Генеральний секретаріат став виконавчим органом УЦР замість Комітету Центральної Ради, який, у свою чергу, мав здійснювати тепер законодавчі функції між сесіями та отримав назву “Малої Центральної Ради” або просто “Малої ради”⁴⁸.

Проте органом державної влади УЦР не стала, залишаючись як і раніше громадською організацією і, по суті, будучи владою, і то моральною або авторитетною дією, лише для “організованого українського народу”⁴⁹.

Показником розширення предметної сфери діяльності УЦР стала

сукупність тих питань, які включив до своєї компетенції її виконавчий орган – Генеральний секретаріат. Згідно з його Декларацією, він мав займатися політико-соціальним і національним вихованням та організацією народних мас; розробляти “основи фінансової політики на Україні”; готувати справу “українізації та демократизації суду”, розробляючи законопроекти судової реформи; добиватися “порозуміння з демократією національних меншостей на Україні”; здійснювати “керування шкільною освітою”, координувати діяльність земельних комітетів в Україні, готувати проект земельного закону; проводити українізацію війська; займатися перебудовою “місцевої і загальнокрайової адміністративної влади” та організацією “єдиної крайової автономної влади в порозумінні з демократіями інших національностей на Україні”⁵⁰. Іншими словами, діяльність Генерального секретаріату, як і УЦР, була спрямована на практичну підготовку здійснення автономії України.

Зауважимо, що, незважаючи на нарікання деяких членів УЦР⁵¹, Генеральний секретаріат не ставив тоді своїм завданням займатися робітничим питанням, а пост генерального секретаря праці був введений лише 14 листопада 1917 року.

Так чи інакше, розширення компетенції Генерального секретаріату та УЦР настійно вимагало від її провідних партій, до яких належали УСДРП та УПСР, чіткого визначення своїх партійних позицій з найважливіших політичних питань. Але насамперед цього вимагало поглиблення революції, посилення тиску народних мас, що вимагали якомога швидшої реалізації революційних завдань, які взяли на себе українські соціалісти.

Більш настійно питання визначення партійних позицій стояло перед УПСР, яка до серпня 1917 року не могла прийняти свою програму. Після свого Установчого з’їзду, який у загальних рисах намітив її ідейні основи, але при цьому не обминув розбіжностей у національному та земельному питаннях, які існували у партії, українські есери провели Краєву Лівобережну конференцію в Полтаві (12-15 червня 1917 р.), Загальноукраїнську партійну конференцію у Києві (16-19 червня 1917 р.) та II з’їзд УПСР також у Києві (28 липня – 1 серпня 1917 р.), присвятивши їх виробленню єдиної загальнопартійної думки з програмних питань. Протиріччя у позиціях українських есерів були наявні ще на Установчому з’їзді, але особливо гостро вони проявилися на Загальнопартійній конференції у Києві 16-19 червня 1917 року. Саме на цій конференції у всій яскравості визначилися дві течії в українському есерівському русі - лівих (“лівобережців”) та правих (“правобережців”).

Ліві, які в основному були репрезентовані делегатами лівобережних організацій УПСР, завдяки чому і отримали таку свою назву, схильні були орієнтуватися на загальноросійський революційний рух⁵², що дало підставу називати їх також “інтернаціоналістами”⁵³. Праві акцент робили на розвиток революційних сил та народної ініціативи усередині Наддніпрянщини. В свою чергу, у залежності від того, наскільки сильно праві вірили в окремий шлях розвитку української революції, вони поділялися на радикальних (“конфедералістів”) і поміркованих (“центристів”).

Згідно з “лівобережцями”, соціальні питання мали бути вирішені у ході

загальноросійського революційного процесу, причому національне питання розглядалося ними “як одна з проблем соціального програму”, а українське питання – “як конкретне приложення загального принципу”⁵⁴. “Лівобережці” були прихильниками і національно-територіальної автономії України, і українського сейму⁵⁵, але в їх розумінні автономія не мала включати економічні питання, а українському сейму у соціальних питаннях відводилася роль виконавця у деталізованому вигляді рішень загальноросійських органів⁵⁶. Так було, наприклад, із земельним питанням⁵⁷. Орієнтація “лівобережців” на загальноросійський революційний рух пояснювалася, перш за все, їх близькістю до російської ПСР. Як відомо, певна частка “лівобережців” починала свою революційну діяльність саме в осередках ПСР, а у добу УЦР співпрацювала з представниками та комітетами цієї партії⁵⁸. Течію лівих українських есерів очолювали Г.Михайличенко, Л.Ковалів, Л.Бочковський, А.Заливчий та П.Сіверо-Одоевський.

Що стосується “конфедералістів” (Й.Маєвський, Ю.Охрیمович та ін.), то вони виступали за негайне перетворення Росії на конфедерацію “незалежних республік” і, як вони вважали, “Україна повинна бути вільним членом такої конфедерації”, сама складаючи “федерацію окремих українських земель”⁵⁹. Проте вони не настоювали саме на терміні “конфедерація”, під яким розуміли “федерацію політично і економічно рівноправних націй”⁶⁰. Надто праві українські есери вважали, що “федерацію можна творити тільки шляхом договору суверенних (бодай юридично, коли не фактично) націй, а не накидувати з гори...”⁶¹. Іншими словами, вони пропонували спочатку створити суверенні українські органи без санкції Тимчасового уряду або Всеросійських Установчих зборів, а потім вже укласти федеративний договір з центральними російськими установами.

Помірковані праві або центристи (М.Ковалевський, М.Шраг, П.Христюк, В.Голубович, О.Севрюк, М.Салтан, М.Чечель та ін.), не поділяючи “самостійницьких” поглядів “конфедералістів” у питанні будівництва федерації, стояли на позиціях автономізму. Але на відміну від “лівобережців”, вони наполягали на економічній автономії України, вважаючи, що соціально-економічні реформи у Наддніпрянщині мають здійснювати українські владні органи⁶².

Поступово позиція українських есерів у цілому щодо національного питання у порівнянні з Установчим з’їздом УПСР радикалізується. Так, на червневій конференції українських есерів у Києві було заявлено, що партія “вважає в найблизшому майбутньому необхідною перебудову сучасних імперіалістичних сепарованих держав на федерацію вільних демократичних республік, утворених по національно-територіальному принципу”⁶³. У своїй програмі, яка була прийнята лише 1 серпня 1917 року на II з’їзді партії, українські есери у національному питанні пішли дещо далі положень своєї червневої конференції та тодішньої позиції УСДРП, проголосивши курс на те, “щоб Україна приступила до федерації з іншими народами як демократична республіка”⁶⁴.

Як відомо, УСДРП прийняла тезу про “будування Української

Демократичної Республіки, котра має стояти в федеративному зв'язку з Російською Республікою”⁶⁵, лише на своєму IV з’їзді у жовтні 1917 року⁶⁶. Різниця у часі прийняття постулату української республіки красномовно свідчила наскільки УПСР була настроєна радикальніше ніж УСДРП. До речі, на радикальність УПСР, порівняно з УСДРП, небезпідставно вказував і визначний діяч українського есерівського руху, член УЦР П.Христюк, який писав: “...формули “переходу” фракції українських соціалістів-революціонерів були майже завше лівішими внесених соціал-демократами”⁶⁷. Підтвердження цього ми знаходимо й у матеріалах п’ятої та восьмої сесій УЦР. Те, що УПСР в цілому була радикальнішою ніж УСДРП, було передусім наслідком різниці у типах їх політичної свідомості⁶⁸.

Причинами радикалізації настроїв українських есерів щодо вирішення національного питання стали зневажливе ставлення Тимчасового уряду до національних вимог Центральної Ради та, згідно з заявою на червневій конференції українського есера М.Шрага, ворожість російських соціалістів “до визвольних змагань українського народу”⁶⁹. Тому і М.Шраг, і М.Ковалевський у своїх виступах на цій конференції пропонували розірвати стосунки з Тимчасовим урядом та самостійно приступити “до фактичного переведення в життя автономії”⁷⁰. Навіть представник “лівобережців” Г.Михайличенко тоді заявив, що “влада на Україні мусить бути в українських руках”⁷¹.

Проте радикалізація позиції українських есерів у національному питанні не позначилася у повній мірі на практичній діяльності їх партії. Так, голова ЦК УПСР М.Ковалевський на засіданні УЦР 12 липня 1917 року захоплено вітав прийняття Другого Універсалу, який, як відомо, був ухвалений на основі згоди з Тимчасовим урядом, і, згідно з виступом М.Ковалевського, був уступкою з боку УЦР⁷². Далі – більше. 22 серпня 1917 р. на п’ятій сесії УЦР більшість фракції УПСР (близько 95 з 125 осіб) проголосувала за резолюцію українських соціал-демократів щодо прийняття “Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні”⁷³. Суть цієї резолюції зводилася до фактичної згоди УЦР на відносини з Тимчасовим урядом на основі “Тимчасової інструкції”. Останньою ж, у свою чергу, Тимчасовий уряд без узгодження з УЦР визначав компетенцію та територію дій Генерального Секретаріату, зводячи, по суті, його функції до розробки пропозицій, “що торкаються життя краю та його управління”⁷⁴, і до передачі розпоряджень та вказівок Тимчасового уряду місцевим органам влади. Прийняття вищезгаданої резолюції зв’язало руки УЦР у вирішенні соціально-економічних питань, оскільки вона мимоволі брала тепер на себе відповідальність за дії Тимчасового уряду. В майбутньому цей крок стане одним з чинників поразки УЦР.

Причини того, що радикалізація загальнопартійної позиції УПСР у національному питанні та негативація ставлення її членів до Тимчасового уряду у достатній мірі не проявилися в її діяльності в УЦР, полягали у наступному. По-перше, українським есерам, втім, як і українським соціал-демократам, були притаманні риси опозиційної свідомості⁷⁵. Цікаво, що це прекрасно усвідомлювали і самі їх представники. Наприклад, на засіданні УЦР 13 липня 1917 р. голова УПСР М.Ковалевський констатував: “Досі ми були силою

протестуючою”⁷⁶. Як відомо, опозиційна свідомість характеризується орієнтацією на критику та тиск на існуючу владу, але не на самостійне здійснення необхідних перетворень. По-друге, в УПСР не дотримувалася субординація, точніше, механізм дії партії був дещо інакший ніж зафіксований у її статуті. Йдеться про домінування волі фракції українських есерів в УЦР у порівнянні з ЦК партії.

Причиною такої ситуації була специфічна ієрархія орієнтацій соціальних дій переважної більшості українських есерів (“лівобережців” та центристів). Оскільки ця більшість була автономістською, вона очікувала легітимізації своїх політичних дій та одержання права на владу від Тимчасового уряду, тобто центральної правлячої, хоча і тимчасової, установи у Росії. На другому місці в ієрархії орієнтацій соціальних дій більшості українських есерів була УЦР, оскільки лише через неї вони могли впливати на Тимчасовий уряд. Ось чому фракція українських есерів в УЦР мала більшу вагу в партії ніж ЦК. На третьому місці у ієрархії орієнтацій українських есерів був об’єкт політики УПСР, тобто українське селянство, робітники та трудова інтелігенція. Отже, реалізація позицій та рішень рядових членів партії ставилася насамперед у залежність від стосунків між УЦР та Тимчасовим урядом. Саме тому радикалізація позиції УПСР у національному питанні у повній мірі не відбилася на її практичній діяльності.

Що стосується ієрархії орієнтацій дій українських соціал-демократів, то вона у цілому збігалася з ієрархією орієнтацій більшості членів УПСР. На першому місці була орієнтація на Тимчасовий уряд, на другому – орієнтація на УЦР, на третьому – орієнтація на українських робітників. Проте, на відміну від УПСР, усередині УСДРП не було серйозних ідейних та тактичних розбіжностей аж до осені 1917 року, а її представники в УЦР завжди виступали з узгодженою позицією⁷⁷. Подібно до УПСР, партійна фракція УСДРП в УЦР мала першорядне значення в партійній структурі. Річ у тому, що від початку революції ЦК партії українських соціал-демократів так і не був сформований (до жовтня 1917 року), а діяло лише Бюро ЦК, яке майже у повному складі входило до структур УЦР⁷⁸. Це, поруч з причинами, які діяли і у відношенні УПСР та були відзначені нами вище, обумовлювало провідну роль фракції українських соціал-демократів у визначенні політики партії. Існування фракції УСДРП в УЦР як центральної партійної інституції доводилося, зокрема, в резолюції соціал-демократичної фракції і Київського комітету УСДРП від 6 липня 1917 р., у якій “всі партійні організації” закликалися до “найтіснішого звязку з Українською Соц.- Дем. фракцією У.Ц.Ради”⁷⁹.

Якщо розглядати діяльність УСДРП та УПСР у контексті притаманних їм ієрархій орієнтацій соціальних дій, то їх діяльність щодо реалізації своїх програм була неефективною внаслідок невідповідності їх власних ієрархій цінностей та ієрархії цінностей головного об’єкта їх соціальних дій, тобто Тимчасового уряду. Так, якщо українські соціалісти були зацікавлені у якомога швидшому створенні автономії України, то члени Тимчасового уряду залишалися на позиціях “єдиної та неподільної”; якщо українські соціалісти бажали соціальних перетворень в інтересах трудящих класів суспільства, діячі

Тимчасового уряду прагнули не допустити цього, відстоюючи інтереси буржуазії. Ось чому під будь-яким приводом Тимчасовий уряд намагався відмовити УЦР в її прагненні до автономії.

У зв'язку з цим, діяльність УСДРП та УПСР була неадекватною та неефективною щодо здійснення їх програмних завдань. Причиною ж очікування підтримки своїх домагань від Тимчасового уряду була нездатність українських есерів та соціал-демократів на самостійне здійснення влади внаслідок притаманної їм опозиційної свідомості. Опозиційна свідомість не стільки була наслідком недостатньої впливовості українських соціалістичних партій, позаяк вона також була характерна і для російських есерів та меншовиків, партії яких були найвпливовішими у Росії, скільки результатом інших факторів. До останніх можна віднести звичку, пристосованість до діяльності щодо розхитування влади (будь вона монархічною або буржуазною) та внаслідок цього неготовність до творчої політичної праці, орієнтацію на російський революційний рух та недостатнє усвідомлення українськими соціалістичними силами, з якими більшість трудящого населення України після повалення самодержавства пов'язувала розв'язання своїх нагальних проблем, своєї нової ролі у суспільному житті⁸⁰. Крім того, до таких факторів відносимо суто реформаторську ідеологію УСДРП, що у стосунках з Тимчасовим урядом вимагала використання, за виразом К.Каутського, «стратегії виснаження»⁸¹, а також бідність УПСР на інтелектуальні кадри.

Повернімося тепер до порівняння ідейних позицій УПСР та УСДРП з важливих політичних питань. Після національного найголовнішим для УПСР як для партії переважно селянської було земельне питання, хоча у програмі йому й було відведено лише передостаннє місце. Водночас це питання, як відомо, було чи не найважливішим для більшості населення Наддніпрянщини. Для вирішення земельного питання УПСР услід за Російською Партією соціалістів-революціонерів висунула тезу соціалізації землі⁸², яка передбачала ліквідацію права приватної власності на землю та виключення її з товарообміну. Всі землі в Україні, що визначалися українськими есерами як Український Земельний Фонд⁸³, повинні були переходити «без викупу в користування всього трудового народу», який мав порядкувати ними «через сільські громади, волосні, повітові, крайові та всеукраїнський земельні комітети, обрані трудовим народом на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права»⁸⁴. Згідно з програмою, землею мали користуватися тільки ті, «хто сам або в товаристві, обробляє її власною працею, на основі урівнюючого принципу». «Як шлях до переведення цього принципу» повинна була установлюватися «норма, не менша споживчої, і не більша трудової»⁸⁵. «Позаяк хазяйнування гуртом, - відзначалося у програмі УПСР, - зберігає робочу силу, потребує менше інвентаря, дає змогу завести найкращі машини і, взагалі, підвищує агрикультуру, - бажано великі зразкові господарства, не руйнуючи, передати до рук трудових хліборобських товариств як огнищ майбутнього соціалістичного хазяйнування»⁸⁶.

УСДРП мала дещо іншу позицію відносно вирішення земельного питання в Україні. Вона приєдналася до УПСР щодо ідеї про виключення всіх земель

сільськогосподарського значення в Україні з товарного обігу, проте виступила проти повної ліквідації права власності на землю. Селяни, згідно з аграрною програмою УСДРП, яка була прийнята IV з'їздом партії (жовтень 1917 р.), мали зберігати у власності землю, якщо її площа не була більшою ніж дрібна селянська земельна власність. “Всі землі приватних власників, котрі мають земельної власності більше норми”, яку повинні були встановити Всеукраїнські Установчі збори, “а також землі казенні, царські, удільні, церковні та монастирські” підлягали конфіскації та передачі в “Український Земельний Фонд у власність України”⁸⁷. Користування землею з Українського Земельного Фонду, на думку соціал-демократів, мали організувати земельні комітети України, яким першочергово належало задовольняти “потреби у землі безземельного та малоземельного люду” з перевагою для селян, об'єднаних “в товариства гуртового господарювання”⁸⁸. З Українського Земельного Фонду пропонувалося збільшити “земельну власність адміністративних громад (міських та сільських) задля поширення комунального господарства”⁸⁹. Великі зразкові господарства, а також ті господарства, що мають особливу вагу для народного господарства України, на думку соціал-демократів, без поділу мусили переходити до ведення органів місцевого самоврядування, кооперативів та професійних робітничих спілок. Господарювання окремих господарств повинно було здійснюватися “під контролем українських державних властей і органів самопорядкування”, яким належало “дбати про найінтенсивніший розвиток сільсько-господарської кооперації в усіх її формах”⁹⁰. Таким чином, замість соціалізації, прихильниками якої у вирішенні земельного питання були українські есери, вітчизняні соціал-демократи пропонували націоналізацію з елементами муніципалізації. Проте як українські есери, так і українські соціал-демократи, прекрасно розуміючи, що ні соціалізація, ні націоналізація або муніципалізація, повністю не вирішать соціальне питання на селі, виступали за колективні форми господарювання.

Приступити до практичної реалізації своїх програмних настанов у земельному питанні, а втім, як і у багатьох інших питаннях, українські есери та соціал-демократи змогли лише після повалення Тимчасового уряду, а точніше тоді, коли УЦР після оприлюднення III Універсалу стала повноправним верховним органом державної влади в Україні⁹¹.

Першим кроком на шляху вирішення земельного питання можна вважати саме III Універсал. Як відомо, поруч з проголошенням Української Народної Республіки, цим Універсалом на її території скасовувалося “право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі”. Визнаючи, що землі ті, - зазначалося у цьому документі, - є власність всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві по земельних справах негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих зборів”⁹².

Незгодний з положенням Універсалу щодо земельного питання генеральний секретар земельних справ М.Савченко-Більський подав у

відставку⁹³, а його функції став виконувати товариш генерального секретаря Б.Мартос. Саме під його керівництвом і готувався земельний законопроект, який був запропонований на розгляд восьмій сесії УЦР 27 грудня 1917 року. Хоча текст цього законопроекту до нас не дійшов, про його зміст ми можемо судити з порівняльного аналізу виступів його прихильників, опонентів та самого Б.Мартоса, а також даних, що наводить закордонний український історик І.Витанович у своїй праці “Аграрна політика українських урядів. 1917-1920»⁹⁴. Перш за все відзначимо, що законопроект Б.Мартоса був доволі суперечливим. Так, у першому пункті цього законопроекту говорилося про скасування власності на землю, але, разом з цим, у іншому пункті гарантувалася недоторканість господарств, що мають 40 десятин. Заборонялися продаж та передача в оренду землі приватними особами, але дозволялася передача землі в оренду з боку земельних комітетів, у розпорядження яких повинна була надходити конфіскована земля. За рахунок коштів від такої оренди передбачалося матеріальне забезпечення земельних комітетів.

Таким чином, беручи до уваги межу недоторканості приватновласницьких земель у 40 десятин, законопроект Б.Мартоса потенційно не міг вирішити земельну проблему на селі, оскільки, фактично, він означав конфіскацію земель поміщицьких, державних, удільних, церковних та монастирських, але практично залишав недоторканими землі селянської буржуазії, які тоді складали 30% усього землеволодіння в Україні. Так, у середньому на одне господарство сільського буржуа в Україні припадало 25,5 десятин⁹⁵.

Українські соціал-демократи виступили за прийняття цього законопроекту, але українські есери були проти. Тут треба відзначити, що ця позиція українських соціал-демократів була не випадковою і пояснювалася їхньою орієнтацією на соціальний, міжкласовий мир або, іншими словами, на співробітництво з приватновласницькими елементами. Вищезначена орієнтація обумовлювалася у цілому реформістською ідеологією української соціал-демократії та, перш за все, реформістськими настановами її лідерів в УЦР та Генеральному секретаріаті. Так, на восьмій сесії УЦР (25-30 грудня 1917 р.) український соціал-демократ, голова Генерального секретаріату В.Винниченко “немов би навмисне ще раз підкреслив, що буржуазії на Україні нема чого турбуватись”⁹⁶. “Центральна Рада,- говорив В.Винниченко, - від самого початку зайняла революційну позицію за національне визволення; на цій позиції залишилася вона і тепер. Рада Народніх Комісарів вважає, що в Росії можна зараз переводити соціалістичну революцію, ми ж, живучи на Україні і обраховуючи об'єктивні умови тут, не віримо в це. Та і в Росії ще не наступив момент для соціалізму”. Разом з цим він заявляв, що справа “соціалізму не буде загальмована: запорукою цього є те, що Центральна Рада складається з соціалістичних елементів. Тільки до соціалізму ми будемо йти обережно, стоячи твердо на ногах”⁹⁷.

Внаслідок неприйняття українськими есерами законопроекта Б.Мартоса, між фракціями УСДРП та УПСР виник конфлікт. Від імені українських та російських есерів на розгляд УЦР була винесена резолюція (“формула переходу”), що визнавала законопроект Б.Мартоса, “не відповідаючим

інтересам трудового селянства України”, передбачала створення фракційної комісії для “вироблення нового закону”, головним принципом якого “повинно бути цілковите скасування власності на землю та соціалізація її”, а також вимагала негайної заміни Б.Мартоса на посту генерального секретаря у земельних справах “членом партії у.с.-р.”⁹⁸.

У відповідь на цю резолюцію есерів фракція українських соціал-демократів виступила з резолюцією, яка пропонувала “взяти заслуханий тимчасовий законопроект за основу, передавши його в парламентську комісію для негайного перероблення і внесення в Центральну Раду”⁹⁹. При цьому М.Порш від фракції УСДРП заявив, “що коли буде прийнята формула переходу у.с.-р., фракція у.с.-д. відкличе своїх представників із складу Генерального секретаріату, позаяк в резолюції с.-р. зазначається, що законопроект Генерального секретаріату не відповідає інтересам трудового селянства”¹⁰⁰. До соціал-демократів приєдналися соціалісти-федералісти, які теж заявили, що з Генерального секретаріату “одкличуть свого представника”¹⁰¹, а також фракція меншовиків та самостійників. У результаті, опинившись перед необхідністю самим формувати Генеральний секретаріат, українські соціалісти-революціонери внесли більш м'яку резолюцію, яка і була 30 грудня прийнята більшістю УЦР.

Цією резолюцією передбачалося: законопроект Б.Мартоса не приймати, а виділити зі складу Центральної Ради комісію “пропорціонально кількості членів фракцій і цій комісії доручити вироблення нового законопроекту, прийнявши за головну засаду цього законопроекту повне скасування власності на землю та соціалізацію її”¹⁰². Але нічого не говорилося про те, що законопроект Б.Мартоса “не відповідає інтересам трудового селянства” чи про заміну Б.Мартоса на посту генерального секретаря у земельних справах українським есером. Щоправда, через три дні ухвалою Генерального Секретаріату Б.Мартос, «згідно проханню», був звільнений з посади товариша генерального секретаря земельних справ¹⁰³ (і тим самим від керування земельним секретарством), а наступного дня рішенням Малої ради генеральним секретарем земельних справ був затверджений український есер Олександр Зарудний¹⁰⁴. Відзначимо також, що незважаючи на численність складу комісії, яка була створена відповідно до прийнятої резолюції, новий земельний законопроект, судячи зі слів П.Христюка, виробляли лише есери, а саме: О.Шумський (у.с.-р.), П.Христюк (у.с.-р.), М.Пухтинський (рос.с.-р.) і М.Дешевий (рос.с.-р.). В основу цього законопроекту, писав П.Христюк, “було взято постанови українських селянських зїздів в земельній справі”, а за схему для нього “було взято вироблений фракцією соціалістів-революціонерів в Російській Другій Державній Думі проєкт земельного закону”¹⁰⁵. Новий земельний законопроект був запропонований П.Христюком на засіданні 30 січня 1918 року дев'ятої сесії УЦР, а днем пізніше він був одноголосно прийнятий як Тимчасовий земельний закон¹⁰⁶.

Цей закон, за визнанням українського есера М.Шаповала та виходячи з документів українських земельних комітетів, був відомий як закон про соціалізацію землі¹⁰⁷. Хоча саме слово “соціалізація” у ньому не згадувалося,

він дійсно базувався на принципах соціалізації. Це видно хоча б із прагнення звести до мінімуму втручання держави у земельні відношення і надати широкі повноваження органам міського самоврядування, земельним комітетам та сільським громадам. Відповідно до закону, право власності на всі землі в Українській Народній Республіці (УНР) скасовувалося без викупу і вони оголошувалися “добром” її народу. Порядкування землями міського користування закріплювалося за органами міського самоврядування, а іншими – за сільськими громадами, волосними, повітовими і губернськими земельними комітетами, які мали забезпечувати громадянам їх права на користування землею. Землі повинні були надаватися земельними комітетами в приватно-трудова користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам. Нормою наділення для приватно-трудова господарств визнавалася “така кількість землі, на якій сім'я або товариство, провадячи господарство звичайним для своєї місцевості способом, мали б користь, потрібну як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого господарства; ця норма не повинна перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства”¹⁰⁸. Встановлення ж цієї норми мало проводитися земельними комітетами і сільськими громадами під керуванням і з затвердженням центрального органу державної влади. Земельний закон також визначав, що “ніякої платні за користування землею не повинно бути” і “право користування може переходити в спадщину”¹⁰⁹. “За попередніми власниками й орендарями (окремими особами, сім'ями, товариствами й громадами) по їх бажанню і з постанови волосних земельних комітетів, - говорилося в законі, - залишаються в користуванні участки землі з садами, виноградниками, хмільниками й т.ін. в кількості, яку вони власною працею і працею своєї сім'ї можуть обробити”. Що ж стосується “нетрудових” земель, то вони разом з живим і мертвим сільськогосподарським інвентарем та будівлями, мали переходити до земельних комітетів. Висококультурні господарства, сади, виноградники, відповідно до закону, повинні були передаватися “цілими в користування товариствам або сільським громадам, котрі будуть вести господарство спільно, по планах, затверджених земельними комітетами”¹¹⁰. Земельні комітети також мали відати передачею права користування землею, господарюванням у приватно-трудова або товариських господарствах та зрівнянням у користуванні землею через оподаткування лишків землі чи надзвичайних доходів з неї, шляхом “розселення і переселення або зміни меж участків і їх розмірів”¹¹¹. Таким чином, цей закон справді у цілому можна вважати законом про соціалізацію землі.

Прийняття цього закону, по суті, не мало практичного значення, оскільки його ухвалення відбулося перед самим приходом російських більшовиків до Києва, і він став відомим широкій українській громадськості лише у середині-кінці березня 1918 року, тобто за місяць-півтора до падіння влади УЦР, а у деяких місцях навіть пізніше. Так, земельні комітети Олександрівського повіту дізнались про зміст земельного закону лише у середині квітня від представника Міністерства земельних справ¹¹². Знаючи з IV Універсалу, що комісія УЦР “вже

виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі”¹¹³, але не маючи на руках його тексту, діячі земельних комітетів нерідко проводили соціалізацію землі “на порівнюючому принципі по пропорціональній нормі”¹¹⁴. Іншими словами, як відзначав один з земельних інструкторів УЦР, під соціалізацією розуміли “здебільшого – чорний переділ”¹¹⁵.

Що стосується українських соціал-демократів, то вони, під тиском есерівської більшості УЦР, беручи до уваги великий вплив українських есерів серед селянства та в умовах необхідності якомога скорішого вирішення земельного питання українською владою, погодилися на ухвалення есерівського земельного закону, хоча і були проти соціалізації. Так, намагаючись “знайти собі спільників серед дрібного селянства”¹¹⁶, українські соціал-демократи виступали за залишення власності на дрібні селянські землі¹¹⁷. Великі ж земельні маєтки, за думкою діячів УСДРП, повинні були націоналізуватися та неподільними передаватися (як пропонував Б.Мартос) “селянам для спільного оброблення”¹¹⁸, або (як пропонував А.Пісоцький) муніципалітетам, у господарствах яких бідні селяни могли працювати за плату¹¹⁹. Останнє, на думку соціал-демократів, обумовлювалося тим, що “в великих економіях хазяйство поставлене краще, ніж в дрібних селянських господарствах, бо в великих господарствах відносно менше трат, менше машин, ніж їх потрібно в багатьох малих господарствах”¹²⁰.

Наприкінці березня на засіданні ЦК УСДРП було вирішено через фракцію партії в УЦР внести такі поправки до земельного закону, які означали збереження приватної земельної власності на дрібні господарства, на міські землі, податків на земельну власність та одержавлення великих і культурних господарств¹²¹.

Таким чином, як бачимо, програма земельної реформи української соціал-демократії була спрямована в майбутнє всупереч позиції українських есерів, яка була орієнтована на збереження аграрного характеру економіки, проте ця програма не відповідала сподіванням середнього і біднішого українського селянства і не могла бути підтримана ним, позаяк вона, знищуючи поміщицьке землеволодіння, фактично не припускала наділення землею малоземельних та безземельних селян, тим самим маючи на увазі їхню пролетаризацію у подальшому.

Повертаючись до порівняння ідейних позицій УПСР та УСДРП з головних політичних питань, зупинимося на одному з факторних питань революції – питанні українських збройних сил. Вбачаючи у існуванні армії основу і опору держави в пригніченні нею народу та інструмент панування буржуазії і вважаючи, що при тому суспільстві, яке буде утворене у результаті революції, існування армії буде взагалі непотрібне, українська соціал-демократія ще у своїй програмі (грудень 1905 року) висунула, а з початку революційних подій 1917 року знову підняла на щит ідею “заведення” в Україні народної міліції¹²², тобто всенародного ополчення. Проте, маючи на увазі продовження війни та перебуваючи, як уже вказувалося, на платформі революційного оборонства, українська соціал-демократія замість формування української армії виступала

за виділення українців-військових на час війни в окремі українські частини. Висловлюючись проти створення української армії, один з лідерів української соціал-демократії В.Винниченко, зокрема, писав: “не своєї армії нам соціал-демократам і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій. Не українську регулярну армію нам треба організувати, а всіх українців-солдатів освідомити, згуртувати, організувати, українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народніх, а не салдатських інтересів, щоб воно не було й не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів, до якої б нації вони не належали”¹²³.

Як відомо, ідея створення власної української армії належала самостійникам, перш за все, М.Міхновському, який пов’язував її з досягненням Україною самостійності. Так, ще 29 березня 1917 року на нараді українців-військових київського гарнізону М.Міхновський виголосив програмну доповідь, на базі якої було ухвалено приступити до “негайної організації власної національної армії, без якої не можна помислити про здобуття повної волі України”¹²⁴.

Залишаючись автономістами, вбачаючи в українському русі серед війська тільки засіб “поглиблення революції в масах” та бажаючи використати його лише для зміцнення авторитету УЦР перед всеросійською революційною демократією і Тимчасовим урядом, а також прагнучи не допустити зростання впливу самостійників серед військових, українські соціал-демократи, перш за все В.Винниченко та С.Петлюра, подбали про те, щоб перехопити у самостійників ініціативу у керуванні українським військовим рухом. Це було зроблено на Першому Всеукраїнському військовому з’їзді, який проходив 18-21 травня у Києві, про що, між іншим, свідчили слова однієї з його резолюцій: “...Зваживши, що всяка війна є справою не народів, а імперіялістичної політики пануючих класів, постійне військо, як знаряддя панування буржуазних класів не відповідає змаганням народу, тому український військовий з’їзд, закладаючи перший фундамент за-для організованої збройної сили української демократії, ставить собі головним завданням, щоб українська армія стала по війні армією народу – народньою міліцією”¹²⁵.

М.Міхновський, який претендував на одну з керівних ролей в українському військовому русі, був відсунутий на задній план. Його, звісно, включили до складу Українського генерального військового комітету (УГВК), що був утворений для керівництва військовими справами, але М.Міхновський навіть не ввійшов до його президії, яку очолив С.Петлюра¹²⁶. Саме С.Петлюра, пізніше призначений генеральним секретарем військових справ (у першому, другому та четвертому складі Генерального секретаріату), і здійснював керування українськими військовими справами 1917 року. Те, що військовими питаннями в Україні завідував український соціал-демократ було однією з причин того, що УЦР не мала належної військової сили для протидії втручанням в її політику зовнішніх сил. Це підтверджує, крім іншого, промова С.Петлюри, виголошена ним восени 1917 року на соціал-демократичному вічі-концерті в Києві, і в якій він пояснював, чому УСДРП виступає проти організації армії.

“Ми (українські соціал-демократи.- О.В.) знаємо, - наголошував С.Петлюра, - якого лиха може наробити ця сила, коли вона попаде в небезпечні руки, і тому-то військові делегати всіма силами запобігали тому, щоби ті люди, котрі хочуть мілітаризму, не могли мати сили та впливу на неорганізовану масу. Нам треба не постійного війська, але всенароднього озброєння, міліції. Є небезпечний елемент у військовій справі – це козакофільство... Небезпека тут полягає в тім, що коли зорганізується буржуазія, військо стане обороняти її інтереси проти інтересів демократії і селянства. Ось чому ті полкі імени гетьманів (вірогідно, Хмельницького, Полуботка, Дорошенко, Гонти, Сагайдачного, Мазепи, Богуна.- О.В.) можуть мати в собі елементи небезпечности, якщо вони будуть постійні”¹²⁷. Цікаво, що вже після проголошення УНР, коли командуючий Київською військовою округою підполковник В.Павленко зробив спробу організувати гвардійські “сердюцькі” дивізії, що розглядалося як початок формування української армії, С.Петлюра за дорученням Генерального секретаріату усунув цього діяча з його посади¹²⁸.

Відзначимо, до речі, що з приводу формування гвардійських “сердюцьких” дивізій орган ЦК УСДРП “Робітнича газета” писала таке: “утворення у нас зараз сердюцьких полків було би першим кроком до збудовання в дальшому своєму розвитку *постійної* української армії, яка була досі і буде на далі знаряддям пануючих класів в їх боротьбі проти селянства та робітництва, і яку ці пануючі буржуазні класи через свої правительства під командою наймитів-офіцерів кидали одна на другу на братовбійчу війну”¹²⁹. Газета висловлювала занепокоєння з приводу того, що “гвардія силою зброї може висунуть на порядок політичного життя питання про гетьмана України і підтримати кандидатуру тої чи іншої особи з пануючих верств чи їх прибічників... Тепер зрозуміло, через що власне гасло самостійности іде з тих самих джерел, звідки іде агітація і за утворення сердюцьких полків, які стануть, на думку цих людей, основою української армії, а сердюки будуть її привелігрованою частиною”¹³⁰.

Що стосується українських есерів, то вони у своєї більшості, як продемонстрував II з’їзд УПСР, теж виступали за “скасування постійної армії і заміни її народною міліцією”¹³¹, солідаризуючись тим самим з позицією українських соціал-демократів. Але на відміну від соціал-демократів вони відігравали менш помітну роль у керуванні українським військовим рухом та у визначенні військової політики України, хоча їх чисельний вплив серед військових загалом перевищував вплив українських соціал-демократів. Так, наприклад, з 1093 делегатів Третього Всеукраїнського військового з’їзду (2-14 листопада 1917 р.) 738 належали до фракції українських есерів, тоді як до фракції українських соціал-демократів – усього 111 депутатів¹³². Українські есери разом із соціал-демократами входили до УГВК і, навіть, в його президію (М.Полоз, В.Потішко), а український есер О.Жуковський, як відомо, був товаришем генерального секретаря військових справ С.Петлюри¹³³.

Щодо робітничого питання програмні позиції УПСР та УСДРП у цілому збігалися. Українські соціалісти вбачали вирішення робітничого питання у прийнятті законодавства з охорони праці, встановленні максимального 8-годинного робочого дня та мінімальної заробітної платні з її збереженням під

час хвороби, введенні страхування робітників за рахунок підприємців, організації робітничих інспекцій, промислових судів та бірж праці¹³⁴.

Як відомо, крім українських соціал-демократів, організацією робітничих мас прагнули займатися й українські есери, але пріоритет у цій справі все ж таки був у УСДРП, що продемонстрував Перший Всеукраїнський робітничий з'їзд, на якому 140 голосів (60 %) належало українським соціал-демократам, а 94 (40 %) – українським есерам¹³⁵. У вирішенні робітничого питання українські есери перевагу також віддавали соціал-демократам, за якими у Генеральному секретаріаті (з 22 січня 1918 року – Раді народних міністрів), фактично, постійно був закріплений пост генерального секретаря (народного міністра) праці¹³⁶. З цього приводу у своїх мемуарах глава УПСР М.Ковалевський писав: “Під впливом пануючого тоді в Росії доктринерства, яке було продуктом десятиліть, чомусь вважалось, що з усіх політичних партій, тільки соціал-демократична партія є покликана до організації робітничої кляси. Вона ніби мала загально визнаний пріоритет в цій справі, як партія робітництва. Натомість інші соціалістичні організації (як, наприклад, українська партія соціалістів-революціонерів), тому що вони клали більший ідеологічний натиск на аграрне питання, повинні були працювати в іншій соціальної площині. Цей доктринерський поділ впливів, хоч і не був ніде зформульований, став своєрідною традицією, і його наслідки ми бачили й на Україні. Зокрема ми, українські соціалісти-революціонери, вже кілька років до революції 1917 року, вважали за наш обов'язок поширити наші політичні впливи і на українське робітництво, особливо по великих містах, а передусім у Києві і Харкові. Але під час революції обставини склалися так, що наша партія була цілком захоплена переведенням політичної організації селянських мас у Всеукраїнській Селянській Спілці... Однак справу політичної організації українського пролетаріату ми занедбали, не в останній мірі тому, що вважали, що власне українська соціал-демократична партія в стані буде це виконати”¹³⁷.

Відомо, що УСДРП не досягла серйозних успіхів в організації пролетаріату України. На осінь 1917 року її чисельність не перевищувала 4524 особи. Ці дані впливають, по-перше, з доповіді мандатної комісії на IV з'їзді УСДРП 13 жовтня 1917 р., в якій її представник констатував, що прибуло 54 делегати від 28 організацій¹³⁸, та, по-друге, з відомостей про загальну чисельність організацій УСДРП: на Наддніпрянщині їх на той час було 42, а за її межами – 4 (у Петрограді, Москві, на Кубані та Кавказі), тобто усього 46 організацій. Таким чином, оскільки представництво на з'їзді було - 1 делегат від 50 членів¹³⁹, то 54 делегати репрезентували близько 2700 українських соціал-демократів, тоді як кожна з 28 представлених організацій у середньому налічувала близько 96 чоловік. З цього виходить, що 19 непередставлених організацій загалом не перевищували 1824 чоловіки, а загальна чисельність УСДРП не була більше 4524 чоловік.

Зазначимо також, що активну підтримку УСДРП, відповідно до результатів виборів до Всеросійських Установчих зборів, надавали близько 186790 осіб, що складало 5% від загальної кількості робітництва України¹⁴⁰, чи 2,5% від тих, що голосували на виборах до Всеросійських Установчих зборів,

або 1,2% від загальної кількості виборців¹⁴¹.

Що стосується УПСР, то її чисельність складала близько 40528 осіб. Ця цифра впливає з даних, що доволі докладно та переконливо за станом на 9 квітня 1918 р. в останньому числі «Боротьби» напередодні гетьманського перевороту наводив секретар ЦК партії Г.Товмачів. Згідно з ним, секретаріатом ЦК УПСР на Наддніпрянщині було зареєстровано 165 організацій, усього ж (з організаціями в діючій армії та за межами Наддніпрянщини) налічувалося 285 організацій. Проте, членів тільки 68 організацій на Наддніпрянщині (6010 осіб), 103 організацій у діючій армії (23256 осіб) та 5 організацій за межами Наддніпрянщини (209 осіб) було зареєстровано ЦК і лише вони (загалом 29475 осіб), згідно з логікою статуту УПСР, могли вважатися справжніми, тобто стовідсотковими, членами партії¹⁴². Але, попри це, інші 109 організацій були зареєстровані, і особи, які увіходили у них, також були, хоча і не повноцінними, членами УПСР. За розрахунками Г.Товмачіва вони склали близько 11053 членів. Ця цифра впливає з середньої кількості членів (відповідно, обчисленої окремо по Наддніпрянщині, діючій армії та українським колоніям), що припадала на кожну організацію, та з кількості організацій з невідомою кількістю членів. Таким чином, загальна чисельність УПСР складала близько 40528 осіб, тоді як на Наддніпрянщині (з україноетнічними повітами Воронізьської губернії та Таврією) - близько 14546 чоловік¹⁴³.

За словами Г.Товмачіва, одночасно існували і «ні чим не зв'язані з ЦК УПСР» організації українських есерів, кількість яких була не менша ніж зареєстрованих. Проте, на наш погляд, ці організації не можна вважати партійними, а лише організаціями прихильників УПСР, або, використовуючи визначення Г.Товмачіва, «співчуваючих».

Щодо впливу УПСР у Наддніпрянщині, то він визначався у кількості близько 5697845 чоловік; це складало 66,9% від тих, що голосували на виборах до Всеросійських Установчих зборів, або 37,5% від загальної кількості виборців¹⁴⁴. Зазначимо, що вплив УСДРП та УПСР серед населення Наддніпрянщини на кінець 1917 року обчислювався нами на основі даних, що наводив український історик О.Мельник у своїй дисертації¹⁴⁵. Слід відзначити, що по Катеринославському, Київському та Подільському округах, де УСДРП та УПСР проходили (разом з Селянською спілкою, яка була під впливом українських есерів) єдиним списком, співвідношення прихильників УСДРП та УПСР обчислювалося за співвідношенням голосів, поданих за українських соціал-демократів та есерів на виборах до Українських Установчих зборів, а по Волинському та Чернігівському округах, де українські соціал-демократи на виборах до Всеросійських Установчих зборів не виставляли своїх списків та не блокувалися з УПСР, кількість прихильників УСДРП визначалася згідно з голосами, поданими за список українських соціал-демократів на виборах до Українських Установчих зборів. При цьому треба зазначити, що результати виборів до Українських Установчих зборів невзможливо дати об'єктивної та повної картини впливів УСДРП та УПСР (внаслідок того, що вибори скрізь по Наддніпрянщині проходили у складних умовах, а у багатьох повітах не відбулися, іноді і не починались), і тому нами застосовувалися лише у

допоміжному значенні.

Отже, у добу УЦР УПСР перевищувала УСДРП у чисельності майже у 9 разів, а у впливі на населення Наддніпрянської України - у 30,5 разів.

Причини того, що УСДРП не досягла вагомих результатів в організації пролетаріату України, були такі. По-перше, у своїй діяльності українські соціал-демократи керувалися принципом національних організацій пролетаріату¹⁴⁶. “Я не пригадую, - писав з цього приводу М.Ковалевський, - щоб наші соціал-демократи видавали відозви чи газети російською мовою, а все, що вони видавали українською мовою, принципово відкидалося зрусифікованими робітниками”¹⁴⁷.

По-друге, ієрархія цінностей української інтелігенції, що приймала рішення щодо політики УСДРП, з одного боку, та ієрархія цінностей низового складу партії, а також українських робітників, інтереси яких УСДРП намагалася репрезентувати, з іншого, дещо різнилися¹⁴⁸. Так, на першому місці в ієрархії цінностей української соціал-демократичної інтелігенції було національне питання, а потім вже задоволення соціально-економічних потреб робітників; в ієрархії цінностей українських робітників, у свою чергу, все було навпаки. Цікаво, що лідери української соціал-демократії наївно намагалися переконати себе та українських робітників, що найважливішим для останніх є національне питання. Так, виступаючи на Всеукраїнському Робітничому з'їзді, відомий український соціал-демократ В.Садовський відзначав: “Завдання укр.[аїнського] пролетаріату, як і завдання пролетаріату усього світу однакові. Але реально всі ці завдання мусять виходити з національного ґрунту...Українцям треба домагатись, щоб укр.[аїнська] мова була нарівні з усіма мовами, щоб діловодство, література і інше були на укр.[аїнській] мові. Тут не є націоналістичні домагання, а законні потреби робітників”¹⁴⁹.

Третьою причиною, на наш погляд, була стійка прихильність української соціал-демократичної інтелігенції до реформізму, у той час, коли робітничі маси бажали швидкого, революційного вирішення своїх соціально-економічних проблем. Наслідком другої та третьої причини було також те, що у галузі робітничого законодавства (пріоритет в ініціації якого належав, як відомо, соціал-демократам) Центральною Радою був прийнятий закон лише “Про восьмигодинний робочий день” і то тільки 7 лютого 1918 року, хоча про введення восьмигодинного робочого дня повідомлялося ще у Третьому Універсалі УЦР (20 листопада 1917 р.).

Вирішуючи питання щодо визначення ролі УСДРП та УПСР у формуванні політики УЦР, повернімося до розгляду чисельності їх представників, що брали участь у роботі Центральної Ради та її органів. Як ми вже відзначали, спочатку українські соціал-демократи в УЦР та в її органах переважали над українськими есерами, проте після поповнення УЦР представниками Рад селянських та військових депутатів, найчисленнішою партією, що мала представництво в ній, стала УПСР. Так, на п'ятій сесії УЦР (3-14 липня 1917 р.) фракція УСДРП налічувала 43 особи, а фракція УПСР – близько 100 осіб (формально, тобто потенційно, з урахуванням неприсутніх селянських і військових депутатів, - близько 150 осіб)¹⁵⁰. Тут треба відзначити, що Рада

селянських депутатів, яка складалася з членів Селянської Спілки¹⁵¹, у своїй більшості знаходилася під впливом українських есерів¹⁵². Щодо Ради військових депутатів, то її суцільна частина також була під впливом українських есерів, як і значна кількість українських військових. На п'ятій сесії Центральної Ради з ухвальним голосом усього було присутньо 198 чоловік, хоча формально УЦР на той час включала 399 чоловік. Таким чином, на цій сесії представництво УСДРП складало 21,7%, а представництво УПСР – близько 50%. Цим, безперечно, пояснюється, що на сесії приймалися в основному резолюції, які вносилися фракцією українських есерів. Це також дозволило українським есерам, всупереч опору українських соціал-демократів, на засіданні 10 липня провести рішення щодо організації Українських Установчих зборів як найближчого завдання Генерального секретаріату й УЦР.

Як відомо, на п'ятій сесії склад Комітету УЦР був розширений з 20 до 40 осіб. За Комітетом було визнано право «вирішення всіх негайних справ, що належать до компетенції Центральної Ради» у міжсесійний період¹⁵³, а сам Комітет з середини липня отримав назву «Мала рада». На засіданні цього органу 17 липня його склад був поповнений представниками національних меншостей і, тим самим, збільшився до 58 осіб¹⁵⁴. Якщо формально УСДРП і УПСР у Малій раді мали по 8 місць, то фактично вони отримали, відповідно, 15 і 16 місць, тоді як соціалісти-федералісти - усього 4 місця¹⁵⁵. Таким чином, частка УСДРП у Малій раді складала 25,8%, УПСР – 27,5%, а УПСФ – усього 6,8%. Слід відзначити, що у своєму повному складі Мала рада ніколи не збиралася. Навіть у найвідповідальніші моменти (прийняття III та IV Універсалів) чисельність учасників її засідань не доходила до 84,5% її повного складу, а в інших випадках була відповідно менше, але не нижче 58,6%. До зазначеного додамо, що чисельність фракцій українських соціал-демократів і есерів у Малій раді не була незмінною, оскільки на 9 з 31 місця, що ці фракції обіймали разом, мали переобирати делегатів українські селянська, військова та робітничка ради. Але при цьому гарантовано кожна фракція мала 13 місць. Згодом чисельність фракції українських есерів у Малій раді дещо зросла, а фракції українських соціал-демократів – зменшилась. Так, у момент голосування IV Універсалу від фракції українських есерів у Малій раді були присутні 17 осіб (1 чоловік був відсутнім), а від фракції українських соціал-демократів – 11 осіб (3 чоловіка, відповідно, були відсутні)¹⁵⁶. Постійного персонального складу Малої ради (навіть без тієї частини, яка мала обиратися радами) також не було, оскільки українські соціал-демократи, есери, есефи та представники національних меншостей іноді заміщали та замінювали своїх делегатів. Проте нам відомі імена деяких українських соціал-демократів та есерів, які з липня 1917 р. до квітня 1918 р. брали участь у засіданнях Малої ради з ухвальним голосом. Отже, представниками УСДРП у Малій раді були: М.Авдієнко, Б.Бабич, П.Блонський, С.Веселовський, С.Вікул, В.Винниченко, З.Висоцький, М.Галаган, О.Гермайзе, В.Довженко, А.Драгомирецький, М.Єремійв, Є.Касяненко, Л.Кизима, М.Ковальський, Я.Левченко, М.Лисетчук, Б.Мартос, Б.Матюшенко, Є.Неронович, М.Огородній, А.Пісоцький, П.Пожарський, М.Порш, В.Садовський, Скнар, І.Стешенко та М.Ткаченко.

Представниками УПСР у Малій раді були: Баклаженко, С.Бачинський, С.Березняк, К.Букша, Г.Герасимів, Гіглавий, В.Голубович, Н.Григоріїв, П.Демерлій, Димерський, І.Діденко, І.Довгий, Я.Зозуля, Д.Ісаєвич, С.Качура, М.Кіяниця, М.Ковалевський, К.Корж, П.Куцяк, М.Левицький, П.Любченко, Й.Маєвський, Т.Марцинюк, О.Масюк, П.Мшанецький, П.Назаренко, Г.Одинець, Є.Онацький, М.Панченко, П.Плевако, М.Полозов, А.Постоловський, В.Приходько, І.Пугач, М.Салтан, О.Севрюк, М.Стасюк, А.Степаненко, М.Терещук, П.Христюк, М.Шаповал, О.Янко, М.Чечель та М.Шраг.

На час шостої сесії УЦР (18-22 серпня 1917 р.) завдяки робітничим депутатам фракція УСДРП формально, тобто потенційно, збільшилася до 113 осіб, а фракція УПСР – до 180 осіб, але реально вони мали значно менше представників, тому що з 643 членів УЦР на цій сесії присутніми були лише 447 осіб¹⁵⁷, а у голосуванні взяло участь ще менше – усього 354 чоловіки¹⁵⁸. Якщо виходити з кількості тих, хто голосував (тим більше, що голосування стосувалося одного з найважливіших питань, а саме, ставлення до «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»¹⁵⁹), то фракція українських соціал-демократів на шостій сесії УЦР налічувала близько 70 осіб, а фракція українських есерів – близько 125 осіб, що, відповідно, складало 19,8% і 35,3%¹⁶⁰.

На восьмій сесії УЦР (25-30 грудня 1917 р.) фракція українських соціал-демократів, за нашими підрахунками, налічувала 64 особи, а фракція українських есерів – близько 100 чоловік, що, відповідно, складало 25,3% і 39,6%. Те, що фракція українських есерів була найбільшою і мала більше третини голосів, створило певні передумови для проведення нею на восьмій сесії в обстановці протистояння з українськими соціал-демократами своїх резолюцій щодо діяльності Генерального секретаріату та земельного закону. Слід відзначити, що перемогу над українськими соціал-демократами українські есери у голосуванні цих резолюцій отримали завдяки підтримці російських есерів та представників Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії¹⁶¹.

У роботі дев'ятої сесії (28 січня-7 лютого 1918 р.) з правом ухвального голосу взяло участь 237 осіб. На відміну від восьмої сесії, на дев'ятій не було протистояння між українськими соціал-демократами та есерами, і їх фракції голосували разом (маючи загалом навіть більше 60% голосів), насамперед, за затвердження кабінету В.Голубовича, прийняття закону про восьмигодинний робочий день та ратифікацію мирного договору між Україною та Четверним союзом. На цій сесії фракція українських соціал-демократів налічувала близько 40 осіб, а фракція українських есерів – близько 98 осіб. Дані про чисельність цих фракцій впливають з відомостей про кількісно-фракційний склад Малої ради після її доповнення на дев'ятій сесії УЦР, згідно з побажанням фракції українських есерів «перевибрати Малу раду пропорціонально до складу Центральної Ради»¹⁶², яке висловив М.Шраг ще на засіданні Малої ради 25 січня 1918 року. Згідно з рішенням дев'ятої сесії УЦР від 3 лютого 1918 року, реорганізована Мала рада мала налічувати 82 члена «відповідно фракційному

складу Великої ради»¹⁶³. Зокрема, УПСР у Малій раді надавалося 34 місця¹⁶⁴ (41,5%), а за УСДРП, як і раніше, залишалося 14 місць, що відповідало 17% нового складу цього органу¹⁶⁵.

Незважаючи на те, що більшість в УЦР та в Малій раді належала українським есерам, майже завжди у 1917 році українським соціал-демократам вдавалося відстоювати реформістський курс у політиці української влади всупереч революційним тенденціям українських есерів. Це обумовлювалося тим, що провідні позиції у Генеральному секретаріаті належали українським соціал-демократам, які, як у ньому, так і в Малій раді, знаходили підтримку у своїй реформістській позиції серед представників партії соціалістів-федералістів¹⁶⁶. Тому не випадково, що, наприклад, у січні 1918 року представник фракції соціалістів-федералістів М.Кушнір заявив: «Ми йдемо весь час тим же шляхом, яким ідуть у.с.-д.»¹⁶⁷.

Не погоджуючись і надалі миритися з реформістською практикою українських соціал-демократів, українські есери на засіданні Малої ради 25 січня 1918 року поставили питання про передачу керівництва Радою народних міністрів (колишнього Генерального секретаріату) членам УПСР, а також, як нами вже відзначалося, про поповнення Малої ради українськими есерами пропорційно до складу УЦР. Прагнучи взяти керівництво Малою радою та Радою народних міністрів у свої руки, українські есери, судячи зі слів М.Шрага, бажали скликати з'їзд селянських і робітничих депутатів та передати владу на місцях місцевим радам депутатів¹⁶⁸. Це, до речі, зазначалося на III з'їзді УПСР (4-7 грудня 1917 р.), який доручив «фракції УПСР в Центральній Раді домагатися, щоб Центральна Рада взяла негайно на себе почин утворення всеукраїнського клясового органу трудової демократії. «Для того, щоб Центральна Рада, - зазначалося у постанові з'їзду, - мала найрішучішу піддержку провідних органів революційної демократії, вона повинна подбати про негайне створення всеукраїнських, об'єднуючих територіяльних центрів рад робітничих, селянських та військових депутатів, які забезпечать центральному клясовому органу точний і безпосередній зв'язок з організаціями революційної демократії на місцях»¹⁶⁹.

Тут слід відзначити, що подібна позиція вищого органу партії українських есерів була ініційована, безумовно, «лівобережцями», а причинами її підтримки більшістю делегатів III з'їзду УПСР були події у Петрограді та більшовицька агітація в Україні проти Центральної Ради і за організацію влади за класовою ознакою у формі рад. Зауважимо також, що прихід до влади більшовиків у Росії вплинув на утворення «лівих» течій в УСДРП, представники яких вважали його «прологом і початком» всесвітньої соціальної революції¹⁷⁰.

Позиції лівих в УСДРП та в УПСР були подібними. Як ті, так і інші, виявляли прихильність до організації влади на класовій основі у вигляді рад, проте цілком не відхиляли і парламентських форм¹⁷¹; прагнули до союзу з більшовиками та утворення федерації з Радянською Росією¹⁷². Провідними діячами «лівої» течії у Київській організації УСДРП були, зокрема, Є.Неронович та Є.Кас'яненко (їх резолюції збирали від 16 до 31 голосів, але не більшість)¹⁷³, у Харківській – Є.Медведєв¹⁷⁴. Існували також «ліві» течії в

Полтавській, Катеринославській, Бахмутській та інших організаціях українських соціал-демократів. Усього ж лівих в УСДРП у цей період налічувалося, згідно з даними А.Буценка, який належав до групи Є.Нероновича¹⁷⁵, близько 225 осіб¹⁷⁶, що складало менше 5% від загальної чисельності партії. Як бачимо, «хвороба лівизни» більш торкнулася УПСР, ніж УСДРП, підтверджуючи те, що у цілому УПСР була лівішою за УСДРП.

Незважаючи на свою малочисельність, на початку 1918 року ліві соціал-демократи оголосили про створення своєї партії та про співробітництво з радянською владою¹⁷⁷. «Розходячись із більшовиками в національній політиці на Україні», - відзначав один з учасників української революції І.Майстренко, - вони вірили, «що втягнуті в радянську революцію українські народні маси виправлять помилкову політику більшовиків щодо України». Ліві українські соціал-демократи вважали, «що в умовах комунізму нечислиме будь-яке національне поневолення»¹⁷⁸. В липні 1918 року вони увійшли до складу тоді ж створеної КП(б)У. Що стосується лівих українських есерів, які також після встановлення більшовицької влади у Києві намагалися брати участь в радянських органах, то їх діяльність в цих органах звелася, по суті, до протидії політиці більшовиків в Україні, тобто вони визнавали можливість легальної опозиції більшовицькій владі на українських теренах¹⁷⁹. Після повернення Центральної Ради до Києва, ліві та праві українські есери знову об'єдналися в одну партію, погодившись, що захоплення більшовиками України «загрожувало в своїх наслідках знищенням всіх соціальних і національних здобутків революції»¹⁸⁰. Таким чином, цілісність партії була збережена, хоча деякі ліві есери і продовжували стояти на позиціях радянської влади¹⁸¹.

31 січня 1918 року український есер В.Голубович очолив новий кабінет міністрів. Він був складений ним самим майже без участі ЦК УПСР, оскільки останній, складаючись з лівих та правих, так і не спромігся дійти згоди щодо складу кабінету. Якщо ліва частина ЦК українських есерів (М.Полозов, П.Любченко, Г.Михайличенко, В.Елланський, С.Бачинський, П.Сіверов-Одоевський та інші) схилилася до негайного замирення з Радянською Росією та з цією метою планувала різноманітні заходи, як-от: утворення лівоесерівського уряду, проголошення радянської влади в Україні, навіть ліквідацію Центральної Ради, то права частина ЦК УПСР (М.Салтан, М.Чечель, М.Шраг, К.Корж, П.Христюк, І.Лизанівський, Ю.Охримович та інші) фактично настоювала на веденні війни з російськими більшовиками до припинення ними військових операцій проти Центральної Ради¹⁸². По суті, позиція правих есерів означала орієнтацію на зовнішню допомогу Центральних держав у боротьбі проти більшовиків. Сам факт призначення В.Голубовича головою уряду був не випадковим, оскільки він брав участь у переговорному процесі у Бресті¹⁸³. Цікаво, що перед цим (29 січня) за наказом коменданта Києва М.Ковенка були заарештовані ліві есери С.Бачинський, М.Полозов, Г.Михайличенко, Г.Ткаль, О.Шумський, Овчаренко та П.Сіверов-Одоевський). Іншими словами, арешт лівих есерів (які, до речі, незабаром були звільнені) та призначення В.Голубовича головою уряду свідчили про остаточний вибір керівництвом Центральної Ради курсу на співробітництво з Німеччиною та Австрією проти

більшовицьких сил.

За винятком двох соціал-демократів – М.Ткаченка та Д.Антоновича – кабінет В.Голубовича складався з українських есерів або співчуваючих їм. На одному з перших його засідань було ухвалено, зокрема, “приступити до організації рад робітничих і селянських депутатів, як органів влади на місцях”¹⁸⁴. Щоправда це так і залишилося нереалізованим, оскільки вже 7 лютого 1918 року під загрозою вступу більшовицьких військ до Києва уряд В.Голубовича змушений був переїхати до Житомира. Слідом за підписанням 9 лютого 1918 року мирної угоди з країнами Четверного союзу, українська делегація на переговорах у Бресті зі схвалення В.Голубовича звернулася до австрійців та німців у справі військової допомоги Україні. Українська делегація і Рада народних міністрів бажали, щоб військова допомога була надана українськими дивізіями, сформованими з полонених¹⁸⁵, проте у німців та австрійців були інші плани. Вони розглядали військову допомогу як гарантію постачання українського хліба до їх держав, а контроль над цим мали здійснювати їх власні військові сили, тому надати допомогу лише українськими дивізіями з полонених вони відмовилися, посилаючись на технічні труднощі і змушуючи тим самим українську владу просити допомоги саме у вигляді приходу в Україну іноземних окупаційних військ. 12 лютого Радою народних міністрів таке рішення було прийнято¹⁸⁶. Того ж дня представник української делегації М.Любинський підписав заклик до німецького народу, за яким і здійснювалося вторгнення німецького війська до України. Безперечно, це був вимушений крок української влади, який став наслідком, перш за все, відсутності справжньої української армії. Водночас, прихід окупантів до України кінець-кінцем призвів до поразки УЦР.

Як відомо, з самого початку революційних подій 1917 року діячі УСДРП та УПСР великі надії покладали на скликання Українських Установчих зборів, але, орієнтуючись у своїх соціальних діях на Тимчасовий уряд, українські соціалісти, як наголошує, наприклад, сучасний український історик О.Мельник, “часто використовували гасло скликання Українських Установчих зборів не як реальну програму дій, а засіб тиску на Тимчасовий уряд”¹⁸⁷. У питанні щодо Українських Установчих зборів українські есери також займали більш радикальну позицію ніж українські соціал-демократи. Це особливо проявилось під час п'ятої сесії УЦР, коли всупереч опору фракції УСДРП на засіданні 10 липня 1917 року українським есерам вдалося провести рішення щодо скликання Українських Установчих зборів як найближчого завдання Генерального секретаріату. Але, оскільки Генеральний секретаріат був у руках соціал-демократів, це рішення залишилося без належної уваги. Знову повернутися до питання скликання Українських Установчих зборів українські есери змогли на наступній, шостій сесії УЦР, коли була прийнята “Тимчасова інструкція”. Цього разу фракція УПСР в особі Д.Ісаєвича заявила, що “не Генеральний секретаріат, а комісія Української Центральної Ради повинна виробити закон” щодо Українських Установчих зборів, та запропонувала створити таку комісію для підготовки їх скликання. У результаті була вироблена спільна резолюція українських есерів та соціал-демократів, яку і

прийняла 22 серпня шоста сесія УЦР. “Стоячи на становищі нічим не обмеженого самовизначення націй, - зазначалося у ній,- вважаючи, що тільки само населення України може рішати про політичний лад України та про її відношення до Росії, Українська Центральна Рада вважає необхідним скликати якнайскоріше Установчі збори етнографічної України. В цій цілі Українська Центральна Рада мусить негайно обрати комісію, яка повинна виробити виборчу ординацію до Українських Установчих зборів і в порозумінні з Генеральним секретаріатом внутрішніх справ та органами місцевого самоуправління скликати їх”¹⁸⁸.

Проте діяльність цієї комісії була паралізована, оскільки вибрані до неї представники національних меншостей не з’являлися на її засіданнях. Тому 23 жовтня 1917 року представником цієї комісії від УПСР О.Севрюком на засіданні Малої ради знову було поставлене питання про Українські Установчі збори. Виявилось однак, що це також не мало ніякого значення, оскільки Генеральний секретаріат, як з’ясувалося з промови його голови В.Винниченка¹⁸⁹, не хотів іти на конфлікт з Тимчасовим урядом і скликати Українські Установчі збори без його затвердження. Справа з Українськими Установчими зборами зрушилася з мертвої точки лише після повалення Тимчасового уряду. Зрештою, 29 листопада 1917 року був прийнятий “Закон про вибори до Установчих зборів УНР”, а самі вибори проходили у січні 1918 року.

Коли на початку березня 1918 року українська влада повернулася до Києва, з’ясувалося, що проведення виборів було ускладнене внаслідок політичного і військового протистояння між Центральною Радою і Народним Секретаріатом, і у 7 з 13 округів вибори не відбулися. У зв’язку з цим, в українській соціал-демократичній та есерівській пресі розгорнулася дискусія, чи можна на основі цих виборів скликати Українські Установчі збори, а якщо ні, то що провести: чи довибори, чи нові вибори, чи вибори відразу до парламенту, відкинувши ідею Українських Установчих зборів¹⁹⁰. ЦК УСДРП, наприклад, на початку квітня ухвалив “не визнавати минулих виборів до Установчих зборів, які проходили в момент більшовистської різні, дійсними і всіма засобами боротися за скасування цих виборів”, а також “домагатись розписання нових виборів до Установчих Зборів, а не до Парламенту”¹⁹¹.

Що стосується УПСР, то ліва більшість її ЦК (“лівобережці”) виступила проти скликання Українських Установчих зборів і запропонувала восени скликати парламент, а до того часу провести з’їзди селян і робітників, на яких оновити склад Центральної Ради¹⁹². “Правобережці” ж виступили за негайне скликання Українських Установчих зборів. Саме позицію “правобережців” представляв М.Шраг на засіданні Малої ради 11 квітня, коли від імені фракції українських есерів запропонував резолюцію про те, щоб Українські Установчі збори було скликано 12 травня 1918 року на підставі січневих виборів. Всупереч цій резолюції українські соціал-демократи висунули свою, яка передбачала скасування результатів січневих виборів і призначення нових зі скликанням Українських Установчих зборів 12 червня. Як доводить О.Мельник, позиція українських соціал-демократів та есерів щодо скликання Українських Установчих зборів багато у чому залежала від результатів

виборів¹⁹³. Так, українські есери на Українських Установчих зборах мали отримати 139 мандатів із 209, а українські соціал-демократи - усього 2. Зрештою, після голосування була прийнята резолюція українських есерів, і днем скликання Українських Установчих зборів стало 12 травня. Проте, як відомо, скликати їх цього дня не вдалося, оскільки на той час влада в Україні була вже в руках гетьмана П.Скоропадського, який спирався на військову силу Німеччини та Австро-Угорщини.

Підводячи підсумки діяльності УПСР та УСДРП у добу Української Центральної Ради, насамперед відзначимо, що позиція УПСР була радикальнішою ніж позиція УСДРП. Але радикалізм українських есерів, хоча він і відповідав настроям більшості населення України, не став властивим політиці Центральної Ради внаслідок, перш за все, опору УСДРП. Незважаючи на те, що фракція українських есерів була найбільшою в УЦР, ефективного проведення курсу партії у цьому органі було для неї ускладнене через брак підготовлених кадрів, а тому політика УЦР у 1917 році в основному залежала від позиції українських соціал-демократів (політично підготовлених та таких, які користувалися певною довірою численної фракції українських есерів з огляду на їх соціалістичні переконання), тим більше, що в їх руках фактично знаходився Генеральний секретаріат, а у Малій раді помірковані діячі УСДРП легше знаходили союзників серед інших поміркованих елементів, успішно протидіючи радикалізму українських есерів. У повній мірі реалізувати свою чисельну перевагу українським есерам вдалося тільки на початку лютого 1918 року, коли було створено есерівський кабінет міністрів та збільшено чисельність фракції УПСР у Малій раді пропорційно до чисельності її фракції у Великій раді. Проте, проводячи неефективну внутрішню політику, влада УЦР на той момент опинилася заручницею як зовнішніх чинників, так і втрати зв'язків з українськими масами. В такій ситуації лідери УСДРП та УПСР бачили вихід лише у скликанні Українських Установчих зборів, які мали б намітити подальші шляхи розвитку України та легітимізувати владу українських соціалістів.

Таким чином, з розгортанням революційних подій 1917 року УСДРП та УПСР вступили у фазу активної реалізації свого ідейного потенціалу, ставши найвпливовішими партіями Української Центральної Ради. Саме вони багато у чому визначали політику Центральної Ради і, водночас, обумовили її поразку. Одним з найважливіших чинників, які призвели до поразки УЦР, було, зокрема, те, що здійснення революційних перетворень в Україні провідні діячі УСДРП і УПСР бачили не стільки за підтримки народних мас, скільки за згоди російського Тимчасового уряду. Це було наслідком, з одного боку, притаманної українським соціал-демократам та есерам опозиційної свідомості, а з іншого - слабкого зв'язку інтелігентних діячів УСДРП та УПСР, що керували політикою УЦР, з масами. Другим чинником поразки УЦР був реформізм українських соціал-демократів як принцип політичної практики, що не дозволив навіть після повалення Тимчасового уряду вчасно вирішити в Україні нагальні соціальні питання і здобути належну підтримку мас. Третім чинником була недооцінка з боку як українських есерів, так і соціал-демократів ролі армії у час революції.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ І СОЦІАЛІСТИ-РЕВОЛЮЦІОНЕРИ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ І ДИРЕКТОРІЇ

З приходом до влади генерала П.Скоропадського, що було ініційовано німецькими військовими колами в Україні та стало можливим, як відомо, завдяки підтримці великих та почасти середніх землевласників, фабрикантів і дрібних підприємців, а також колишніх царських бюрократів та російських офіцерів, усі закони та розпорядження УНР скасовувалися, земельні комітети, земські та міські ради розганялися, останні замінювалися думами як за часів самодержавства¹. Водночас була проголошена непорушність приватної власності та почався наступ на селянство. З селян стягувалися контрибуції за користування поміщицькою землею, відбиралася сама земля і поверталася її колишнім власникам. Режим П.Скоропадського, який оголосив себе “Гетьманом всієї України” та прибрав диктаторські повноваження², відомий ще й тим, що фактично звів нанівець права робітників. Були заборонені страйки, обмежені фінансові й економічні функції профспілок, заборонено їх втручання у питання найму і звільнення робітників; робочий день зріс до 10-12 годин. Гетьманський режим потурбувався також про обмеження свободи слова, заклавши значну частину газет, у тому числі й орган українських есерів газету “Боротьба”, редакція якої опинилася у в’язниці³. “Ту ж пресу, що залишилась, - відзначав П.Христюк, - взято було (особливо українську “Робітничу Газету”, “Нову Радугу”, “Літературно-науковий Вісник” і інші, в тому числі й кооперативні часописи) в лещета дикої, безглуздої попередньої цензури, що випередила далеко цензуру бувших царських часів”⁴.

Позиція як українських есерів, так і українських соціал-демократів щодо перевороту та тактики політичної боротьби в умовах гетьманського режиму викристалізувалася на їх травневих з’їздах, які нелегально проходили в лісових масивах під Києвом. На V з’їзді УСДРП, що зібрався 10 травня, було відзначено, що Українська революція, висунувши “гасла державної самостійності України і коренних соціальних реформ”, вийшла за рамки національної. Проведення ж її завдань було поставлено у залежність від міжнародних факторів, під якими розумілося, зокрема, збройне втручання Центральних держав у внутрішнє життя Української республіки. Саме як наслідок цього втручання українською соціал-демократією бачився “державний переворот 29 квітня з проголошенням гетьманської влади”. Було заявлено, що цей переворот, який спирався на підтримку класу великих і частини дрібних земельних власників, що йшла за ними, та при підтримці буржуазії, “має метою знищення Української Державности і всіх здобутків революції”⁵. Пов’язуючи “остаточне розв’язання” питань Української революції “з ростом революційного пролетарського руху на Заході”, УСДРП проголошувала, що в поточний

момент зусилля пролетаріату (читай – партії) мусять бути направлені на: 1) організацію і збільшення його сил та рішучу боротьбу з усіма проявами як контрреволюції, антидержавних і антиукраїнських тенденцій пануючих верств, так і з проявами втручання військ Центральних держав у внутрішні справи України; 2) відривання шляхом організованої політичної роботи дрібних земельних власників від великих земельних власників; 3) зав'язання зносин з Інтернаціоналом і організацію міжнародних акцій на користь України. Висувалося також гасло негайного проведення виборів і якнайшвидшого скликання всенародних Українських Установчих зборів. У національному питанні V з'їзд УСДРП офіційно визначив перехід партії на позиції повної самостійності України, заявивши при цьому про необхідність «провадити рішучу боротьбу з гаслом федерації з Росією, як з гаслом направленим проти української революції і проти інтересів українського пролетаріату»⁶, що, безумовно, було реакцією на зростаючий вплив в оточенні гетьмана російської буржуазії з її прагненням до федерації з небільшовицькою Росією. Відзначалося, що партія повинна проводити «рішучу боротьбу за збереження всіх реалізованих здобутків революції», а також утримувати пролетаріат від анархічної боротьби і направляти його на шлях організованих політичних виступів⁷. Таким чином, українські соціал-демократи, усвідомлюючи провідну роль німецької військової сили у підтримці гетьманського режиму, з одного боку, чекали зміни міжнародних факторів та мали надію вплинути на них, а, з іншого боку, намічали здійснити тиск на гетьманську владу з тим, щоб її демократизувати та змусити зберегти соціальні і національні здобутки революції шляхом легальних заходів. Орієнтація УСДРП на легальну роботу в умовах гетьманського режиму була підтверджена на засіданні її ЦК 29 червня, де було заявлено, «що масовий характер партія може мати лише використовуючи всі легальні можливості для свого існування» і «що відмова від використання цих легальних можливостей спричинилась би до переходу партії в підполля і тим самим повела би до втрати масовості партії»⁸. Проте зберегти масовість УСДРП в умовах гетьманату не вдалося. Робітники все більше виходили з-під її впливу. «При тій степені свідомості, на якій перебував наш пролетаріат, - відзначала «Робітнича газета», - тільки підчас особливого підйому широкі маси виявляють інтерес до партійного життя і роботи. Хвиля впала і широкі маси починають виявлять виразну нехоть до політики. В результаті кількість робітництва, що перебуває під нашим впливом, стала зараз значно меншою»⁹. Український пролетаріат розчарувався в УСДРП як у реальній силі, яка була спроможна боротися за його інтереси в умовах гетьманського режиму¹⁰. Наприклад, харківська партійна організація, що була однією з найпотужніших у той період, як відзначалося у «Робітничій газеті», проводила «свою роботу під знаком відірваності від робітників». Серед причин, що призвели організацію до такого становища, згадувалося безробіття, яке вимушувало до міграції працюючих у пошуках джерела прожитку, та «зневіря широким робітничим мас»¹¹.

На IV з'їзді УПСР, який проходив 13-16 травня 1918 року, на відміну від V з'їзду УСДРП, де ліві тенденції ніяк не проявилися, представництва лівого і

правого крил партії були майже рівними, що вельми ускладнило роботу з'їзду українських есерів. У результаті незначною більшістю найважливіша резолюція, резолюція з питань поточного моменту і тактики партії, була прийнята на основі проекту, що був запропонований правими, тоді як до ЦК були вибрані майже виключно представники лівої течії, що пояснювалося непостійністю складу з'їзду внаслідок конспіративності та змінювання місця його проведення¹². Вищезгадана резолюція, оцінюючи переворот 29 квітня як акт “насильної узурпації влади елементами, що не мають опори в країні”, одночасно відкинула і можливість існування у цей період влади “соціалістичних елементів суспільности”, в тому числі і українських соціалістів-революціонерів. Водночас було заявлено, що УПСР мусить боротися за демократизацію влади, а також політичного і соціального життя в Україні. Основною ж тактикою партії визнавалась “органична, розрахована на довший період робота над скріпленням своїх позицій у масах і над організацією самої партії”¹³. В додаток до цитованої резолюції з'їздом (при одностайній згоді обох партійних течій) була ухвалена також постанова з питання Установчих зборів, яка проголошувала: “IV З'їзд Української Партії Соціалістів-Революціонерів констатує, що єдиною народом обраною і законною владою на Україні є в даний мент Українські Установчі Збори, і визнає, що найближчим завданням всієї демократії України, в тому числі і Української Партії Соціалістів-Революціонерів, є рішуча боротьба за скликання в найближчому часі Українських Установчих Зборів”¹⁴. Таким чином, позиція правої української есерівщини щодо тактики в умовах гетьманщини багато у чому нагадувала позицію української соціал-демократії, зокрема орієнтацією на легальність партійної роботи.

Зовсім інші погляди були у представників лівої частини УПСР, які відкидали можливість легальної партійної роботи, настоюючи на революційно-повстанській тактиці. Своє відображення ці погляди знайшли в «Платформі ЦК УПСР», прийнятій 3 червня 1918 року. Згідно з «Платформою», ліві рішуче виступали «проти всякого угодовства» з гетьманською владою, «ставлячи метою викликати революцію» та «з гаслом революційного повстання» «повалити реакційний уряд і захопити владу в руки демократії»¹⁵. Примітно, що ліві українські есери тоді висловлювалися за організацію влади за демократичним принципом в формі місцевих самоврядувань, парламенту та Українських Установчих зборів (відкриття яких декларувалося необхідним в найближчому часі), припускаючи можливість існування рад робітничих та селянських депутатів лише «на короткі часи революційного піднесення»¹⁶. Керуючи роботою центрального органу партії, ліва течія 3 червня розпустила всі комітети та осередки партії, які до того часу існували та почали створювати нові, нелегальні партійні організації¹⁷. Відповідно ті українські есери, які відхиляли підпільну діяльність партії, опинилися поза її межами. Таким чином, відбувся розкол в УПСР, вирішальною причиною якого, по суті, було різне ставлення до партійної тактики її членів.

У таких умовах українські есери, що орієнтувалися на легальне існування партії, в липні 1918 року в Києві створили Організаційний комітет Центральної

фракції (або течії) УПСР, який очолив Н.Григорієв, а його членами стали І.Лизанівський, М.Шаповал, О.Щадилов та О.Янко (двоє останніх – відомі «спілчани»). (Згодом цей комітет був перетворений на Центральне Бюро УПСР (ц.т.) та став виконувати функції ЦК¹⁸). Організаційний комітет почав відновлювати організаційну структуру УПСР, і незабаром під його впливом опинилися організації Селянської спілки¹⁹. У результаті до осені 1918 року УПСР (центральної течії) мала визначний вплив серед селянства, тоді як УПСР (боротьбистів) (саме таку назву здобула партія лівих есерів за найменуванням свого друкованого органу газети «Боротьба»), як мінімум до початку наступного року не мала серйозної підтримки селянських мас, що, безумовно, було наслідком її підпільного існування. Це видно хоча б із порівняння чисельності фракцій обох партій на Трудовому Конгресі²⁰.

Що стосується опозиційної діяльності української соціал-демократії та правої української есерівщини, відзначимо, що їх представники відповідно до своїх орієнтацій на легальну роботу, вже з перших днів після перевороту робили спроби демократизувати політичне життя в Україні. На початку травня вони звернулися до німецького військового командування²¹, а потім, пізніше, підписали Меморандум Всеукраїнського Земського з'їзду (червень 1918 р.) до генерала П.Скоропадського²². Суть вимог українських соціал-демократів та правих українських есерів зводилася до необхідності повної демократизації режиму шляхом відновлення органів самоврядування, повернення громадських свобод, заміни кабінету Ф.Лизогуба урядом народної довіри, “негайного скликання Тимчасової Державної Законодавчої Ради з представників народніх та міських самоврядувань, поповненої представництвом всеукраїнських центральних організацій, політичних партій, професійних робітничих союзів, кооперативів, промисловців та спілки земельних власників” і встановлення “відповідальности кабінета міністрів перед Законодавчою Радою”, а також “негайного призначення виборів і терміну скликання (не пізніше кінця 1918) Українських Установчих Зборів”, “які мають встановити основні закони України”²³, тобто ухвалити конституцію. Таким чином, фактично, вимоги української соціал-демократії та правих українських есерів передбачали ліквідацію мирним шляхом гетьманського режиму та усунення П.Скоропадського від влади²⁴. “Звичайно, - писав П.Христюк, - генерал Скоропадський і поміщики та капіталісти, на яких він спирався, не могли погодитися на таке самогубство”, прагнучи “арештами, вязницями, терором вбити і викорінити в самім зародку всяку можливість організованого опору української демократії пануванню буржуазії”²⁵. Так, у липні 1918 року один з підписантів Меморандуму, український соціал-демократ, голова Всеукраїнської спілки С.Петлюра, що підозрювався в підготовці антигетьманського перевороту²⁶, був зарештований та утримувався у в'язниці впродовж чотирьох місяців²⁷. Приблизно в цей же час з різних причин піддаються арештам діячі УСДРП та УПСР М.Порш, В.Винниченко (після заступництва міністрів Д.Дорошенка та М.Василенка він незабаром був звільнений²⁸), П.Христюк, М.Ковалевський (був арештований за звинуваченням у присвоєнні 5 млн. держкоштів²⁹). Проте українські соціал-демократи, як і праві українські есери,

продовжували додержуватися легальної тактики.

У перших числах серпня 1918 року відбулося створення Українського Національного союзу (УНС), який мав об'єднати антигетьманські українські сили на національній платформі³⁰. 4 серпня разом з повідомленням про утворення союзу у «Новій раді» був надрукований його Статут³¹. Відповідно до свого статуту, УНС не визнавав гетьманську владу і ставив за мету боротися «за законну владу на Україні», побудовану на засадах парламентаризму, а також за утворення «міцної самостійної української держави»³². Хоча не вказувалося, яким шляхом має здійснюватися мета союзу, що давало свободу для різного розуміння його провідними діячами форм реалізації наміченої мети, фактично УНС був інституцією легальної опозиції гетьманському режиму, що боролася за його мирну ліквідацію шляхом утворення демократично-представницької системи влади в Україні. На додаток до вільного розуміння форм діяльності союзу, українські соціал-демократи зберегли за партіями УНС право на свободу дій щодо реалізації своїх ідейних настанов, по суті - пріоритетність партійних рішень над постановами союзу³³. З боку соціал-демократів, безумовно, це мало підкреслити тимчасовий та тактичний характер їх об'єднання з національно-демократичними силами, на що вказував і В.Винниченко у «Робітничій газеті» (виступав під псевдонімом Петро Лівобережний)³⁴. Проте серед окремих українських соціал-демократів виникло незадоволення входженням партії до УНС. Ці соціал-демократи (що згодом під впливом німецької соціал-демократії взяли назву «незалежних») відхиляли пріоритет національно-демократичної діяльності УСДРП над роботою по організації українського пролетаріату та висували гасло суто пролетарської, класової боротьби³⁵. Відомо, що перші групки «незалежних» виникли у Харкові та Києві³⁶, причому харківська група «незалежних» вже тоді виступила за необхідність разом з російським пролетаріатом утворити радянську владу в Україні³⁷. Поява різниці у пріоритетах офіційних та «незалежних» українських соціал-демократів свідчила про зміну ієрархії цінностей останніх (на перше місце вийшли соціальні питання замість національного), очевидно, внаслідок, з одного боку, краху діяльності УЦР як інституції, що з самого початку виходила з пріоритетного вирішення національного питання, та, з іншого боку, значного зменшення впливу УСДРП серед пролетаріату, що незмінно мало свідчити про падіння авторитету та крах політики самої партії, у тому числі і в УЦР. Симптоматично, що таким чином ієрархія цінностей «незалежних» у цілому збігалася з ієрархією цінностей лівих есерів, які також, як відомо, були проти входження в УНС, висувуючи на перший план класову боротьбу перед національною³⁸.

Крім УСДРП, до УНС увійшли УПСР (центральної течії), УПСФ, УПСС, УТП, Селянська спілка (з правами представництва у ньому нарівні з партіями) та низка громадських організацій³⁹. 15 вересня 1918 року головою УНС став В.Винниченко⁴⁰. Саме він і український есер М.Шаповал, вбачаючи призначення УНС в організації антигетьманського повстання, виступили його ініціаторами, розпочавши його підготовку⁴¹. Цю справу вищезгадані діячі розпочали 27 жовтня 1918 року (спочатку таємно навіть від їх партій). Саме

того дня вони провели нараду з А.Макаренком (директором комерційного департаменту Міністерства шляхів і відомим діячем залізничної спілки) та генералом О.Осецьким (начальником залізничної сторожі), на якій домовилися зібрати керівників українських військових формувань. 30 жовтня В.Винниченко, М.Шаповал та О.Осецький отримали згоду керівників Січових стрільців щодо участі у повстанні, незабаром така ж згода була отримана від командуючого Запорізькою дивізією П.Болбочана, отамана Чорноморського коша полковника Пелешука та інших воєначальників. 1 листопада М.Шаповал повідомив Центральне Бюро УПСР (ц.т.) про підготовку повстання, яке, у свою чергу, прийняло рішення про його підтримку⁴². Приблизно у цей же час В.Винниченко зробив спробу заручитися підтримкою ЦК УСДРП, але вона виявилася невдалою. З усього ЦК, який висловився проти повстанської тактики, курс на повстання тоді підтримав лише М.Авдієнко⁴³. Дещо пізніше ЦК УСДРП все-таки погодився з необхідністю повстання та заснував Український Військовий Революційний Комітет (УВРК), до якого увійшли М.Авдієнко, В.Чеховський, А.Пісоцький, З.Висоцький, М.Галаган, І.Завгородній та М.Марченко⁴⁴. ЦК доручив УВРК розпочати інтенсивну підготовку до всенародного повстання як у Києві, так і по всій Україні. Що стосується правих українських есерів, то їх діяльність у підготовці повстання виявилася в організації повстанських груп з есерів та спілчан у провінції.

Намагаючись знайти підтримку ідеї повстання у більшовиків, наприкінці жовтня - на початку листопада В.Винниченко (за згодою та у контакті з М.Шаповалом) провів переговори з Д.Мануїльським, що був тоді у Києві як член мирної делегації РСФРР, яка, у свою чергу, вела переговори з представниками гетьмана про мир між Україною і Росією. Відповідно до споминів В.Мазуренка, переговори В.Винниченка з Д.Мануїльським відбувалися за участі й інших українських соціал-демократів (Д.Антоновича та братів В., С. і Ю.Мазуренко)⁴⁵. Один з тодішніх членів ЦК В.Чеховський навіть стверджував, що вони проводилися за згодою ЦК УСДРП⁴⁶, але це сумнівно, оскільки суперечить позиції ЦК на той час щодо повстання. Хоча, очевидно, дехто з ЦК (зокрема, Д.Антонович) вітав переговори з більшовиками. У результаті цих переговорів була досягнута домовленість про визнання з боку Радянської Росії самостійної демократичної України та невтручання в її внутрішні справи, легалізацію КП(б)У на українській території, яка мала діяти законними методами, не роблячи спроб та закликів до захоплення влади. Оскільки українська сторона не підтримала пропозицію російської сторони укласти оборонний союз проти Антанти, було узгоджено додержуватися взаємного суворого нейтралітету. Під час повстання російською стороною було обіцяно надати допомогу у вигляді підвищення військової активності на кордонах з метою відтягування німецьких сил від території дії повстанських сил. Проте відзначимо, що незважаючи на готовність більшовиків оформити результати переговорів підписанням офіційного договору, українська сторона зневажила цим, вважаючи це непотрібною формальністю, що не має особливого значення⁴⁷.

Натхненниками повстання були також зроблені спроби домовитися щодо

повстання з лівими українськими есерами (боротьбистами), але безрезультатно. Справа у тому, що боротьбисти плекали надію самостійно очолити повстанський рух, спрямувавши його на шлях класової боротьби під гаслами диктатури пролетаріату та всесвітньої революції, сподіваючись при цьому використати у своїх цілях виступи українських національно-демократичних і соціалістичних сил⁴⁸. Проте внаслідок браку сил планам боротьбистів не судилося збутися.

Невдачею завершилися спроби на початку листопада приєднати до підготовки повстання українських соціалістів-федералістів. Лише коли П.Скоропадський остаточно вирішив у проведенні своєї політики опертися на підтримку російських військових кіл, з рішенням про проведення повстання погодилися і соціалісти-федералісти, і самостійники-соціалісти.

Прискорювачем подій та важливою передумовою повстання стала перемога Листопадової революції у Німеччині, внаслідок якої вона вийшла з війни. Передбачаючи неминучість втрати німецької військової підтримки, гетьман вирішив переорієнтуватися на Антанту та знайти опору серед російського офіцерства. Це спонукало його 13 листопада заборонити Національний конгрес, що був намічений УНС на 17 листопада, та розпустити кабінет міністрів, сформований за участі союзу⁴⁹. У свою чергу, цей різкий поворот гетьманської політики, разом з піднесенням революційних настроїв в Україні, почасти викликаних німецькою революцією, дав останній поштовх до повстання.

13 листопада в Києві на таємному засіданні представників політичних партій УНС, а також Селянської спілки та війська, для керівництва антигетьманською боротьбою був утворений революційний орган – Директорія. Її головою став В.Винниченко, а членами - С.Петлюра (представник УСДРП та січових стрільців), Ф.Швець (представник Селянської Спілки та УПСР (ц.т.)), П.Андрієвський (представник УПСР) та А.Макаренко (представник Спілки залізничників). Двоє останніх були обрані тимчасово, але фактично стали постійними та повноправними членами.

Для організації повстання Директорія виїхала до Білої Церкви. У день від'їзду вона ухвалила залишити у Києві УВРК, що очолив член ЦК УСДРП В.Чеховський⁵⁰, як свою представницьку інституцію та орган «революційної боротьби за владу Директорії»⁵¹. УВРК, здійснюючи революційну діяльність у Києві у контакті з Директорією, багато у чому сприяв перемозі антигетьманського повстання, яке, власне, завершилося 14 грудня 1918 року зреченням гетьмана П.Скоропадського влади.

Слід зазначити, що готуючи та проводячи повстання, його натхненники та керівники, обминули визначення основ майбутнього соціально-економічного устрою. Як у відозві Директорії, що була написана В.Винниченком та побачила світ 15 листопада, так і в Універсалі Головного отамана С.Петлюри від імені Директорії, що з'явився тоді ж, більше уваги було приділено викриванню гетьманського режиму та закликам боротьби проти нього, ніж тому, за що має проводитися ця боротьба, її конструктивним орієнтирам. Серед останніх було заявлено (та й то лише побіжно) відновлення УНР, її державна самостійність,

повернення всіх соціальних і політичних здобутків революційної демократії, які мають закріпити Українські Установчі збори⁵². Проте звертає на себе увагу те, що, намагаючись відновити УНР та повернути здобутки революційної демократії, діячі Директорії ні словом не згадують ні УЦР (яка, власне, і встановила УНР), ні Конституцію (Статут про Державний устрій, права і вільності УНР), що була прийнята УЦР 29 квітня 1918 року⁵³. Додамо, що й у Декларації Директорії (24 грудня 1918 р.⁵⁴), в якій вона проголошувалася Верховною владою у відновленій УНР, також не було жодної згадки про УЦР⁵⁵. До речі, законодавство УЦР було повернуто Директорією лише вибірково. Таким чином, Директорія відмовилася від політичної спадкоємності УЦР. Причиною цього, безсумнівно, було негативне ставлення до досвіду УЦР, по-перше, з боку народних мас, які, за твердженнями П.Феденка та В.Винниченка, звинувачували її у запрошенні німців та заведенні ними реакції в Україні⁵⁶, і, по-друге, з боку українських партійних кіл та, зокрема, діячів Директорії, що з різних позицій вважали діяльність УЦР невдалою, а саму її - дискредитованою. Виключення складала лише меншість партії українських есерів центральної течії, що була репрезентована М.Грушевським, О.Жуковським, В.Голубовичем, А.Степаненко і П.Христюком та наполягала на встановленні повної політико-правової спадкоємності між періодом УЦР та постгетьманською добою, припускаючи з цією метою навіть можливість відновлення УЦР⁵⁷.

У зв'язку з вищенаведеним зауважимо, що невизначеність основ майбутнього соціально-політичного устрою у повстанських документах Директорії не лише впливала з прагнення ініціаторів та організаторів повстання, як зазначає низка істориків⁵⁸, забезпечити йому підтримку широких кіл суспільства, але й була результатом ідейної розгубленості українських діячів внаслідок заперечення ними позитивності політичної практики УЦР.

Вирішенню питання про те, на яких саме засадах і у яких формах має проходити новий, постгетьманський етап Української революції, були присвячені наради українських політичних сил разом з Директорією у Вінниці, зокрема Державна нарада 12-14 грудня 1918 р., в якій взяли участь Директорія та представники УСДРП, УПСР (ц.т.), УПСС і деяких інших організацій. На цих нарадах ліві українські соціал-демократи, погляди яких найбільш активно відстоював М.Авдієнко, запропонували Директорії (на основі визнання того, що революція в Україні має не тільки національно-демократичний, але й яскраво виражений соціально-економічний характер, а її рушійними силами є пролетаріат та трудове селянство) задекларувати побудову влади в УНР на засадах диктатури працюючих мас у формі рад робітничих і селянських депутатів⁵⁹. Цю пропозицію повністю підтримував голова Директорії В.Винниченко, про що можна зробити висновок з його праці «Відродження нації»⁶⁰. Як нам здається, саме за підтримки голови Директорії, а, можливо, й ним самим, було ініційовано внесення такої пропозиції лівими українськими соціал-демократами, зокрема М.Авдієнком, який, за свідченням І.Мазепи, знаходився під сильним впливом В.Винниченка⁶¹. Пояснюючи доцільність запровадження радянської системи влади в УНР, В.Винниченко вказував, що це виб'є основу з-під соціальної агітації більшовиків проти Директорії і, тим

самим, переведе їх боротьбу проти української влади у національну площину, що, у свою чергу, позбавить цю боротьбу всякого успіху. Усвідомлюючи, що це означатиме стати на шлях соціалістичної революції і відштовхнути від себе «помірквані, дрібнобуржуазні національні елементи», він доводив, що система робітничо-селянських рад, організованих на більш справедливому представництві ніж у РСФРР, дозволить не випустити ініціативи й керівництва з українських рук, зберегти національно-державні завоювання Української революції. Разом з тим, сама радянська система влади, як підкреслював В.Винниченко, «у моменти гострої соціальної війни є найкращим засобом здійснювання соціалістичних завдань»⁶², які, нагадаємо, поряд з національними ставили собі українські соціалісти.

Безсумнівно, що передумовами виникнення таких поглядів серед українських соціал-демократів були, по-перше, революція у Німеччині, вибух якої підкріплював очікування всесвітньої революції, та, по-друге, зростання в Україні популярності рад як органів, що забезпечували реалізацію революційної ініціативи мас під впливом існування радянської системи у Росії та розгортання радянського руху у німецьких військах, розташованих на українській території. Причиною ж появи цих поглядів була більшовицька агітація за створення рад в Україні, яка знаходила відгук у масах, та боротьба російських більшовиків проти українських політичних сил за владу в Україні. До речі, зазначимо, що усна («джентльменська») домовленість між Д.Мануїльським як офіційним представником РСФРР та В.Винниченко як організатором антигетьманського повстання не дотримувалася більшовицькими властями. За рішенням РНК РСФРР 17 листопада 1918 року почалася підготовка до вторгнення частин Червоної армії в Україну з метою встановлення радянської влади на її території. 28 листопада у Курську (з місцем перебування у м.Суджа Курської губ.) було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України під головуванням Г.П'ятакова. Цей уряд у своєму Маніфесті 29 листопада оголосив себе керівником, а КП(б)У – організатором антигетьманського повстання та закликав українських трудящих боротися за радянську владу в Україні. Уряд Г.П'ятакова, згідно з розрахунками В.Леніна, мав прикривати окупацію України, надаючи просуванню частин Червоної армії по українській території визвольний характер⁶³.

Повертаючись до вінницьких нарад, зазначимо, що пропозиція лівих українських соціал-демократів не знайшла підтримки як у інших чотирьох членів Директорії, так і у решти представників політичних сил, у тому числі членів УПСР (ц.т.), Селянської спілки та більшості українських соціал-демократів, які схилилися до демократизму та скликання Українських Установчих зборів⁶⁴. Тоді В.Винниченко, йдучи на компроміс, запропонував створення системи влади в УНР за трудовим принципом, що передбачав представництво тих суспільних груп в органах влади, які не існують за рахунок експлуатації найманої праці⁶⁵. Це не відштовхувало від Української революції «помірквані, дрібнобуржуазні національні елементи», передбачаючи їх представництво в органах влади як «трудової інтелігенції», але при цьому позбавляло виборчих прав велику буржуазію, що до того ж була

неукраїнською. Разом з цим, прийняття трудового принципу організації влади дозволяло Директорії йти у руслі радянських настроїв трудових верств населення України і тим самим розраховувати на їх підтримку та протидіяти більшовицькій агітації. Виходячи з цього, пропозиція голови Директорії була ухвалена більшістю учасників вінницьких нарад⁶⁶. Вищим органом влади в УНР мав стати Трудовий Конгрес, ідею якого також запропонував на вінницьких нарадах В.Винниченко⁶⁷.

Відзначимо, що приймаючи «трудовий принцип» організації влади, праві українські соціал-демократи та українські есери центральної течії виходили з прагнення зберегти єдність національного фронту та, тим самим, з визнання пріоритетності національних цілей Української революції над соціальними. Це відрізняло їх від лівих соціал-демократів, які пріоритет віддавали соціальному визволенню трудящих мас перед реалізацією національних завдань революції. Це безпосередньо було пов'язано, як вже зазначалося, з їх ієрархією цінностей. Що стосується голови Директорії В.Винниченка, то він коливався між позиціями правих і лівих соціал-демократів, що, до речі, відзначали і його сучасники⁶⁸, хоча у своїх поглядах безумовно виходив із визнання пріоритету національного моменту Української революції перед соціальним. Причому він вірив, що запропонований ним трудовий принцип організації влади призведе до соціальної революції в Україні (відповідно, у національних формах). Свідчення цієї віри В.Винниченка знаходимо як у його щоденнику, так і в його споминах⁶⁹.

Проте, вірі голови Директорії не судилося виправдатися, хоча б тому, що трудовий принцип організації влади не знайшов загальної реалізації в УНР. На місцях, фактично, всю повноту влади мали комісари і військові коменданти, що діяли від імені Директорії, а замість трудових рад були відновлені (20 грудня) демократичні органи місцевого самоврядування. Питання ж впровадження трудових рад на місцях було, по суті, відкладеним до Трудового Конгресу, який, як зазначалося у Декларації Директорії, мав «вирішити форми влади як на місцях, так і в центрі»⁷⁰.

Виходячи з пріоритету національних завдань революції, українські есери центральної течії та праві українські соціал-демократи в ім'я державного будівництва фактично згодилися на коаліцію з національно-демократичними силами, показником чого став склад Ради народних міністрів (РНМ), сформованої Директорією 24 грудня 1918 року⁷¹ за узгодженням з українськими політичними партіями (за партійною ознакою, тобто на засадах коаліційності, про що тоді ж згадував В.Винниченко⁷²). Головою РНМ і міністром закордонних справ був призначений колишній голова УВРК та Ради комісарів⁷³ український соціал-демократ В.Чеховський. Всього до РНМ увійшло 6 українських соціал-демократів, 4 українських есерів центральної течії, 3 самостійники-соціалісти та 2 соціалістів-федералістів⁷⁴. Як програма діяльності уряду того ж дня ним була прийнята Декларація Директорії⁷⁵, проте це не мало особливого значення, оскільки РНМ фактично не мала реальної влади та не грала самостійної ролі. За визнанням В.Чеховського, роботою окремих міністерств безпосередньо керувала Директорія⁷⁶. Це підтверджується

і документальними джерельними даними, з яких виходить, що керівництво міністерствами було розподілено між членами Директорії⁷⁷. До того ж Директорія вважала для себе не обов'язковим узгодження своїх політичних рішень з РНМ. Яскравим прикладом цього може слугувати те, що голова кабінету та міністр закордонних справ В.Чеховський про оголошення війни РСФРР дізнався лише з газет⁷⁸.

26 грудня 1918 року ЦК УСДРП оголосив про скликання VI з'їзду партії, одним з головних питань якого повинно було стати вияснення загальної позиції української соціал-демократії щодо суспільного устрою в УНР⁷⁹. Фракція «незалежних», яка утворилася в УСДРП і мала певну частину прихильників в ЦК⁸⁰ та більшість в Київській організації⁸¹, рупором яких, фактично, став центральний друкований орган УСДРП «Робітнича газета», вважала за необхідне утворення радянської системи влади в Україні та негайний перехід її до соціалізму. З об'єднанням української соціал-демократії навколо такого курсу на майбутньому з'їзді, зважаючи на великий вплив УСДРП в українських політичних колах, «незалежні» пов'язували вихід української влади із скрутного становища, в якому вона опинилася внаслідок агітаційної і військової діяльності більшовиків та очевидної невідповідності дій існуючої влади настроям та очікуванням мас⁸².

10-13 січня 1919 року у Києві відбувся VI з'їзд УСДРП. У ньому взяло участь близько 80 осіб, 39 з яких користувалися правом вирішального голосу (решта – лише дорадчим) та репрезентували 15 місцевих організацій з Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської та Подільської губерній. Делегати на цьому з'їзді представляли партійну масу у кількості близько 1350 осіб⁸³.

На з'їзді, як до певної міри і передбачалося⁸⁴, зіткнулися дві течії української соціал-демократії – ліва («незалежні»), що їх ударною силою були кияни (А.Пісоцький, М.Авдієнко, М.Ткаченко та ін.), та права, локомотивом якої, по суті, виявились представники Катеринославщини (І.Мазепа, П.Феденко, І.Романченко та ін.). Катеринославці, побачивши, що ліві, радянські тенденції охопили і таких визначних діячів партії, як В.Винниченко та М.Порш, ще за день до офіційного початку з'їзду почали агітаційну роботу серед його учасників у руслі демократичних переконань. Результатом цієї роботи став проект політичної резолюції, який спільно з М.Поршем розробили катеринославці (І.Мазепа і П.Феденко) і що був прийнятий згодом більшістю з'їзду⁸⁵.

Розбіжності між лівими і правими соціал-демократами на з'їзді в основі своїй були наслідком різниці їх світоглядів. Ліві соціал-демократи, в ієрархії цінностей яких соціальні цілі набули найбільшого значення, відхиляли можливість побудови влади на основі коаліції з різними за соціальним характером силами, які хотіли забезпечення національного аспекту революції. Тим самим ліві соціал-демократи, по суті, відмовлялися від реформістського, парламентсько-демократичного шляху її розвитку, який вони вважали малоефективним щодо успішного вирішення насущних питань боротьби трудящих мас та невідповідним революційному моменту⁸⁶. Замість цього ліві

соціал-демократи, декларуючи, що «вся Європа переживає епоху соціалістичної революції», а поточна Українська революція є однією з фаз «соціалістичної революції в національних українських формах», пропонували організувати владу на засадах диктатури міського і сільського пролетаріату та незаможного селянства у вигляді системи робітничо-селянських рад з цілковитим усуненням від економічної і політичної влади буржуазії, поміщиків і заможного селянства. Водночас вони наголошували на необхідності перебудувати народне господарство України на соціалістичній основі (з планомірною націоналізацією всіх засобів виробництва) та оголосити УНР незалежною Українською Соціалістичною Республікою⁸⁷.

Праві українські соціал-демократи, виходячи з пріоритету національних цінностей над соціальними, виступали, відповідно, за організацію влади на принципах коаліційності і широкого демократизму. Поточна революція в Україні - відзначалося у резолюції VI з'їзду УСДРП, ухваленій на основі проекту правих соціал-демократів - «є лише початкова підготовча стадія соціалістичної революції, стадія здійснення, в першу чергу, всіх загальнодемократичних реформ, стадія панування справжнього демократизму, через який і [лише] на підставі якого можливий успішний перехід до соціалізму»⁸⁸. Іншими словами, праві соціал-демократи прагнули насамперед до створення буржуазно-демократичної парламентської республіки, щоб потім, використовуючи її інфраструктуру, шляхом обережної і повільної націоналізації готових до цього галузей народного господарства, посиленням і поширенням діяльності робітничих організацій, а також здійсненням широких загальнодемократичних і соціально-орієнтованих реформ, у тому числі у галузі робітничої, фінансової та аграрної політики, через органи самоврядування та всенародно обраний парламент, перейти до соціалізму⁸⁹. Така позиція правих базувалася, очевидно, на тому переконанні, що лише за участі буржуазії у політичному управлінні Україною можливе відродження народного господарства на її теренах⁹⁰. Виходячи з цього, найважливішим завданням на найближчу перспективу правими українськими соціал-демократами висувалося скликання на основі загального рівного виборчого права всеукраїнського парламенту. Проте, приймаючи до уваги тяжкий перехідний стан, у якому опинилася УНР, а також з огляду на необхідність опори її державного керівництва «на організовану базу з представників революційної демократії», праві вважали доцільним скликання Всеукраїнського Трудового Конгресу як тимчасового (до обрання парламенту) законодавчого органу⁹¹.

Таким чином, якщо ліві українські соціал-демократи зійшли з соціал-демократичних позицій, фактично перейшовши на іншу платформу, відому у літературі під назвою «націонал-комуністична», права частина УСДРП залишилася вірною традиційним для соціал-демократичного руху реформістським принципам та характерному для нього розумінню демократизму одночасно як засобу та форми здійснення соціалізму.

Поряд з плідною агітацією катеринославців та М.Порша на з'їзді на користь традиційного соціал-демократизму, своє значення для утримання УСДРП на попередніх позиціях мав виступ на з'їзді голови Директорії

В.Винниченка, який несподівано для «незалежних», про що писав П.Феденко, став на бік правих⁹². Метаморфоза поглядів одного з головних діячів Української революції з часу вінницьких нарад, коли він сам же запропонував організацію влади за трудовим принципом у формі рад, пояснюється досить просто. Відзначимо, що як і в час вінницьких нарад, висуваючи ідею трудових рад, так і на VI з'їзді УСДРП, висловлюючись проти впровадження радянської системи влади в УНР, В.Винниченко, на відміну від «незалежних», завжди виходив з пріоритету національних цілей над соціальними. Але якщо у першому випадку він сподівався, що впровадження трудових рад, йдучи у руслі революційних настроїв українських трудящих, нейтралізує більшовицьку агітацію в Україні з її соціальною спрямованістю, що незмінно означало для В.Винниченка успішну реалізацію національного потенціалу Української революції⁹³, то у другому випадку голова Директорії серйозно побоювався, що керівництво в організованих за його пропозицією трудових радах захоплять більшовицькі елементи з проросійськими настроями, внаслідок чого буде покладено кінець вирішенню національних завдань українського революційного руху⁹⁴.

У ході прелімінарного голосування більшість делегатів з'їзду УСДРП (24 голосами) підтримала політичну резолюцію правих соціал-демократів, внаслідок чого ліві соціал-демократи у складі 15 осіб залишили засідання з'їзду, мотивуючи свій вихід різницею у погляді на форму влади⁹⁵. На своєму зібранні 12 січня 1919 року останні ухвалили рішення організувати фракцію «незалежних» з власною політичною тактикою й організаційним центром. Фактично, це означало початок створення цілком самостійної політичної партії, яка, як відомо, згодом (22 січня 1920 р.) прийняла назву УКП⁹⁶.

На засіданні Організаційного комітету фракції «незалежних» 13 січня 1919 року було прийнято Декларацію фракції та рішення про видання власного друкованого органу - «Червоного прапору», що став виходити з 22 січня під редакцією М.Авдієнка. У своїй Декларації «незалежні», відстоюючи позиції самостійності і незалежності України, організації радянської системи влади та соціалістичної революції, різко негативно виступили проти політики більшовиків в Україні⁹⁷. Як вірно зазначав П.Христюк, «критичне відношення незалежників до централістичної політики російських большевиків і до їхніх методів соціально-економічного будівництва, а разом з тим виразне і категоричне обстоювання самостійності і незалежності Української Республіки... вязало незалежників довший час з Директорією, примушувало їх... шукати коли не порозуміння з Директорією, то хоч використання утворених нею державних апаратів»⁹⁸.

Після того, як ліві соціал-демократи залишили засідання VI з'їзду УСДРП, ним остаточно була ухвалена резолюція, ініційована катеринославськими делегатами. Крім неї, у зв'язку зі злиттям УНР і ЗУНР, учасниками з'їзду також була прийнята резолюція щодо об'єднання УСДРП і УСДП, згідно з якою таке об'єднання мусило відбутися у формі повного злиття на найближчому з'їзді, до того ж моменту було вирішено, що ЦК УСДРП буде знаходитися в тісному контакті з УСДП⁹⁹. Очевидно у руслі цього рішення представники Головної

Ради УСДП С.Вітик і О.Безпалко увійшли до ЦК УСДРП.

Слід зазначити, що наше уявлення про вирішальне значення діяльності катеринославських делегатів щодо консолідації правої української соціал-демократії та утримання УСДРП на традиційних соціал-демократичних позиціях ґрунтується не лише на твердженнях самих катеринославців¹⁰⁰, але й на результатах аналізу стенограми з'їзду¹⁰¹, а також на деяких побічних свідченнях. Оцінюючи роль катеринославської делегації на VI з'їзді УСДРП, не можемо не зауважити, що її зусилля, фактично, зробили неминучим його розкол. Безсумнівно і те, що твердість, навіть деяка негнучкість позиції катеринославської делегації явно не сприяла адекватному реагуванню УСДРП на запити революціонізованого українського населення, використанню партією свого політичного впливу у напрямі відповідного коректування політики УНР, що кінець кінцем, зробило можливим перемогу більшовиків в Україні, призвело до поразки як УСДРП, так і інших українських політичних сил, у революційних подіях 1919-1920 років¹⁰².

Повертаючись до складу ЦК УСДРП, який був сформований на VI з'їзді партії, відзначимо, що до нього, крім представників УСДП, увійшли І.Мазепа, П.Феденко, І.Романченко, М.Порш, Г.Третяк, С.Вікул, П.Бензя, М.Бухановський, О.Гермайзе, М.Єремійв, А.Литвиненко, М.Ковальський. Кандидатами до ЦК були визначені М.Шадлун, В.Винниченко, В.Чеховський, Б.Матюшенко, П.Дідушок, Д.Антонович і В.Мазуренко. Проте, як зазначав І.Мазепа, «провід партії фактично перейшов до «катеринославців» (Мазепа, Феденка, Романченка) разом з Вікулом, Шадлуном, ... С.Вітиком і О.Безпалком». Решта членів новообраного ЦК внаслідок від'їзду за кордон у складі дипломатичних місій або з інших причин не могла «брати активної участі в керівному органі партії»¹⁰³. «В цих умовах,- заключав І.Мазепа,- «катеринославцям» нічого іншого не лишалося, як самим взятися до переведення в життя тих постанов, які за їхньою активною допомогою були ухвалені зїздом»¹⁰⁴.

22-28 січня 1919 року у Києві відбувся Трудовий Конгрес (офіційна назва – Конгрес Трудового Народу України) у складі близько 320 делегатів. Різні політичні сили з його діяльністю як верховного представницького органу України, перш за все, пов'язували визначення форми влади на її території.

Найбільшу фракцію на Трудовому Конгресі, що налічувала 158 осіб, мала УПСР (ц.т.)¹⁰⁵, але ця партія не змогла використати свою кількісну перевагу на Конгресі, внаслідок розбіжностей між українськими есерами. Більшість есерівських делегатів центральної течії під проводом А.Степаненка, М.Грушевського, М.Любинського, М.Шаповала виступала за організацію влади за трудовим принципом, але меншість на чолі з С.Бачинським схилилася до демократично-парламентських форм. До того ж, серед прибічників трудових рад, які становили фракційну більшість, не було єдності щодо конструкції влади. Якщо меншість цих прибічників виступала, по суті, за те, щоб законодавчі функції після закінчення роботи Трудового Конгресу до наступного його скликання виконував Малий Конгрес, обраний із депутатів Трудового Конгресу, а Директорія очолювала виконавчу владу, то переважна

частина прихильників трудового принципу, підтримуючи ідею Малого Конгресу, настоювала на необхідності ліквідації Директорії з залишенням на чолі виконавчої влади лише РНМ.

На відміну від фракції УПСР (ц.т.), фракція УСДРП нараховувала усього близько 40 осіб, але саме вона зіграла провідну роль у роботі Трудового Конгресу. Її ударною силою були катеринославські соціал-демократи, члени ЦК партії І.Мазепа, П.Феденко, І.Романченко, що, як і на VI з'їзді УСДРП, відстоювали демократичні принципи організації влади. Намагаючись перетягнути на свій бік більшість делегатів Конгресу та спрямувати його рішення у демократичне русло, вони проводили наради та дискусії серед учасників Конгресу, виступали на зборах різних фракцій. 26 січня на засіданні Трудового Конгресу була проголошена Декларація фракції УСДРП, яку підготували П.Феденко та І.Мазепа. У декларації зазначалося, що фракція, відкидаючи організацію влади в центрі і на місцях у формі рад робітничих і селянських депутатів, розуміє владу трудових мас України у формі парламенту та органів місцевого самоврядування, обраних на основі загального виборчого права. Але, з огляду на тривожний військовий час, було заявлено про необхідність залишення до скликання парламенту верховної влади в руках Директорії зі введенням до її складу представника від Західної України. Трудовий Конгрес, згідно з декларацією соціал-демократів, повинен був припинити свої засідання, виділивши зі свого складу постійно діючі комісії з контрольними функціями. На місцях, у зв'язку з потребою централізації влади, пропонувалося до перевиборів органів місцевого самоврядування залишити владу у комісарів, які мали працювати у контакті і під контролем повітових і губернських трудових рад, обраних пропорційно від селян і робітників¹⁰⁶. На основі Декларації фракції УСДРП була складена резолюція від імені українських соціал-демократів (офіційних) та частини фракції українських есерів центральної течії на чолі з С.Бачинським¹⁰⁷, що 28 січня й була ухвалена Трудовим Конгресом. Звертає на себе увагу той факт, що Декларація фракції УСДРП у значній мірі «успадкувала» положення резолюції з поточного моменту VI з'їзду українських соціал-демократів, а спільна резолюція соціал-демократів та частини есерів, складена на основі Декларації, ні в чому по суті не змінювала останньої, перш за все, щодо схеми організації влади. Це, безумовно, свідчило про безкомпромісність позиції українських соціал-демократів на Трудовому Конгресі, яку, зокрема, відзначав один з прихильників трудового принципу та активний діяч фракції УПСР (ц.т.) М.Любинський¹⁰⁸.

У відповідь на прийняття Трудовим Конгресом ініційованої українськими соціал-демократами резолюції, українські есери центральної течії від імені фракції та керівного органу своєї партії виступили з заявою, в якій зазначили, що, оскільки в ухваленій резолюції не знайшли відображення положення Декларації есерівської фракції, УПСР (ц.т.) «не може брати відповідальності на себе за урядову політику», хоча і не стає в опозицію, дозволяючи «своїм членам входити в усі урядові органи»¹⁰⁹.

На основі ухваленої Трудовим Конгресом резолюції, поданої від імені

українських соціал-демократів і частини фракції українських есерів, були розроблені (П.Феденком і І.Мазепою) та прийняті на засіданні 28 січня «Універсал Трудового Конгресу до українського народу» та Закон «Про форму влади на Україні». Відповідно до цих документів Конгрес припинив свою роботу, обравши постійні комісії з законопідготовчими і контрольними функціями.

Невдовзі після закриття Конгресу, 28-29 січня 1919 року у Києві відбулася Конференція УПСР (ц.т.). Спочатку вона планувалася як з'їзд, але з огляду на недостатньо представницький склад форуму (зібралось близько 58 делегатів переважно з Правобережжя), було вирішено вважати його конференцією. Проте, при цьому слід відзначити, що ця конференція, фактично, виконувала функції з'їзду.

На відміну від фракції УПСР (ц.т.) на Трудовому Конгресі, на конференції, як відзначав П.Христюк, розбіжностей між українськими есерами не було¹¹⁰. Після доповіді І.Лизанівського, у якій обґрунтовувалася необхідність переходу партії з демократичних на радянські (трудорадівські) позиції, була прийнята резолюція конференції. У цій резолюції зазначалося, що «Велика Українська Революція розвинулась в революцію соціяльну», а оскільки «зберегти і закріпити здобутки соціяльної революції зможуть лише клясові органи», визнавалося за потрібне, «аби влада перейшла до рук клясових органів, себ-то Рад Селянських та Робітничих Депутатів»¹¹¹. Очевидно, з метою підготовки цього та на підставі положень 6 пункту закону Трудового Конгресу «Про форму влади на Україні», який затверджував існування, хоча і тимчасове, трудових рад з контрольними функціями¹¹², Конференція УПСР (ц.т.) закликала партійні комітети до утворення на місцях рад селянських і робітничих депутатів, проте, як зазначалося, «не допускаючи сепаратних виступів до захвату влади»¹¹³.

Крім того, конференцією було підтверджено заяву фракції УПСР (ц.т.) на Трудовому Конгресі про відмову партії від відповідальності за урядову політику, але, при цьому, проголошений у заяві дозвіл на участь членів партії в урядових органах був доповнений умовою, що їх робота не буде перешкоджати «організації вищезазначених клясових органів»¹¹⁴. В останній день конференції було обрано ЦК УПСР (ц.т.). До нього увійшли: Д.Одрин (голова ЦК), А.Степаненко, Н.Петренко, О.Щадилов, І.Лизанівський, І.Часник, М.Любинський, С.Березняк, Т.Черкаський, В.Голубович. Причому, спочатку 7 з них увійшли як дійсні члени, а 3 – як кандидати, але останні через 9 днів, коли ЦК переїхав до Вінниці, також стали дійсними членами, внаслідок того, що частина ЦК (3 особи) перебувала тоді поза Вінницею, як, наприклад, І.Часник, який залишився у Києві редагувати «Народню волю». Таким чином, ЦК УПСР (ц.т.) фактично склався, як зазначав один з його членів Н.Петренко, з 10 осіб¹¹⁵.

Тим часом загроза окупації України більшовицькими військами, загострення якої з наростаючою силою відчувалося українськими діячами ще напередодні і протягом роботи Трудового Конгресу¹¹⁶, усе більше посилювалася. 3 січня військами радянської армії був узятий Харків, 12 січня – Чернігів, 19 січня – Путивль і Полтава, 20 січня – Бахмач, 24 січня – Козелець,

27 січня – Катеринослав, 1 лютого – Кременчук, 5 лютого – Київ¹¹⁷. У цих умовах ще перед початком роботи Трудового Конгресу для офіційних переговорів про матеріально-технічну військову допомогу з представниками Антанти (вірніше - французьким військовим командуванням в Одесі), Директорією була вислана делегація О.Назарука (УРП) та С.Остапенка (УПСР (ц.т.)). Після її повернення у тридцятих числах січня 1919 року С.Остапенко був призначений прем'єр-міністром, якому доручалося сформувати новий уряд¹¹⁸. Як відомо, голова попереднього кабінету В.Чеховський, який ставив своєю пріоритетною метою на цій посаді добитися встановлення мирних відношень з Радянською Росією¹¹⁹, після оголошення 16 січня війни РСФРР, що, як пишуть В.Винниченко і П.Христюк, було зроблено під тиском правих військових та політичних кіл для уможливлення антибільшовицького союзу з Антантою¹²⁰, більше не бачив сенсу у своєму перебуванні у РНМ та на протязі двох тижнів тричі подавав у відставку, доки вона не була наприкінці січня нарешті прийнята¹²¹. До речі, прийняття відставки В.Чеховського, вірогідно, було певним чином пов'язано з вимогами французького командування. Проте, коли С.Остапенко був призначений прем'єром, за його словами, попередній кабінет, хоча офіційно вже і не існував, продовжував виконувати свої функції до моменту формування нового уряду 13 лютого¹²². Тим часом С.Остапенко, тепер разом з І.Мазепою, С.Бачинським і М.Грековим, був знову посланий для офіційних переговорів з французьким командуванням, але вони, як і раніше, не дали бажаних результатів.

Усвідомлюючи необхідність протистояння окупації української території силами радянської армії, українські соціал-демократи та есери центральної течії в особі своїх центральних комітетів підтримали офіційно взятий курс керівництва УНР на переговори з Антантою. Це втілювалося, перш за все, у прийнятті ЦК УПСР (ц.т.) «Резолюції з приводу переговорів з державами Антанти» та ЦК УСДРП - «Резолюції про відношення до Антанти». У цих документах українськими соціалістами були висунути принципові умови, на основі дотримання яких мали розвиватися переговори. Основні з них були спільними для обох резолюцій: визнання з боку держав Антанти принципів суверенності і самостійності УНР та невтручання в її внутрішні справи (останнє у значній мірі для українських соціалістів стосувалося незмінності курсу соціальних перетворень). До того ж, есери визнавали небажаним запрошення та присутність іноземного війська на українській території та вимагали ведення переговорів «лише з представниками держав, які мають на те відповідні уповноваження від своїх урядів»; соціал-демократи визнавали можливим створення військових і політичних союзів з державами Антанти лише для боротьби з більшовицькими військовими силами на українській території, але ніяк не «у всеросійському масштабі»¹²³.

9 лютого ЦК УСДРП для полегшення переговорів з представниками Антанти прийняв рішення про припинення участі партії у здійсненні влади та відкликання її представників з уряду та Директорії¹²⁴. Безпосереднім поштовхом до ухвалення цього рішення, за словами І.Мазепи, був лист українського соціал-демократа П.Дідушка з Швейцарії, у якому він писав, що в

антантівських урядових колах «панують праві протисоціалістичні настрої», у зв'язку з чим радив подумати, «чи не слід в інтересах справи створити бодай тимчасово український уряд з представників несоціалістичних угруповань»¹²⁵. Приймаючи рішення про відхід партії від влади, українські соціал-демократи тим самим відмовлялися (хоча і тимчасово) від реалізації своїх соціальних завдань в ім'я забезпечення національного моменту революції. Як писав з цього приводу орган української соціал-демократії «Робітнича газета», «утворення у нас влади з елементів соціально-споріднених з нинішніми правлячими колами держав Антанти, це є... одиноким шляхом спонукати держави Антанти до признання нашої самостійності, оскільки набере вона форми буржуазної республіки. Те, що не можемо, безсилі, зробити ми – соціально-ворожі Антанти – може зробити лише українська буржуазна демократія»¹²⁶.

Слід зауважити, що на позиції української соціал-демократії щодо можливості передачі влади правим елементам позначилася недооцінка внутрішнього і переоцінка зовнішнього фактора, перш за все, значення антантівської інтервенції на півдні України. «В той час,- писав І.Мазепа,- майже всі дивилися на Одеський десант, як на початок серйозно задуманого Антантою плану боротьби з більшовицькою владою... Був загальний погляд, що без порозуміння з більшовиками або Антантою українська влада засуджена на знищення»¹²⁷. Стосовно внутрішнього фактора відзначимо наступне: нехтування соціал-демократами соціальним моментом на користь національного, що закономірно впливало із їх ієрархії цінностей, не сприяло зміцненню підтримки з боку трудящих мас влади Директорії і, тим самим, об'єктивно знижувало шанси на перемогу у революційних подіях 1919-1920 років українських національних сил, насамперед, соціалістичних.

Щодо українських есерів центральної течії, то вони ще на Трудовому Конгресі, а потім і на своїй січневій конференції, заявили про відмову своєї партії нести відповідальність «за урядову політику», головним чином, через неприйняття Трудовим Конгресом есерівських положень щодо побудови влади в УНР, насамперед, трудового принципу. Розвиваючи цю позицію ЦК УПСР (ц.т.) 1 лютого 1919 року виніс рішення про заборону членам партії входити до уряду. Проте, не бажаючи цілком загострювати конфліктну ситуацію, у своїй резолюції 9 лютого ЦК запропонував Директорії сформувати уряд не на партійній, а на персональній основі та дав згоду на входження членів УПСР (ц.т.) до уряду на зазначеній основі при умові їх виходу з партії на момент перебування у ньому, що не мало, на думку есерів, накладати на УПСР (ц.т.) відповідальності за політику керівництва УНР¹²⁸. Таким чином, на відміну від УСДРП, в основі рішення УПСР (ц.т.) не брати участі у здійсненні влади лежали інші мотиви.

Відповідно до постанови УСДРП від 9 лютого, наступного дня зі складу Директорії вийшов її голова В.Винниченко, а його повноваження фактично прийняв на себе С.Петлюра¹²⁹, який 11 лютого до ЦК УСДРП подав листа про свій вихід з партії. Залишившись у складі Директорії, з УПСР (ц.т.) вийшов Ф.Швець. Членство в УПСР (ц.т.) у зв'язку з обійманням «політично-відповідальних» посад також утратили С.Остапенко (голова нового уряду),

Г.Чижевський (міністр внутрішніх справ у цьому уряді) та С.Бачинський (товариш міністра закордонних справ)¹³⁰. До речі, у новому уряді, що, як вже згадувалося, був затверджений 13 лютого, переважали соціалісти-федералісти та самостійники-соціалісти.

Відзначимо, що до кінця лютого – початку березня 1919 року українські соціал-демократи та есери центральної течії цілком розчарувалися у можливості досягнення згоди з антантівськими представниками на переговорах в Одесі. Внаслідок цього, а також під впливом успіхів Червоної армії, вони все більше починають надавати значення орієнтації на порозуміння з більшовиками. Так, вже 28 лютого ЦК УПСР (ц.т.) оголосив ухвалену ним Декларацію, в якій ясно простежувалася лінія на співробітництво з більшовиками. У ній зазначалося, що Україна стала на шлях соціальної революції, а це, в свою чергу, вимагало повної її солідарності та спільних дій з іншими радянськими державами в ім'я світової революції. Відстоюючи принцип суверенності України як незмінну умову союзу з більшовиками, українські есери заявляли, що «союз суверенних радянських держав для спільної боротьби проти світової контрреволюції – найліпша форма об'єднання в сучасний мент, яка гарантує максимум успіху»¹³¹. У своїй Декларації українські есери, висловлюючись проти організації влади в Україні на засадах диктатури пролетаріату, відстоювали необхідність забезпечення більш широкої соціальної бази революції шляхом створення рад селянських, робітничих і військових депутатів на основі пропорційного представництва, що, за їх переконанням, мало гарантувати збереження українського характеру радянської влади, а також дотримання і реалізацію соціально-економічних інтересів селянства. Крім того, умовами досягнення згоди з більшовицькою владою в Україні есери центральної течії висували створення необхідних можливостей для співіснування і співпраці партій, що дотримувалися радянської платформи, та надання справжнього повновладдя радам, сконструйованим на основі пропорційного представництва.

На таких засадах українські есери розраховували домовитися з більшовиками і прийти до утворення, як видно з резолюції київської організації УПСР (ц.т.), «незалежної Української Соціалістичної Республіки», а також добитися примирення між Директорією і Робітничо-Селянським Урядом¹³². Очевидно, розраховуючи примусити більшовиків в Україні прийняти вищезгадані постулати шляхом організації та спрямування у певному руслі ініціативи народних мас, українські есери вирішили перейти до легальної діяльності при більшовицькій владі, що було закріплено постановою ЦК УПСР (ц.т.) 18 березня. А вже 24-25 березня 1919 року у Києві був проведений київський повітовий з'їзд Ради робітничих і селянських депутатів, що ухвалив рішення добиватися реалізації саме тих принципів, які були визначені українськими есерами щодо організації радянської влади в Україні¹³³. Проте така діяльність не могла знайти розуміння серед більшовиків, оскільки не лише суперечила за своїми цілями їх ідейним настановам, але й загрожувала втратою ними контролю над владою в Україні. У результаті, через деякий час легальна робота УПСР (ц.т.) на підвладній більшовикам території стала неможливою.

7 березня 1919 року у Вінниці відбулася нарада представників центральних комітетів УСДРП і УПСР (ц.т.), в якій взяли участь І.Мазепа, П.Феденко, С.Вікул, Д.Одріна, Н.Петренко, А.Степаненко. Як відмічав І.Мазепа, визнавши, що надії Директорії на допомогу Антанти не виправдалися і переговори з французьким командуванням необхідно припинити, учасники наради вирішили з цього приводу звернутися до С.Петлюри – фактичного голови Директорії¹³⁴. З огляду на більш «приятні» відносини з останнім соціал-демократів, це було доручено їм. У ході жмеринської розмови з С.Петлюрою 8 березня соціал-демократи наполягали на розірванні переговорів з Антантою і на запропонованні мирного порозуміння більшовикам на умовах визнання ними самостійності України. Розрахунок, за словами І.Мазепа, ставився не стільки на досягнення миру з більшовиками, скільки на пропагандистське значення цього кроку, проте С.Петлюра відмовився підтримати таку пропозицію. Зваживши на це, у Проскурові 10 березня соціал-демократи вже офіційно подали до Директорії «докладну записку», в якій зазначили, що «факт переговорів з Антантою, яка разом з російськими добровольцями прямує до відновлення єдиної Росії, лише компрометує ідею української державности в масах українського народу» та сприяє успіху серед них більшовицької агітації, а тому вимагали негайно припинити відносини з представниками Антанти в Одесі та розпочати переговори з більшовицькими урядами на основі визнання ними самостійності України та українського характеру влади у республіці, а з боку Директорії – прийняття радянської форми організації влади¹³⁵. Беручи до уваги зміст цієї записки, І.Мазепа доводив, що з боку УСДРП погодження на радянську форму влади було тактичним кроком з метою притягнення «на бік української державности» тих мас «української людности, що пішли за большевиками»¹³⁶. Поданням же записки соціал-демократи, за словами І.Мазепа, розраховували «вплинути на Директорію і її уряд в напрямі зміни попередньої політики» і орієнтації на пошук «підпори для себе у власнім народі»¹³⁷.

Цікаво зауважити, що погоджуючись на радянську форму організації влади, керівництво УСДРП в основному виходило з тих же міркувань, що й В.Винниченко, який у середині грудня 1918 року запропонував запровадження трудових рад, щоб нейтралізувати соціальну агітацію більшовиків проти керівного проводу УНР. Позиція українських соціал-демократів, які у визнанні радянської системи вбачали лише тактичний маневр, різнилася їх від есерів центральної течії, що організації влади у формі рад трудових верств суспільства надавали концептуальне значення.

З приводу розгляду поставленого соціалістами питання 14 березня 1919 року у Проскурові була скликана державна нарада з представників Директорії, політичних партій та деяких членів уряду, у тому числі і його голови С.Остапенка. У відповідь на пропозицію соціалістів щодо переорієнтації політичного курсу, уряд С.Остапенка подав офіційну заяву про свою відставку, але позитивного рішення у справі зміни політики на нараді прийнято так і не було. У результаті, надавши Директорії право вирішувати головні політичні питання без участі РНМ¹³⁸ та погодившись виконувати лише технічні функції

щодо формування нового кабінету¹³⁹, уряд С.Остапенка фактично продовжував діяти у руслі старого курсу.

15 березня на своєму засіданні ЦК УСДРП прийняв рішення про висунення перед Директорією вимоги утворення соціалістичного коаліційного уряду для відповідної зміни політики, що було підтримано українськими есерами. А 17 березня від імені ЦК УСДРП до Директорії була подана ультимативна заява, в якій для реалізації викладених у записці від 10 березня завдань, було “запропоновано” «організувати кабінет міністрів, складений із укр[аїнських] соц[іал]-демократів та соц[алістів]-революціонерів (центральної течії)» з можливістю залучення до керівництва окремими міністерствами представників УПСФ, УПСС «та надійних республіканців»¹⁴⁰. «Будучі глибоко переконаний в тім, - зазначалося у заяві,- що в цей час тільки ставши на шлях переведення зазначених у попередній записці» вимог «можна врятувати справу самостійности та незалежности України», ЦК УСДРП заявляє, «що в разі незгоди Директорії на наведені умови УСДРП вважатиме себе позбавленою можливости нести відповідальність» за подальший хід боротьби за УНР¹⁴¹. Хоча очікуваної реакції з боку Директорії на цей ультиматум не було виявлено, соціал-демократи не втрачали надії, що ситуація у найближчий час зміниться. Слід відзначити, що через кілька днів у результаті безладної евакуації з Проскурова державного апарату УНР, яка була викликана успішним наступом радянських військ у жмеринсько-проскурівському напрямі, вищі владні установи – Директорія та уряд – по суті організаційно розпалися, оскільки їх члени перебували частково у Кам’янці-Подільському, Гусятині, Станіславові, Рівному та Одесі. Це фактично паралізувало державне управління.

За таких обставин у Кам’янці 21-22 березня відбувся Селянський з’їзд кам’янецького повіту (діяв згідно з «Законом про місцеві конгреси і ради трудового народу» як повітовий Конгрес трудового народу)¹⁴². Крім переважно селянських делегатів, у ньому взяли участь декілька делегатів від кам’янецької залози і робітництва. Завдяки перевазі селянських представників, провідна роль на Кам’янецькому конгресі належала УПСР¹⁴³, хоча не останню роль зіграли на ньому також і представники УСДРП та УСДРП незалежних. Після спільної наради (21 березня 1919 р.) українських есерів та соціал-демократів з приводу залишення Директорією без уваги пропозиції соціалістичних партій щодо зміни політики, вони знову вирішили вплинути на неї у відповідному напрямі і добилися ухвалення Кам’янецьким Трудовим Конгресом резолюції «Про внутрішнє та міжнародне становище УНР». У цьому документі вимагалось від Директорії таке: негайно припинити переговори з французьким військовим командуванням в Одесі та розпочати їх з більшовицькими урядами Росії й України на умовах визнання України «самостійною й незалежною Республікою, в якій вся влада належатиме об’єднаним Радам Робітничих і Селянських Депутатів»; припустити можливість її входження у федеративні відношення з соціалістичними державами; забезпечити національний характер влади в українській республіці, легальне існування українських соціалістичних партій у ній та виведення російських військ з її території. Для ведення таких переговорів з більшовиками перед Директорією висувалася вимога негайної

організації нового уряду з представників УПСР і УСДРП¹⁴⁴.

Проте, наступного дня українським соціалістам видалася більш приваблива можливість змінити курс політики УНР. За словами І.Мазепи, на спільне засідання українських соціалістів до приміщення «Просвіти» 22 березня прийшли делегації від апаратів різних міністерств, що були евакуйовані до Кам'янця і залишилися без керівників. Цей крок міністерських урядовців був спрямований на подолання дезорганізації державного управління, яку загрожувало посилити розпорядження міністра внутрішніх справ Г.Чижевського, який зник у невідомому напрямі, про евакуацію всіх міністерств у бік Проскурова¹⁴⁵. У таких умовах українськими соціал-демократами та есерами було прийнято рішення спільно з представниками Селянського з'їзду кам'янецького повіту та представниками Кам'янецької залози утворити Комітет Охорони Республіки (КОР) «для тимчасового представництва центральної влади» УНР¹⁴⁶. Головою Комітету став В.Чеховський (його запросили на цю посаду, очевидно, як завзятого прихильника курсу на мир з більшовиками), до складу комітету увійшли соціал-демократи І.Мазепа, І.Романченко, М.Ткаченко, есери – А.Степаненко (заступник голови), І.Лизанівський, Грищенко та інші діячі, що представляли Кам'янецьку залозу та Трудову Раду, обрану Селянським з'їздом кам'янецького повіту.

Створюючи КОР, українські соціалісти розраховували більш рішуче підійти до питання зміни політики УНР. Це, зокрема, бачимо з постанови першого засідання КОРУ: «Комітет утворився з огляду на безладдя та агонію влади. Тому для припинення безладдя Комітет має запропонувати Директорії припинити переговори з Антантою і розпочати переговори з більшовиками, утворивши кабінет із соціалістів. Коли Директорія на це не погодиться, то вона повинна зректися влади і тоді Комітет повинен почати переговори сам або утворити кабінет»¹⁴⁷. Іншими словами, йшлося про усунення Директорії від влади у випадку її незговірливості, що недвозначно підтверджував і голова КОРУ В.Чеховський¹⁴⁸. Проте, до цього не дійшло. Делегація, що була відправлена КОРом до Директорії (вірніше, до Ф.Швеця у Гусятин, який мав зв'язок з іншими членами Директорії), повернувшись 26 березня, повідомила, що С.Петлюрою було прийнято рішення (за даними П.Феденко, 24 березня¹⁴⁹) про створення соціалістичного уряду. Враховуючи повідомлення делегації, у день її повернення КОР постановив з 28 березня припинити свою діяльність, а вже увечері, через декілька годин після своєї постанови, отримав телеграму С.Петлюри з закликом до соціалістичних партій «взяти активну участь в державній роботі»¹⁵⁰.

Тут слід зауважити, що рішення про утворення соціалістичного уряду було прийнято С.Петлюрою не стільки під впливом КОРУ, скільки внаслідок обставин, а саме крайнього занепаду морального духу в армії УНР у результаті невідповідності лівих настроїв українських народних мас та самого війська характеру уряду Директорії. 4 квітня у Рівному, що на деякий час стало державним центром УНР, відбулася спільна нарада українських соціал-демократів та есерів з приводу утворення соціалістичного уряду. Її результатом

було складання спеціальних умов створення коаліційного кабінету з українських соціалістів. Наступного дня від імені ЦК УСДРП та представників ЦК УПСР – А.Степаненко, І.Лизанівського та В.Голубовича (оскільки більшість ЦК знаходилася поза Рівним), текст умов був поданий С.Петлюрі, який з деякими поправками їх прийняв.

Зміст їх полягав у наступному. Голова уряду повинен був призначатися і формувати кабінет за згодою УСДРП і УПСР. Усі закони мали ухвалюватися РНМ та затверджуватися Директорією. Усі розпорядження останньої щодо управління повинні були проходити через відповідні міністерства, а всі зовнішньополітичні акти поряд з Директорією мали затверджуватися міністром закордонних справ. Крім того, фінансування військової сфери повинно було проходити через РНМ. Все це, очевидно, мало забезпечити повний контроль українських соціалістів над політикою УНР. Вірогідно, з цією ж метою планувалося ввести до складу Директорії по одному представнику від УСДРП і УПСР, але можливо, з введенням представників соціалістичних партій пов'язувалося надання образу Директорії лівого колориту. Цікаво, що спрямованість і характер завдань діяльності соціалістичного уряду, які ухвалили українські есери і соціал-демократи, був дещо іншим порівняно з їх вимогами щодо політики УНР у березні, особливо у кам'янецький період. Так, вже не йшла мова про мир з радянським урядом України, а завдання встановлення миру з РСФРР у тексті умов за пропозицією С.Петлюри було переформульовано на встановлення миру з усіма державами, що воювали з УНР¹⁵¹. У питанні влади рад відбулося повернення до позиції Трудового Конгресу. Було висунуто завдання негайної організації «місцевих конгресів і Рад Трудового Народу»¹⁵². При цьому, як намічалось, закон, за яким вони мали діяти, мусив бути зміненим щодо розширення функцій цих Рад. Крім того, принципом політики соціалістичного коаліційного уряду українські соціал-демократи й есери задекларували забезпечення легального існування всіх політичних партій, що не виступають проти незалежності УНР.

Тут слід пояснити, чим була викликана така зміна позиції українських соціалістів, передусім соціал-демократів, щодо політики УНР. Значною мірою це було наслідком звісток про розгортання хвилі селянських виступів під більшовицькою владою, розрив з нею лівих українських соціалістичних елементів і перехід їх у ряди повстанців. Раніше, коли під впливом більшовицької агітації та внаслідок невідповідної настроям мас політики керівництва УНР українське населення переходило на бік більшовицької влади, українські соціалісти з метою забезпечення національного моменту революції намагалися надати політиці УНР максимально лівий характер. При цьому знову підкреслимо, що коли говоримо про зміну позиції українських соціалістів у відношенні політики УНР, мова може йти переважно про зміну позиції українських соціал-демократів, оскільки українські есери ще з часу Трудового Конгресу невідступно стояли за впровадження радянської влади в Україні у вигляді трудових рад. До речі, рівненські умови були певним компромісом з боку есерів у надії все-таки добитися бажаної ними організації радянської влади, зокрема, через намічений в умовах перегляд Закону про місцеві конгреси

і ради трудового народу.

Що стосується орієнтації на порозуміння з більшовицькою владою в Україні, то у березні її додержувалися як українські есери, так і соціал-демократи, але вкладаючи у це різне значення. Якщо есери вірили у можливість досягнення згоди з урядом Х.Раковського, соціал-демократи, не дуже сподіваючись на це, схилилися до пропагандистського значення переговорного процесу з РНК УСРР - демонстрації українським масам антиукраїнського характеру більшовицької влади в Україні. Довідавшись у квітні про розгортання повстанського руху під більшовицькою владою, що ознаменувало собою перелом (принаймні в уявленні діячів УСДРП і УПСР) у ставленні народних мас до влади більшовиків в Україні, а, разом з тим, і лівих українських соціалістичних елементів, про співробітництво з якими ще у кінці лютого з пропагандистською метою заявляв уряд Х.Раковського¹⁵³, українські соціалісти зняли з порядку денного питання переговори з РНК УСРР. З огляду на настрої мас, адекватним їм уявлявся не пошук миру, а продовження боротьби проти влади більшовиків в Україні.

9 квітня 1919 року був затверджений неповний склад нового кабінету¹⁵⁴. Його головою, згідно з рішенням спільної наради українських соціал-демократів та есерів, став Б.Мартос¹⁵⁵. Він також зайняв пост міністра фінансів. Заступником голови РНМ та міністром юстиції став соціал-демократ А.Лівицький, міністром внутрішніх справ – І.Мазепа, міністром земельних справ – український есер М.Ковалевський, виконуючим обов'язки військового міністра – соціал-демократ Г.Сиротенко¹⁵⁶. На створення соціалістичного уряду погодилися всі члени Директорії, крім П.Андрієвського, що представляв загальну думку правих політичних наддніпрянських кіл. Є.Петрушевич, який ще у Проскурові на основі рішення Трудового Конгресу увійшов до складу Директорії як представник ЗУНР, даючи свою згоду на формування нового уряду, лише поставив умовою входження до нього представників Галичини¹⁵⁷. Саме тому вже 25 квітня до складу кабінету Б.Мартоса увійшли галицькі соціал-демократи: В.Темницький (як міністр закордонних справ), О.Безпалко (як міністр праці) та діяч УРП А.Крушельницький (як міністр освіти). Крім них уряд був доповнений українськими есерами – Л.Шрамченком (міністр народного господарства) та І.Лизанівським (голова Управління преси й інформації)¹⁵⁸.

Слід зауважити, що з самого початку утворення урядової коаліції соціалістичних партій, провідну роль в ній грали українські соціал-демократи. Це у певній мірі далось взнаки вже 12 квітня, коли з'явилася Декларація уряду Б.Мартоса, в якій всупереч прагненням українських есерів до встановлення радянської влади і надіям, що вони покладали на поширення (через зміну закону) компетенції трудових рад¹⁵⁹, заявлялося про прямування до «самостійного і незалежного життя на основі справжнього народоправства» та допущення трудових рад лише «для контролю над діяльністю місцевих властей»¹⁶⁰.

Ставлячи «зміцнення демократичного ладу» завданням соціалістичного кабінету, соціал-демократи схильні були погоджувати його з курсом уряду. Цей

курс, визначення якого, до речі, в однаковій мірі належало як соціал-демократам, так і есерам, був спрямований на об'єднання з повстанцями (українськими соціалістами, селянами і робітниками «по той бік фронту») та створення «єдиного революційного фронту». Так, у передовиці «Робітничої газети» за 13 квітня відмічалось, що познайомившись з практикою більшовицької влади, вже «ніяких рад люди не хотять», шукаючи «собі допомоги, щоби визволитися спід большевицького ярма»¹⁶¹. Таким чином, провадилася думка, що настрої повсталих під більшовицькою владою мас скоріше схильні до прийняття демократичної, ніж радянської, хоч би і української, влади. Але, разом з тим, у цій же статті констатовалося, що під гаслом радянської влади піднялися на боротьбу з більшовиками члени лівих українських соціалістичних партій. Вірогідно, соціал-демократи (офіційні) тоді не догадувалися, що саме члени українських партій з радянською платформою мали вирішальний ідейний вплив серед повстанців. Пізніше один з тодішніх лідерів УСДРП І.Мазепа визнавав, що боротьба повстанців проти панування більшовиків в Україні у той час «велася переважно під гаслами «радянської влади»¹⁶². З цього можемо зробити висновок, що надання українськими соціал-демократами політиці нового уряду УНР демократичного напрямку та, тим самим, їх відхід від орієнтації на організацію радянської влади в Україні у формі трудових рад, на яку фактично погоджувалися діячі УСДРП, визначаючи умови миру з більшовиками¹⁶³, було неадекватним щодо курсу уряду Б.Мартоса на об'єднання з повстанцями.

Проте, надаючи демократичне спрямування політиці соціалістичного кабінету, українські соціал-демократи виходили не тільки з помилкових уявлень про настрої повстанців. Перш за все, велику роль грали їх власні демократичні переконання. Крім того, певне значення мали відношення з правими політичними колами та галицьким керівництвом. Але декларування демократичного курсу не викликало особливої прихильності до соціалістичного уряду правих, оскільки вони були проти самого його існування та керівної ролі соціалістів в УНР. У результаті, з метою державного перевороту правими було ініційовано виступи В.Оскілка (29 квітня) та П.Болбочана (9 червня).

Що стосується українських есерів, то вони не втрачали надії скерувати урядовий курс у бік організації влади за трудовим принципом. Для цього вони намагалися використати вплив своєї партії серед повстанців. Як відомо, більшість отаманів і ватажків повстанців знаходилася під ідейним впливом українських есерів. До речі, за словами відомого діяча УСДРП (незалежних) та знаного організатора повстанського руху Ю.Мазуренка, з цим доводилося рахуватися й «незалежникам», партія яких з початком хвилі стихійних повстань проти більшовиків перша встала на шлях організації повстанства¹⁶⁴.

Для того, щоб об'єднати та очолити антибільшовицький повстанський рух «незалежними» соціал-демократами на початку квітня було створено Всеукраїнський революційний комітет (Всеукревком) та Головну військову раду. Незалежні, явно перебільшуючи потенціал повстанського руху та свої організаційні здібності, мали намір спрямовувати боротьбу повсталих як проти влади уряду Х.Раковського, так і проти влади Директорії. Вони прагнули до

переходу верховної влади в Україні до Всеукраїнського, а на місцях – до губернських і повітових ревкомів з тим, щоб організувати справжню (відповідно, українську) радянську владу та утворити незалежну Українську Соціалістичну Республіку.

З початку травня українські соціалісти-революціонери (разом з діячами Селянської спілки) починають також відігравати активну роль в організації повстанського антибільшовицького руху. Для військового керівництва повстанством замість Головної військової ради разом з «незалежними» вони утворили Головний Повстанський Штаб (ГПШ) виявляючи незгоду з політикою Всеукраїнському щодо боротьби проти сил Директорії та перебрання ним функцій верховної влади в Україні, вони у протигагу йому (до речі, до Всеукраїнському у травні увійшли представники українських есерів, наприклад, член ЦК УПСР Д.Одрин, проте вони не грали у ньому суцільної ролі) створили Центральний повстанський комітет (ЦПК)¹⁶⁵.

Враховуючи виникнення ЦПК, що поширило можливості впливу УПСР на повстанський рух, «незалежні» вирішили піти на компроміс з есерами, одночасно намагаючись досягти порозуміння з офіційними соціал-демократами, які з утворенням соціалістичного уряду мали значний вплив на політику УНР. Тому 13 травня 1919 року у Києві був підписаний Договір між УСДРП, УПСР та УСДРП незалежних¹⁶⁶, що передбачав об'єднання всіх антибільшовицьких формувань та створення єдиного фронту УНР з повстанцями. Проте, він мав лише умовний характер, оскільки повинен був здобути схвалення тої частини ЦК УСДРП, яка знаходилася при уряді Директорії (на той момент - на території Галичини). Згідно з договором, Директорія мала бути замінена Радою Республіки з дев'ятох осіб – по три представники від УСДРП, УПСР та УСДРП незалежних, причому визнавалося можливим при такій конструкції верховного органу влади залишити й стару назву. Основними завданнями Ради Республіки (Директорії) повинні були стати такі: звільнення України від «окупаційних російсько-комуністичних військ» та організація влади Рад робітничо-селянських депутатів, обраних за пропорційним принципом, з подальшою передачею повноважень верховної влади від Ради Республіки (Директорії) до Конгресу робітничо-селянських рад. Для організації та керування повстанським рухом у всеукраїнському масштабі договором передбачалося створення на основі рівного представництва від трьох соціалістичних партій, що вступали у згоду, Центрального Революційного комітету, який мав об'єднати всі повстанські маси та підпорядкувати їх Раді Республіки (Директорії)¹⁶⁷.

Наприкінці травня до Тернополя, де у той час перебував уряд УНР, з текстом вищезазначеного договору як уповноважені від повстанських органів та ЦК своїх партій прибули есери Д.Одрин, Т.Черкаський, І.Часник та «незалежник» А.Пісоцький. Розглянувши умови договору, ЦК УСДРП у відповідь на пропозицію заміни Директорії Радою Республіки або переформування її на основі виключного представництва соціалістичних партій, запропонував ввести замість Директорії інститут президентства з проголошенням президентом С.Петлюри.

Тут слід зазначити, що Директорія як орган державної влади уявлялася діячам УСДРП, що знаходилися при (або) в уряді УНР, достатньо непривабливою. Але змінювати її на виключно соціалістичний за складом орган, хоч би й під старою назвою, означало піти на крайнє загострення конфронтації з правими політичними колами та підкладання міни уповільненої дії під відносини з галицьким проводом. І без того формування соціалістичного уряду було причиною ініціювання правими виступу отамана В.Оскілка, до речі, спрямованого й проти С.Петлюри, що, відповідно, став уособленням підтримки соціалістичних партій, з яких УСДРП, у свою чергу, здобула широку можливість впливати на нього. Якщо вірити І.Мазепі, у той час представникам керівництва УНР вже було відомо й про підготовку правими виступу П.Болбочана з метою усунення соціалістичного уряду та С.Петлюри і проголошення диктатури Є.Петрушевича¹⁶⁸.

Виходячи з таких обставин, висунення ЦК УСДРП пропозиції щодо введення президентства С.Петлюри видається цілком обґрунтованим. По-перше, проголошення С.Петлюри президентом посилило б і без того великий вплив соціал-демократів на політику УНР, оскільки б не просто спростився механізм прийняття рішень, але й набагато збільшилася б вага уряду (як відомо, з переважною роллю соціал-демократів) у державному управлінні УНР. Навпаки ж, заміна Директорії органом з запропонованою у тексті договору конструкцією не обіцяла спростити процедуру прийняття рішень державної політики, до того ж вона погрожувала значним зменшенням впливу соціал-демократів в керівництві УНР. По-друге, проголошення президентства С.Петлюри помітно звузило б можливості правих щодо реалізації плану державного перевороту, оскільки будь-які їх акції у цьому напрямі заздалегідь отримували б характер відкритої боротьби проти влади С.Петлюри, що був символом національних змагань доби Директорії, найпопулярнішою людиною серед українських народних (у тому числі військових) мас¹⁶⁹.

Проте пропозиція ЦК УСДРП щодо президентства С.Петлюри не була прийнята, очевидно, у першу чергу тому, що вона не відповідала прагненням есерів та «незалежників» збільшити вплив їх партій на політику УНР. Але, хоча і затягнувшись, переговори тривали. Соціал-демократи узяли тверду установку на порозуміння з представниками повстанських органів. Про це, зокрема, свідчила доповідь міністра внутрішніх справ І.Мазепи 30 травня (наступного дня після приїзду повстанських посланців) на засіданні РНМ та прийняття цим органом рішення розпустити Комісію по допомозі повстанцям, мета утворення якої, очевидно, полягала у підпорядкуванні повстанських формувань військовому командуванню УНР (до речі, партизанські загони, що діяли до того у контакті з Комісією, мусили поповнити регулярні армійські частини)¹⁷⁰. Затяжні переговори були на руку соціал-демократам, оскільки розпочатий 1 червня загальний наступ Української Армії проти більшовицьких військ¹⁷¹, успішно розвиваючись (українські війська прорвали фронт Червоної армії та значно просунулися на схід, 3-4 червня захопивши Кам'янець-Подільський, до якого вже 5-6 червня почався переїзд державних установ УНР з Галичини¹⁷²), сприяв поступливості з боку представників повстанських органів.

Як наслідок, 9 червня 1919 року в місті Чорний Острів (Проскурівського повіту) була укладена «Додаткова умова» (до Рівненських умов) між ЦК УПСР і ЦК УСДРП. Згідно з нею, негайно мусили бути здійснені Рівненські умови між двома урядовими партіями з додатками (зміст яких, до речі, багато у чому передбачався рівненськими домовленостями) про організацію органів місцевої влади за трудовим принципом та легалізацію всіх партій «(зокрема УСДРП нез.), які стоять на позиції захисту самостійності України»¹⁷³.

Для фактичного закріплення Чорноостровних домовленостей, що, по суті, були офіційним договором провідів двох соціалістичних партій про урядову коаліцію (раніше для повноцінної коаліції бракувало рішення ЦК УПСР), у той же день до кабінету Б.Мартоса увійшли українські есери, що представляли повстанські органи, а саме: Д.Одріна (як міністр здоров'я й опіки та заступник голови РНМ), Т.Черкаський (як міністр народного господарства)¹⁷⁴ та І.Часник (як товариш керуючого Управлінням преси й інформації)¹⁷⁵. Також у той же день РНМ ухвалив постанову про утворення на місцях Народних рад – органів з широкими політичними та адміністративно-господарськими повноваженнями, що мали обиратися за трудовим принципом. До речі, соціал-демократи погодилися на створення таких органів, оскільки старі демократичні органи - земства та думи - втратили авторитет та не виявляли волі населення ні з фактичного, ні з формального боку, організація ж нових демократичних органів через проведення загальних виборів видавалася у тих умовах неможливою. Але, безумовно, створення місцевих органів влади за трудовим принципом розумілося соціал-демократами лише як тактичний, вимушений та тимчасовий захід¹⁷⁶. Для вироблення відповідного законопроекту щодо організації Народних рад була утворена партійна комісія у складі С.Вітика (УСДРП, УСДП), Т.Черкаського (УПСР), М.Ткаченка (УСДРП незалежних)¹⁷⁷.

Проте «незалежники» не визнали достатніми чорноостровні домовленості та заходи для тісного співробітництва своєї партії з керівництвом УНР, що, природно, виключало негайне об'єднання повстанського фронту з республіканським. Це пояснювалося тим, що вплив «незалежників» на повстанські маси був тоді ще досить вагомим. Прагнучи зберегти повну самостійність повстанського фронту, «незалежники», через те, що їм не вдалося домовитися з соціал-демократами про перетворення УНР у радянську соціалістичну республіку та про забезпечення їх партії належного впливу у державно-управлінському процесі, повернулися до попередніх своїх надій на державне будівництво УРСР під проводом Всеукревкому.

З одного боку, вони від імені Всеукревкому намагалися домовитися з більшовиками, позиції яких в Україні похитнулися внаслідок наступу Добровольчої армії А.Денікіна та розбурханої стихії повстань. Так, наприклад, лише з 1 по 19 липня 1919 року в Україні відбулося 207 антибільшовицьких виступів¹⁷⁸. На думку «незалежників», переговори з більшовиками мали відштовхуватися від тої посилки, що останні винні у контрреволюції в Україні, а «незалежники», рятуючи революцію, та, разом з тим, базуючись на комуністичній платформі, пропонують їм мир і спільну боротьбу з силами А.Денікіна¹⁷⁹. Саме у цьому дусі був витриманий відомий Ультиматум отамана

ГПШ, «незалежника» Ю.Мазуренка до уряду Х.Раковського 25 червня 1919 року. Цей документ мав за мету, за словами самого Ю.Мазуренка, досягнення мирного порозуміння з КП(б)У¹⁸⁰.

Центральною умовою такого порозуміння, як можна бачити з тексту Ультиматуму, визначався перехід державної влади від уряду Х.Раковського до Всеукраїнському (на місцевому рівні владу мали перебрати на себе повстанські ревкоми)¹⁸¹.

З іншого боку, «незалежники» розраховували, що внаслідок згоди з есерами щодо спрямування спільних зусиль на створення УРСР, міжнародних обумовленостей (невизнання Антантою України) та слабкості республіканського фронту, їм вдасться добитися передачі влади від уряду Б.Мартоса (шляхом його виходу у відставку) до Всеукраїнському та підпорядкування військових сил Директорії повстанському командуванню¹⁸².

Проте планам «незалежників» не судилося збутися. Офіційна згода ЦК УПСР на коаліційну участь есерів в уряді Директорії, включення до уряду есерів як представників повстанців, есерівсько-есдеківська агітація серед повстанських мас з метою привернення симпатій останніх на користь боротьби за УНР,- все це сприяло тяжінню учасників антибільшовицьких повстанських формувань до з'єднання з республіканською армією. Військові невдачі у липні 1919 р. внаслідок розтягнутості повстанського фронту і нестачі сил остаточно утвердили командно-старшинський склад повстанських частин у рішенні об'єднатися з армією УНР замість здійснення удару на Київ, за що виступали «незалежники» з Всеукраїнському. Фактично, це було показником втрати політичного впливу «незалежників» на повстанський рух.

18 липня 1919 року до Кам'янця-Подільського разом з повстанським військом прибули члени повстанських органів (ГПШ, Всеукраїнському, ЦПК), «незалежники» Ю.Мазуренко, А.Драгомирецький та есери О.Щадилов, З.Малолітко, Я.Діяченко, Н.Петренко¹⁸³. Хоча «незалежники» вже не могли розраховувати на радикальну зміну курсу політики УНР у напрямі перебрання влади Всеукраїнським та будови української радянської соціалістичної держави, про надії на яку писали у своїх посланнях їх резиденти у Кам'янці (М.Ткаченко і А.Пісоцький) ще 9 днів тому¹⁸⁴, оскільки внаслідок приходу Галицької армії становище на республіканському фронті стабілізувалося, а настрої у керівництві УНР з тої ж причини поправилися, - приїзд діячів повстанських органів неминуче мусив привести до посилення лівих тенденцій в діяльності проводу УНР та зміцнення у ньому позицій есерів. Очевидно, розуміючи це, праві кола через свої кадри у військовій контррозвідці поспішили нейтралізувати вплив повстанських лідерів шляхом їх арешту, тим більше, що матеріали листування між «незалежниками» давали певні підстави для підозри їх у намірах державного перевороту¹⁸⁵. Арешт був здійснений у ніч на 21 липня (під арештом опинилися не лише «незалежники», але й есерівські діячі повстанських органів) імовірно за згодою С.Петлюри¹⁸⁶. Сучасник зазначених подій І.Мазепа, хоча і визнавав наявність у листуванні «незалежників» певних свідчень їх прагнень щодо усунення Директорії та організації влади за радянським принципом¹⁸⁷, вважав перебільшеними підозри діячів повстанських

органів у їх планах державного перевороту¹⁸⁸. Гадаємо, що враховуючи несприятливі для цього обставини, можна повністю з ним погодитися.

За вимогами РНМ, арештовані есерівські діячі повстанських органів були через кілька днів звільнені; «незалежники» залишалися під арештом більше місяця, але, зрештою, також були відпущені. Зв'язок проводу УНР з повстанцями був налагоджений через ЦПК та есерівських діячів повстанського руху О.Щадилова, З.Малолітка, Н.Петренка, Сердюка та інших, що дозволило у середині серпня міністру внутрішніх справ І.Мазепі заявити про успішне виконання головного завдання внутрішньої політики УНР – об'єднання з повстанцями¹⁸⁹.

На початку вересня 1919 р. для координації повстанської боротьби проти Денікіна був створений Центральний Український Повстанський комітет у складі Н.Петренка, П.Феденка, О.Щадилова¹⁹⁰, який діяв при безпосередньому контакті та за допомогою уряду УНР і особисто його голови (на той час) І.Мазепи¹⁹¹. Що стосується «незалежників», то вони відмовились від подальшої участі у повстанському русі, оскільки, за словами Ю.Мазуренка, С.Петлюра негативно поставився до виконання ними будь-якої помітної ролі у керуванні повстанською боротьбою¹⁹².

Таким чином, при об'єднанні з повстанцями провід УНР (у якому, як відомо, значний вплив мали С.Петлюра та соціал-демократи) здійснював політику відсунення «незалежників» від керівництва повстанськими силами та опори у підпорядкуванні та координуванні ними есерівських діячів, які були більш терпляче настроєні до курсу УНР та природно мали більш широкі можливості організації повсталих мас внаслідок переважно селянського складу останніх.

Важливим фактором, що певним чином обумовлював політику українських есерів та соціал-демократів, перш за все в уряді УНР, була опозиційна діяльність правих політичних сил - самостійників-соціалістів, соціалістів-федералістів, народних республіканців, а також (особливо з середини липня) галицького політичного бомонду. Як відомо, різко негативне ставлення правих викликало створення соціалістичного уряду Б.Мартоса, здобуття українськими соціалістами можливості визначного впливу на С.Петлюру та отримання ними внаслідок вищезазначеного провідної ролі у формуванні політики УНР. З самого початку існування кабінету Б.Мартоса праві політичні кола спрямовували свої зусилля на відсторонення соціалістичних партій від влади, що природно змушувало їх діячів навпаки зміцнювати свої позиції у керівництві УНР. Так, у відповідь на ініціювання правими виступу В.Оскілка, що мав за мету усунення українських есерів та соціал-демократів разом з С.Петлюрою від керівництва УНР, 7 травня 1919 року РНМ на чолі з Б.Мартосом ухвалила Закон про склад Директорії УНР (відповідно, він був затверджений самою Директорією), який значно зміцнив владу С.Петлюри. Згідно з цим актом, всі закони й постанови обов'язково мали візуватися підписом Головного отамана, передбачались зміни у складі Директорії рішенням трьох її членів (у такій спосіб було здійснено виключення з Директорії П.Андрієвського, яке сталося, як відомо, 13 травня¹⁹³),

закріплювалася неможливість виключення з Директорії С.Петлюри¹⁹⁴.

Разом з цим, забезпечення керівних позицій в УНР вимагало від соціалістів уникати загострення конфронтації з правими колами, які мали певний вплив в армії, що сприяло реалізації ідейних постулатів більш правих в урядовій коаліції українських соціал-демократів та було стримуючим фактором щодо здійснення політичних настанов більш лівих у коаліційному тандемі есерів.

Тиск справа на соціалістів у керівництві УНР посилювався у середині липня з переходом на Наддніпрянщину Галицької армії та галицького проводу. З цього моменту, галицькі правлячі кола на чолі з Є.Петрушевичем стали своєрідною ударною силою правого табору щодо впливу на політику соціалістичного уряду. Якщо раніше соціалісти могли не звертати серйозної уваги на домагання правої опозиції (наприклад, так було на спільному засіданні представників комісії Трудового Конгресу та міністрів кабінету Б.Мартоса 11 липня, де праві висували вимоги реконструкції уряду у своїх політичних інтересах та взяття ним цілком демократичного курсу¹⁹⁵), то посилення правої опозиції галицьким проводом на чолі з диктатором Є.Петрушевичем, за яким стояла поважна військова сила, надало аргументам правих переконливе значення¹⁹⁶.

У результаті, соціал-демократи поступово стали повертатися у державній політиці до своїх орієнтацій на демократизм. Внаслідок цього, спочатку була серйозно пригальмована через передачу у середині липня вже виробленого партійною комісією законопроекту до більш широкої за складом урядової комісії реалізація ідеї організації на місцях Народних рад за трудовим принципом. А пізніше, 6 серпня, соціал-демократи поставили есерам ультиматум, який передбачав визнання урядом принципу широкої демократії, що мав бути покладений в основу державної діяльності коаліційного кабінету. Відповідно, за демократичним принципом мали вибиратися Народні ради на місцях, а також центральний представницький орган¹⁹⁷. Незважаючи на те, що спочатку есери негативно поставилися до умов ультиматуму ЦК УСДРП, 12 серпня вони все ж таки змушені були погодитися на пропозиції соціал-демократів. Цьому сприяв не лише тиск правих сил з Є.Петрушевичем на чолі, але й міжнародні обставини.

Як відомо, у цей час до Кам'янця з-за кордону приїхав український есер О.Жуковський, який повідомив, що обстановка у Західній Європі не сприяє орієнтаціям на побудову влади за трудовим принципом, а також надійшла звістка про падіння радянської влади в Угорщині¹⁹⁸.

Як наслідок домовленості між представниками центральних комітетів УСДРП і УПСР 12 серпня 1919 року Кабінетом міністрів була ухвалена й оголошена Декларація уряду УНР. У цьому документі, проголошуючи «про свій твердий і неухильний намір довести діло закріплення народнього демократичного ладу на Україні до успішного кінця», уряд заявив, що готує законопроекти про вибори до парламенту з правами установчих зборів і про утворення нових органів місцевого управління на основі всенародного виборчого права. У зв'язку з цим, уряд закликав усі демократичні сили в Україні об'єднатися під гаслом будування демократичної, незалежної та самостійної УНР як основи соціально-економічного, політичного і національно-

культурного розвитку всіх народів, що мешкають на українських теренах¹⁹⁹. Іншими словами, був проголошений курс на створення єдиного національно-демократичного фронту, що було підкреслено та затверджено зверненням 14 серпня Голови Директорії С.Петлюри до голови РНМ Б.Мартоса²⁰⁰.

Крім налагодження стосунків із правим табором, насамперед із галичанами на чолі з Є.Петрушевичем, прийняття соціалістичним урядом демократичного курсу мало метою визнання української республіки з боку європейських країн. До речі, саме цю мету ставили однією з основних у своєї міжнародній діяльності у цей час УПСР і УСДРП.

Як відомо, представники цих партій М.Грушевський і Д.Ісаєвич від УПСР та Б.Матюшенко і П.Дідушок від УСДРП брали участь у роботі Люцернської конференції Соціалістичного Інтернаціоналу (1-9 серпня 1919 р., Швейцарія). На цьому форумі українські соціалісти зуміли добитися вражаючих результатів у реалізації своїх намірів, пов'язаних з діяльністю їх партій на міжнародній ниві. Так, за рішеннями Люцернської конференції, на якій, до речі, були представлені соціалістичні сили багатьох країн Європи та Америки, УСДРП та УПСР були прийняті до Другого Інтернаціоналу²⁰¹. Крім того, Люцернська конференція майже одностайно (за винятком російських есерів) визнала незалежність і суверенність Української Республіки, заявила протест проти положень трактату Паризької мирної конференції, який передбачав поділ українських земель між сусідніми державами, а також виступила з протестом проти окупації Східної Галичини Польщею та зажадала від Паризької мирної конференції визнання України як незалежної держави з прийняттям її до Ліги Націй²⁰². Проте рішення Люцернської конференції, хоча і було серйозним успіхом українських соціалістів на міжнародній арені, на жаль, не справили належного впливу на керівні кола країн Антанти, які багато у чому тоді визначали післявоєнне влаштування світу, та й не могли справити, оскільки геополітичні та економічні інтереси цих країн виключали існування України як самостійної держави²⁰³.

Після прийняття демократичного курсу, наступним кроком для порозуміння з галицькими колами на чолі з Є.Петрушевичем з боку проводу УНР було усунення Б.Мартоса з поста голови уряду. 19 серпня на це погодився ЦК УСДРП²⁰⁴, а вже 27 серпня постановою Директорії Б.Мартос «згідно проханню» був звільнений від виконання обов'язків голови РНМ, але зі збереженням на посту міністра фінансів. Замість нього, новим головою РНМ тою ж постановою був затверджений І.Мазепа з залишенням на посаді міністра внутрішніх справ²⁰⁵. Кандидатура І.Мазепа на прем'єрському посту, безумовно, була більш привабливою для галицького проводу, ніж Б.Мартоса, що, зокрема, відмічав пізніше «головний дорадник» Є.Петрушевича О.Назарук²⁰⁶.

І.Мазепа мав продовжувати політику демократизму, що, крім орієнтації на створення органів влади через демократичні вибори, передбачала досягнення згоди з правою опозицією через закликання її представників до державної праці, у тому числі до уряду (що, до речі, було обговорено ще на спільній нараді українських есерів і соціал-демократів 12 серпня), та налагодження нормальних стосунків з галицьким проводом²⁰⁷. Оскільки урядову політику як і

раніше визначали УСДРП і УПСР, хоча й були змушеними все більше йти на поступки правому табору на чолі з Є.Петрушевичем, з приходом І.Мазепи на посаду голови уряду склад РНМ істотно не змінився. Цьому сприяло також і те, що з правого табору до кабінету вдалося залучити лише соціаліста-федераліста, до речі, голову кам'янецького національно-державного союзу, І.Огієнка на пост міністра віросповідань²⁰⁸. За постановою Директорії від 28 серпня, міністр шляхів соціал-демократ М.Шадлун перейшов на посаду міністра народного господарства, замість нього для керування міністерством шляхів був призначений соціал-демократ С.Тимошенко. Відповідно до вищезгаданої постанови, на посту керуючого управління преси та інформації есера І.Лизанівського замінив есер Т.Черкаський²⁰⁹. З 2 вересня міністру юстиції соціал-демократу А.Лівицькому було доручено також керування міністерством закордонних справ²¹⁰. Виконання обов'язків міністра освіти взяв на себе есер Н.Григорій²¹¹.

Слід зазначити, що дві останні урядові посади – міністра закордонних справ та міністра освіти – намічались для надання представникам опозиції, але вони відмовилися через, по-перше, відступ українського війська від Києва з перспективою нової втрати території, а, по-друге, різницю поглядів щодо ставлення до Денікіна. Як відомо, праві кола з Є.Петрушевичем на чолі були прихильниками політики союзу з Денікіним (мовляв, за ним – Антанта), тоді як соціал-демократи й есери стояли за боротьбу з ним²¹². Тут треба підкреслити, що недостатня активність дій галицьких військ проти денікінців та їх капітуляції перед останніми були обумовлені саме денікінофільською позицією правих кіл на чолі з Є.Петрушевичем, пов'язаною з нею відповідною агітацією серед галицьких військових, які, у свою чергу, були фактично недосяжні для ідейного впливу наддніпрянського уряду²¹³. Як відомо, це багато у чому й вирішило долю боротьби українських національних сил у другій половині 1919 року.

Пости міністрів праці, фінансів, внутрішніх справ, земельних справ, юстиції, здоров'я й опіки, керуючого міністерством пошт і телеграфів при прем'єрстві І.Мазепи залишилися у старих руках. Таким чином, як бачимо, зміна прем'єра фактично не відбилася на співвідношенні сил у РНМ. Як і раніше уряд був соціалістично-коаліційним із провідною роллю соціал-демократів. Проте, його складові політичні сили – есери та соціал-демократи – все більше втрачали вплив на хід подій, все менше могли здійснювати активну державну політику. Це, безумовно, було наслідком все більшого розриву зв'язку з народними масами.

Як відомо, за час існування урядової коаліції із УСДРП та УПСР до справи створення системи легітимної представницької влади на місцях, яка б, з одного боку, могла бути організаційною базою підтримки проводу УНР, а з іншого – сполучною ланкою між сподіваннями мас і державною політикою, справа так і не дійшла. Річ була у тім, що соціал-демократи, які не мали такого впливу у масах, як есери, але мали, однак, перевагу у провіді УНР, за великим рахунком не були зацікавлені в організації представницьких органів влади на місцях, оскільки це автоматично означало б посилення впливу есерів (а можливо й

більш лівих елементів) на формування державної політики та, тим самим, утруднило б проведення політичної лінії УСДРП. Замість цього, соціал-демократи у вирішенні завдань Української революції вважали за краще робити ставку на військову силу, хоча це, у свою чергу, звужувало владні можливості уряду, як точно підмічав у червні 1919 року один з його соціал-демократичних діячів О.Безпалко, до функцій «комітету при головній військовій владі»²¹⁴. Зауважимо, що саме ставка на військову силу і змушувала уряд до поправління перед вимогами Є.Петрушевича, оскільки за ним стояла УГА, та, тим самим, така тактика побічно сприяла подальшому віддаленню українських мас від проводу УНР. Разом з цим, доля боротьби українських національних, перш за все соціалістичних, сил за владу в Україні (та, відповідно, реалізація завдань Української революції) ставилася, насамперед, у залежність від військових успіхів українських частин.

Що стосується есерів, то, будучи слабшими за соціал-демократів у політичній боротьбі та нездатними до самостійної політичної гри, вони, попри свій вплив серед народних мас, були змушені йти за соціал-демократами. Не зумівши добитися реалізації своєї провідної ідеї - трудових рад і відчуваючи вплив несприятливих для цього обставин, особливо з приходом галицьких сил, есери змушені були погодитися на демократичний принцип формування органів влади. Цю їх позицію на партійнім рівні затвердила конференція УПСР у Вінниці (7-9 вересня 1919 р.), але лише як тимчасовий відхід від трудового принципу «з огляду на об'єктивні умови»²¹⁵, під якими розумілися як тиск правої опозиції при підтримці галицької військової сили, так і міжнародні обставини.

Слід зауважити, що крім вищезазначених причин, вплив на есерів щодо зміни їх політичної позиції у напрямку демократизму здійснювали члени УРП. Як відомо, з приходом галицьких сил у Наддніпрянщину, у лоні цієї галицької селянської партії узяло гору прагнення встановити тісний контакт з близькою їй за своїм характером УПСР. Тим більше, що перед очима був яскравий приклад взаємодії та співробітництва на основі ідеологічної спільності наддніпрянської і галицької партій, маються на увазі УСДРП і УСДП. Радикали розраховували посилити УПСР у політичному значенні через допомогу їй політично вихованими кадрами (яких, як відомо, їй бракувало, щоб у повній мірі використовувати свій вплив серед наддніпрянських мас). Тим самим, радикали прагнули уможливити свою активну участь у політичному житті Наддніпрянщині.

За домовленостями між УПСР і УРП про контакт, їх представники мали право на обопільну участь з дорадчим голосом у роботі керівних органів контактуючої партії. Передбачалося створення спільних комісій щодо питань видання літератури та агітації, за спільним порозумінням планувалося здійснювати призначення партійних кадрів на державні та адміністративні посади, крім того, есери мали залучати радикалів до роботи у господарських інституціях, зокрема кооперативах, на які УПСР мала свій вплив²¹⁶. Хоча співробітництво між УПСР і УРП не призвело до досягнення тих об'єктів, на які розраховували радикали, внаслідок поразки національних соціалістичних сил в

Українській революції, воно мало свої результати та продовжувалося і після її закінчення²¹⁷. Проте треба визнати, що на відміну від стосунків між УСДРП і УСДП (які, наприклад, дозволяли галицьким соціал-демократам входити в ЦК УСДРП), стосунки між УПСР і УРП були менш тісними.

Після здачі Києва денікінцям 31 серпня 1919 року та відступу від нього українського війська з перспективою подальшої втрати території, уряду УНР прийшлося відмовитися від надій на скликання найближчим часом парламенту. Тому вже 12 вересня 1919 року за поданням прем'єра І.Мазепи РНМ узяла курс на скликання передпарламенту, виділивши з свого складу комісію з паритетним представництвом соціал-демократів та есерів (І.Мазепа, А.Лівицький, Д.Одрин, Л.Шрамченко) для вироблення у трьохдобовий термін відповідного законопроекту²¹⁸.

Активними прихильниками скликання передпарламенту виступали есери, які з початку осені постійно поверталися до теми передпарламенту на сторінках свого друкованого органу – газети «Трудова громада»²¹⁹. Із втіленням ідеї передпарламенту у життя вони пов'язували посилення підтримки політики УНР з боку селянства і робітництва та гарантування утримання її від небажаних ухилів²²⁰, але, головним чином, через реалізацію ідеї передпарламенту есери розраховували посилити свій вплив на державні справи. Проте введення у дію передпарламенту по суті не могло відбутися, оскільки це означало, перш за все, обмеження влади С.Петлюри, до чого головний отаман та голова Директорії ставився вельми негативно. Показовим підтвердженням і одночасно природним наслідком останнього була законодавча неврегульованість питань компетенції уряду та Директорії, на розмежуванні функцій яких у бік обмеження влади Директорії та, тим самим, власне, самого С.Петлюри як її голови, на користь уряду ще з моменту складення Рівненських умов та на протязі усього існування соціалістичної коаліції настоювали діячі УСДРП та УПСР. До речі, очевидно, авторитарні нахили С.Петлюри були також вагомою причиною того, чому так і не відбулося поповнення складу Директорії представниками УСДРП і УПСР, яке передбачалося Рівненськими умовами.

Серйозне значення у діяльності УСДРП і УПСР надавалося реалізації соціального аспекту Української революції, яка, як відомо, в ідеології обох партій, у свідомості та політичній практиці їх провідників ставилася у залежність від реалізації національного аспекту. У добу Директорії у проведенні активної політики щодо вирішення селянського та робітничого питань українські есери та соціал-демократи, крім можливості здійснення своїх програмних настанов, вбачали ефективний засіб залучення підтримки мас до ідеї української державності, втіленням якої виступала УНР²²¹. Наприклад, у цьому дусі були витримані квітнева й серпнева декларації кабінету Б.Мартоса, у яких заявлялося про готовність соціалістичного уряду докладати всіх зусиль для задоволення насущних потреб робітництва та селянства. Оскільки ж «необхідною умовою» забезпечення «здобутків революції» висувалося незалежне існування УНР, її відстоювання, за логікою упорядників вищезгаданих документів, мало придбати симпатії селянсько-робітничих мас²²².

У добу Директорії пріоритетом вирішувати селянське питання

користувалися есери, а пріоритетом вирішувати робітниче питання – соціал-демократи. Як відомо, такий розподіл сфер діяльності між українськими соціалістами був характерним і для періоду УЦР (виключення – Б.Мартос на посту генерального секретаря земельних справ, але симптоматично, що воно мало негативні наслідки й мусило бути усунуто). Відповідно до зазначеного розподілу між соціалістами, посаду міністра земельних справ у першому уряді Директорії зайняв український есер М.Шаповал і саме йому було доручено вироблення проекту нового земельного закону. Тут треба відзначити, що з впровадженням «Тимчасового земельного закону» від 18 січня 1918 р. українські діячі і, перш за все, соціал-демократи, схильні були певною мірою пов'язувати падіння УЦР²²³. Саме цим пояснюється те, що вищезгаданий акт не був відновлений Директорією. Замість нього 8 січня 1919 р. був ухвалений РНМ і затверджений Директорією «Закон про землю в УНР»²²⁴, який, до речі, базувався на положеннях свого попередника доби УЦР й багато у чому його повторював за виключенням низки змін. Так, порівняно з законом УЦР, уточнювалося, що скасовується не взагалі право власності на землю, а лише право приватної власності, земельні комітети замінювалися земельними управами, у кількісних показниках визначалася мінімальна норма наділення землею для середнього селянського господарства, яка складала 5-6 десятин «кращої землі», також у кількісних показниках встановлювалася норма залишення землі у користуванні попередніх господарів, яка дорівнювала 15 десятинам на хазяйство. Окрім того, у новому законі УНР, на відміну від старого, не передбачалося відсутності оподаткування землекористування²²⁵. Тому, наприклад, за «планом», затвердженим міністром земельних справ у третьому уряді Директорії есером М.Ковалевським, селяни мали за користування землею у 1919 році віддавати державі до третини врожаю хліба²²⁶.

У цілому, як бачимо, впровадження «Закону про землю в УНР», крім забезпечення потреб безземельного та малоземельного селянства, чітко було орієнтовано на союз української влади з середняком. До того ж, за рахунок аграрного сектору українськими соціалістами передбачалося зміцнення економічного потенціалу УНР. Проте реалізація цього земельного закону була ускладнена обмеженістю та непостійністю підвладної території УНР. Крім того, як виявилось, земельні управи «через брак культурних сил» не були здатні ні задовольнити, згідно з законом, земельної нужди селян, ні забезпечити «потреб своєї держави»²²⁷.

Основним завданням робітничої політики у добу Директорії українські соціалісти вважали поліпшення соціально-економічного становища робітничих мас. На цьому шляху передбачалося забезпечення роботи фабрик та заводів, допомога безробітним та підтримка профспілкового руху²²⁸. Певні заходи щодо недопущення закриття заводів, фабрик і майстерень, звільнення з них робітників, а також щодо допомоги безробітним, з ініціативи соціал-демократів починали уживатися вже з кінця грудня 1918 року²²⁹. Після повернення соціалістів до влади робота у цих напрямках продовжилася. Так, улітку 1919 року міністр праці О.Безпалко повідомлював, що для протидії закриттю

підприємств, вивозу їх власниками капіталів і машин, або просто саботажу, його «міністерством виробляється закон про контроль підприємств робітниками»²³⁰. На прохання того ж міністра, з метою влаштування робітничої кухні для безробітних у Проскуріві РНМ наприкінці червня було виділено п'ятдесят тисяч гривень²³¹.

Велике значення українськими соціалістами у вирішенні робітничого питання надавалося його правовому забезпеченню. З моменту проголошення УНР і до кінця літа 1919 року було ухвалено, переважно завдяки зусиллям соціал-демократів, шість законів щодо робітничого питання й охорони праці, на основі яких мали будуватися виробничі відношення у республіці. Це були «Закон про 8-годинний робочий день», «Про фабрично-заводські комітети», «Про примирні камери і третейські суди для розгляду конфліктів», «Про забезпечення від хвороби та каліцтва», «Про волю страйку», «Про порядок розрахунку робітників та служачих з приводу ліквідації чи зменшення штатів підприємства»²³².

Зауважимо, що плідне проведення робітничої політики українськими соціалістами у добу Директорії багато у чому ускладнювалося внаслідок військових факторів. Крім несталості військового становища УНР, не останнє місце у цьому відношенні займала погромна діяльність українських частин щодо робітничих установ, яка була результатом фактичної непідлеглості військової влади уряду УНР²³³, іншими словами – партизанщини в армії. Негативний вплив погромних дій військових на свідомість робітників українські соціалісти прагнули подолати матеріальною підтримкою робітничих організацій на державному рівні. Так, за докладом міністра праці О.Безпалка, на грошову допомогу робітничим організаціям, розгромленим республіканськими частинами, 27 червня РНМ виділила 1 млн. гривень²³⁴.

У цілому, реалізація соціального аспекту революції українськими соціалістами була утруднена внаслідок обмеженості уряду у можливостях виконувати владні функції. ««Соціалістичний уряд» УНР,- зазначав, наприклад, М.Шаповал,- був безсилим декоративним додатком при штабі Головного Отамана, як своєрідна «агітаційна комісія»...»²³⁵. Зауважимо, що це, у свою чергу, було наслідком, по-перше, перебільшення українськими соціалістами значення військової сили у боротьбі за вирішення завдань Української революції, що заважало обмежити вплив військових на політику УНР, по-друге, відсутності ефективної місцевої системи влади та, по-третє, авторитарних нахилів головного отамана С.Петлюри.

Треба зазначити, що нездатність органів влади ефективно функціонувати на місцях фактично робила нерезультативними зусилля соціалістів в уряді щодо втілення їх соціальної програми у життя, тим самим, це не сприяло залученню ні реальної, ні моральної підтримки широких народних мас до відстоювання УНР. Так, друкований орган однієї з «правлячих» партій - «Робітнича газета» у жовтні 1919 року з цього приводу визнавала, що порядки на місцях швидше носять характер реакційний, ніж демократичний, на підтвердження чому згадувалися безпідставні арешти, починаючи з членів профспілок й кінчаючи урядовими чиновниками, утиски щодо національних

меншин та соціалістичних організацій, свавілля військової влади у вигляді обшуків представників самоврядувань та комісарів, а також безладних ревізій. Як зазначала газета, це вело до успіху більшовицької агітації та недовіри населення до уряду²³⁶. У жовтневій постанові кам'янецьких загальних зборів іншої «правлячої» партії – УПСР відзначалася некоординованість різних інституцій місцевої влади, її неавторитетність серед населення та недієздатність у наведенні порядку, наявність колізій між місцевою цивільною та військовою тиловою владою, нерозмежованість їх функцій, незахищеність населення від свавілля представників військових комендатур, виходячи з чого пропонувалося негайно утворити нові органи влади за трудовим принципом (шляхом «виборів на з'їздах представників селян і робітників») з наданням їм всіх прав політичної та адміністративно-господарської влади²³⁷. Такими органами влади, відповідно до резолюції ЦК УПСР від 30 жовтня, яка офіційно оформляла повернення партії на позиції трудового принципу організації влади, мали стати Народні ради²³⁸.

Проте, провести реорганізацію місцевої влади українським соціалістам так і не вдалося, оскільки вже 16 листопада провід УНР під натиском денікінців змушений був евакуюватися з Кам'янця-Подільського, а потім, протягом другої половини листопада – початку грудня, продовжуючи втрачати підвладну територію, переїжджати з місця на місце разом з відступаючим військом. У результаті, всі члени Директорії опинилися за межами України, а уряд, хоча і залишався в ній, існував лише номінально, в урізаному вигляді та підпільно.

Українські соціал-демократи та есери продовжували свою діяльність щодо втілення своїх програмних настанов й у 1920 році, але боротьба за маси ними була програна більшовикам ще у 1919-му, внаслідок неадекватності настроям мас заходів українських соціалістів щодо вирішення соціальних питань та прояву достатньої гнучкості більшовиків у національному питанні після звільнення українських теренів від денікінців. Переважно саме тому зусилля українських соціалістів вже не могли реально вплинути на долю України, тим паче, що вони опинилися заручниками укладення українською дипломатичною місією на чолі з А.Лівицьким у квітні 1920 року політичної та військової конвенції з Польщею²³⁹.

Фактично, укладенням цих угод українська сторона санкціонувала та сприяла окупації української території Польщею, натомість одержуючи можливість боротьби за українську державність у вигляді УНР «під загальним керуванням начальної команди польських військ»²⁴⁰. Але ця боротьба вже заздалегідь була приречена на провал, оскільки поліцейсько-реакційний режим, що встановлювала польська влада на захопленій території, не міг привернути симпатій населення до відстоювання УНР у такий спосіб, а отже й до тих сил, які за цим стояли. У таких умовах, українські есери (7 травня) та соціал-демократи (19 травня) відмовилися нести відповідальність за політику УНР²⁴¹. У результаті, 20 травня 1920 року І.Мазепа офіційно заявив про відставку свого кабінету²⁴².

Якщо на цьому державна діяльність УПСР назавжди припинялася, то УСДРП погодилася на входження своїх представників до нового уряду, який 26

травня очолив радикал-демократ В.Прокопович²⁴³. Мотивом такого рішення провідників української соціал-демократії було прагнення обмежити негативний вплив польського «союзника» на державні справи УНР і, перш за все, забезпечити збереження соціально-політичних здобутків Української революції²⁴⁴.

До уряду В.Прокоповича увійшли чотири соціал-демократа: А.Лівицький (міністр юстиції та заступник голови РНМ), С.Тимошенко (міністр шляхів), І.Мазепа (міністр земельних справ) та О.Безпалко (міністр праці)²⁴⁵. Умовами входження соціал-демократів до уряду, які були визначені ЦК УСДРП та прийняті С.Петлюрою та В.Прокоповичем, передбачалося фактичне збереження принципів земельної політики УНР до скликання парламенту, негайне вироблення тимчасової конституції (перш за все, для обмеження влади голови Директорії) та якнайшвидше скликання передпарламенту²⁴⁶. Ці вимоги багато у чому були відображені у Декларації уряду УНР, що була ухвалена 2 червня 1920 року²⁴⁷. Але вже 23 червня ЦК УСДРП фактично змінив свою позицію щодо участі соціал-демократів в уряді, санкціонував відставку міністра земельних справ І.Мазепа та міністра праці О.Безпалка, а відносно А.Лівицького та С.Тимошенка з огляду на їх відсутність у той час в Україні, прийняв рішення, що «вони тимчасово можуть залишатися в уряді на свою персональну відповідальність»²⁴⁸.

Приводом для виходу у відставку І.Мазепа та О.Безпалка і зміни ставлення ЦК до участі соціал-демократів в уряді стало ухвалення 18 червня 1920 року РНМ плану міністра фінансів Х.Барановського щодо поліпшення фінансового становища УНР, який, зокрема, передбачав негайну продаж від імені уряду державних земель, а також надання дозволу містам і містечкам на продаж їх земель для поточних витрат²⁴⁹. Це, як відомо, суперечило земельному законодавству УНР. Безпосередньою ж причиною зміни позиції соціал-демократів стосовно участі в уряді було усвідомлення ними неможливості протистояти «правим» тенденціям у політиці кабінету, у тому числі і у питанні продажу державних земель²⁵⁰.

24 вересня 1920 року ЦК УСДРП ухвалив остаточне рішення щодо перебування соціал-демократів в уряді, постановивши повністю заборонити членам партії брати у ньому участь на політично відповідальних постах. «З огляду на те,- заявлялося у резолюції ЦК УСДРП,- що теперішній уряд УНР, проводячи політику окремих осіб, а не зорганізованих політичних груп, в своїй діяльності порушує на кожному кроці демократичні традиції УНР і нищить гарантії революційних здобутків, що при сучасній ситуації демократичні гарантії в діяльності уряду можуть бути забезпечені тільки через утворення законодавчого органу – передпарламенту, скликаного на демократичних підставах, що без зазначених умов члени УСДРП в уряді не в силах боронити послідовно-демократичної політики пролетаріату, а своєю участю в уряді будуть тільки прикривати антидемократичну і антисоціалістичну політику та методи управління уряду,- ЦК УСДРП заборонює членам своєї партії брати участь в цьому уряді – хочби і по персональному принципі – на посадах міністрів, товаришів міністрів та керуючих міністерствами і, не маючи

можливості стежити за міжнародною політикою теперішнього уряду, відкликає своїх партійних товаришів з провідних посад закордонного представництва УНР – послів, голов дипломатичних місій та їх заступників»²⁵¹. Незгодні з рішенням ЦК УСДРП соціал-демократи А.Лівицький і С.Тимошенко, які входили в уряд, незабаром покинули ряди партії. Так завершилася державна діяльність УСДРП. Разом з цим, восени 1920 року остаточно припинилося функціонування УСДРП і УПСР на українських теренах. ЦК УСДРП переніс свою діяльність за кордон, а члени ЦК УПСР, що залишилися під радянською владою, зазнали арештів та судового переслідування²⁵².

Підсумовуючи вищенаведене, відзначимо наступне. Вірно оцінивши залежність існування гетьманської влади від військової підтримки Центральних держав, ставши у легальну опозицію до неї, зігравши визначну роль в об'єднанні всіх демократичних національних сил під гаслом боротьби «за законну владу на Україні» навколо УНС, українські соціал-демократи та есери зуміли використати момент послаблення німецько-австрійського впливу на внутрішньо-політичну ситуацію в Україні, щоб підняти антигетьманське повстання та знову заявити про свої права на керівництво Українською революцією.

На ґрунті неуспішності політичної практики УСДРП та УПСР у добу УЦР, після її поразки діяльність обох партій ускладнилася розкольніцькими явищами, які були неминучі внаслідок зміни ієрархії цінностей (визнання пріоритету соціального аспекту революції замість національного) у частини українських соціал-демократів та есерів. Причому внаслідок того, що українська есерівщина за своїм характером була радикальнішою, ніж українська соціал-демократія, у рядах есерів партійний розкол відбувся значно раніше, ніж у рядах соціал-демократів. Як у випадку есерів, так і у випадку соціал-демократів, партійна більшість після розколу залишилася за правими соціалістами. Разом з тим, саме права українська соціал-демократія та есерівщина у добу Директорії виступили як головні політичні сили українського революційного руху.

На основі порівняння діяльності цих сил, тобто УСДРП та УПСР(ц.т.) (згодом, просто УПСР), можна зробити низку висновків.

По-перше, УСДРП мала більш вагомий вплив на формування політики УНР, ніж УПСР, що обумовлювалося її більш кращою, насамперед у відношенні політичної підготовленості, кадровою базою.

По-друге, позиція УСДРП внаслідок властивого їй реформізму була поміркованішою у порівнянні з УПСР. Внаслідок цього, позиція українських есерів, яка допускала організацію влади за трудовим принципом та більше відповідала очікуванням революційно налаштованих мас, залишилася нереалізованою, що, у свою чергу, сприяло віддаленню цих мас від проводу УНР, тим самим, зумовивши у кінцевому рахунку поразку українських соціалістів. Що стосується УСДРП, то вона, не маючи такої широкої опори серед українського населення, як УПСР, замість здобуття активної підтримки революційних мас через залучення їх до державотворчого процесу, що означало

б неминуче зменшення її політичного впливу, у боротьбі за реалізацію національного і соціального аспектів Української революції ставку робила на військову силу, надаючи їй набагато більше значення, ніж зміцненню бази підтримки УНР серед наддніпрянського населення. Проте, усвідомлюючи все-таки важливість завоювання симпатій народних мас до відстоювання УНР, керівники УСДРП намагалися сприяти цьому завдяки проведенню активної політики щодо задоволення соціальних інтересів робітників та селян, тим більше, що це передбачалося ідеологією партії. Але внаслідок реформістського підходу, неналагодженості системи місцевої влади, безконтрольності дій військових комендатур на місцях зусилля українських соціалістів у цьому напрямку не дали суттєвих результатів. Що стосується УПСР, то її діячі, входячи в урядову коаліцію з соціал-демократами, намагалися добитися реалізації власних ідейних настанов, насамперед, організації влади за трудовим принципом, але будучи слабшими за соціал-демократів у політичній боротьбі, вони були змушені йти за соціал-демократами, яким, у свою чергу, в основному вдавалося нав'язувати есерам як своє розуміння поточної ситуації, так і способи реагування на її виклики.

Таким чином, поразка УСДРП і УПСР у революційних подіях доби Директорії у значній мірі була обумовлена, з одного боку, реформістським підходом української соціал-демократії, що передбачався її ідеологією, а з іншого - слабкістю української есерівщини, яка, внаслідок крайньої нетривалості свого партійного існування, не мала ні достатньої кількості підготовлених кадрів, ні належного досвіду політичної боротьби.

ВИСНОВКИ

Дослідження проблеми спільного й особливого у діяльності УСДРП і УПСР у 1900-1920 роках, яка є надто значущою у контексті осмислення досвіду українського державотворення, особливостей і долі Української революції, місця та ролі у ній українських соціалістичних сил, дозволило зробити наступні висновки.

Виникнення на початку ХХ сторіччя у Наддніпрянській Україні національної соціал-демократії та есерівщини було природним продовженням та подальшим розвитком українського національного руху на його політичному етапі. Становлення української соціал-демократії й есерівщини відбувалося у результаті взаємодії ідейної традиції українського національного відродження, для якої було притаманним надавати національному питанню «соціальне звучання», з соціально-визвольними ідеями з Росії та Західної Європи. Наслідування традицій українського національного руху Наддніпрянщини українською соціал-демократією й есерівщиною багато в чому визначило схожість їх національних програм. Помітний вплив на формування національно-політичних поглядів українських соціал-демократів і есерів справила ідейно-політична спадщина М. Драгоманова. Але вона не отримала цілісного сприйняття, зокрема не було приділено належної уваги питанню прав людини як основоположної цінності у суспільно-перетворюючій практиці, що стало однією з можливих причин поразки українських соціалістичних сил у революційних подіях 1917-1920 років.

Специфіка раціоналізації, системного оформлення під впливом соціально-визвольних ідей з Росії та Західної Європи, стихійно-соціалістичної свідомості, до якої українська наддніпрянська інтелігенція прийшла в умовах політичного безправ'я через захоплення національною культурою та співчуття народним інтересам, визначила відмінності у соціально-політичних і економічних поглядах українських соціал-демократів і есерів. Так, під впливом переважно німецької соціал-демократії й у результаті поступового відходу цілої низки наддніпрянських революціонерів від народницьких позицій, успадкованих від попередніх поколінь українського національного руху, склалася українська соціал-демократія, що у грудні 1905 року прийняла назву УСДРП. Деяко пізніше вірні народницьким переконанням наддніпрянські революційні діячі під впливом російської соціалістично-революційної політичної концепції започаткували український есерівський рух. У лютому 1907 року було проголошено заснування УПСР, але її діяльність як партії, по суті, розпочалася лише у квітні 1917 року.

Корінні ідеологічні відмінності між українською соціал-демократією й есерівщиною головним чином полягали у поглядах на рушійні сили соціального перевороту і тактику соціально-визвольного руху. Якщо соціал-демократи робили ставку на український пролетаріат як найбільш революційний клас внаслідок відсутності у нього, на відміну від інших класів, приватновласницьких інтересів і в силу його більшої придатності на роль творця соціалістичного суспільства, то українські есери, подібно до російського

неонародництва, схильні були ототожнювати інтереси всіх працюючих класів, хоча головну роль у революційних перетвореннях відводили все ж наддніпрянському трудовому селянству як найбільш українському та найчисленнішому трудовому класу. У питанні політичної стратегії, українські соціал-демократи були прихильниками поступового просування суспільства до соціалізму, в той час як українські есери у своїй більшості виступали за якнайшвидше перетворення суспільства на соціалістичних засадах шляхом як реформ, так і революційних заходів.

З розгортанням революційних подій у 1917 році УСДРП і УПСР увійшли у фазу активної реалізації свого ідейного потенціалу, ставши найвпливовішими партіями Української Центральної Ради. На основі даних голосування з важливих, гострих питань діяльності УЦР з'ясовано, що альянсу (тандему) УСДРП і УПСР в добу Центральної Ради не існувало, оскільки ці партії відрізнялися одна від одної типами політичної свідомості. Якщо для УСДРП був близьким послідовно реформаційний шлях, то УПСР тяжіла до революційного підходу щодо суспільних перетворень. Незважаючи на найбільшу чисельність фракції УПСР в УЦР та переважаючий вплив цієї партії серед українського населення, що красномовно продемонстрували вибори до Всеросійських та Українських установчих зборів, ефективного проведення партією українських есерів в УЦР свого курсу було утруднено через політичну малодосвідченість її кадрового складу, насамперед порівняно з УСДРП. Саме внаслідок більшої політичної досвідченості і кращої підготовленості своїх діячів УСДРП відіграла визначальну роль у формуванні політики УЦР у 1917 році. У руках українських соціал-демократів фактично знаходився Генеральний секретаріат, а у Малій раді завдяки своїй поміркованості діячі УСДРП легше знаходили союзників серед інших поміркованих елементів, зокрема українських соціалістів-федералістів, успішно протидіючи радикалізму українських есерів. Лише з початку лютого 1918 року, коли був ухвалений есерівський кабінет міністрів та збільшена чисельність фракції УПСР у Малій раді пропорційно до чисельності її фракції у Великій раді, українська есерівщина здобула місце провідної політичної сили у визначенні політики УЦР. Проте, проводячи неефективну внутрішню політику, УЦР на той момент опинилася заручницею як зовнішніх чинників, так і втрати зв'язків з українськими масами.

Зі встановленням влади гетьмана П.Скоропадського українські соціал-демократи та праві українські есери створили їй легальну опозицію. Вірно оцінивши залежність існування гетьманської влади від військової підтримки Центральних держав та зігравши визначну роль в об'єднанні всіх демократичних національних сил під гаслом боротьби «за законну владу на Україні» навколо УНС, українські соціал-демократи та праві українські есери зуміли використати момент послаблення німецько-австрійського впливу на внутрішньо-політичну ситуацію в Україні, щоб підняти антигетьманське повстання та знову заявити про свої права на керівництво Українською революцією.

На ґрунті неуспішності політичної практики УСДРП та УПСР у добу УЦР, після її поразки діяльність обох партій ускладнилася розкольницькими

явищами. Розколи у середовищі як українських соціал-демократів, так і есерів були результатом кризи їх ідеологій, які не дозволяли у революційних умовах забезпечити ефективну реалізацію політичних цілей УСДРП і УПСР. Після розколів партійна більшість як УСДРП, так і УПСР залишилася за правими соціалістами. Саме права українська соціал-демократія та есерівщина у добу Директорії виступили головними політичними силами українського революційного руху.

Унаслідок нездатності української есерівщини грати самостійну політичну роль у добу Директорії, слабкості політичної підготовки її кадрової бази порівняно з українською соціал-демократією, курс політики УНР протягом кінця 1918-1919 років у більшій мірі залежав від тактичної лінії УСДРП, ніж від політичних настанов УПСР. Як і в період УЦР, у добу Директорії позиція української соціал-демократії щодо суспільних перетворень була поміркованішою у порівнянні з українською есерівщиною. Через це позиція українських есерів, яка допускала організацію влади за трудовим принципом та більше відповідала очікуванням революційно настроєних мас, залишилася нереалізованою, що, у свою чергу, сприяло віддаленню цих мас від проводу УНР, тим самим зумовивши у кінцевому рахунку поразку українських соціалістів. УСДРП, не маючи такої широкої опори серед українського населення, як УПСР, замість забезпечення собі активної підтримки революційних мас через залучення їх до державотворчого процесу, що означало б неминуче зменшення її політичного впливу, у боротьбі за реалізацію національного і соціального аспектів Української революції ставку робила на військову силу. Саме їй УСДРП надавала набагато більшого значення, ніж підтримці УНР серед наддніпрянського населення. Проте, усвідомлюючи все-таки важливість завоювання симпатій народних мас до відстоювання УНР, керівники УСДРП намагалися сприяти цьому завдяки проведенню активної політики щодо задоволення соціальних інтересів робітників та селян, тим більше, що це передбачалося ідеологією партії. Але внаслідок реформістського підходу, неналагодженості системи місцевої влади, безконтрольності дій військових комендатур на місцях зусилля українських соціалістів у цьому напрямку не дали суттєвих результатів.

Узагальнюючи досвід політичної і соціально-економічної діяльності УСДРП і УПСР, відзначимо їх суттєвий внесок у розвиток демократичних традицій українського державотворення. Водночас зазначимо, що підхід українських соціалістів до суспільного реформування з національно-класових, а не з загальнолюдських позицій, в умовах України не мав великого політичного потенціалу насамперед у питаннях об'єднання всіх соціальних сил у боротьбі за ідеали справді демократичного та справедливого суспільства.

Використання досвіду політичної діяльності УСДРП і УПСР є досить значимим у контексті соціально-політичної ситуації в сучасній Україні та передбачає, що лише на основі визнання пріоритетності прав людини може бути успішною суспільно-перетворююча практика будь-якої політичної сили і забезпечений стійкий соціально-економічний, демократичний та гуманістичний розвиток української держави.

ПРИМІТКИ

Вступ

¹ Голуб А.І. Міжнародна діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії (1900-1938 рр.): Дис... д-ра іст.наук: 07.00.01.- Дніпропетровськ, 1999.- С.29.

² Вебер М. Наука как призвание и профессия //Избранные произведения.- М.: Прогресс, 1990.- С.723.

³ Див.: Смолій В. Передмова // Малий словник історії України /В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін.- К.: Либідь, 1997.- С.7; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія.- К.: Книга Пам'яті України, 1997.- С.18, 20; Кульчицький С.В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917-1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. - К.: Інститут історії України НАН України, 1994.- С.3; Визгин В.П. История и метаистория //Вопросы философии.- 1998.- №10.- С.110; Епштейн А.І. Історична наука і формування історичного мислення //Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Харків: Інститут історії України НАН України, ХДУ, Авеста, 1995. - С.27; Іваненко В.В., Голуб А.І., Удод О.А. Очищення правдою: (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя). - К.: Генеза, 1997. - С.4.

⁴ Михайлюк О.В. Культурно-ціннісний підхід та об'єктивність історичного пізнання (про обґрунтування культурної самобутності засобами історичної науки) //Грані.- 1999.- №1(3).- С.63.

⁵ Колесник І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії //Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Харків: Інститут історії України НАН України, ХДУ, Авеста, 1995.- С.42.

⁶ Павленко Г.В. Яка історична наука потрібна теперішній Україні: методологічний аспект проблеми //Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.- Харків: Інститут історії України НАН України, ХДУ, Авеста, 1995.- С.154.

⁷ Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии //Избранные произведения. - М.: Прогресс, 1990. - С.497; Вебер М. Основные социологические понятия //Избранные произведения. - М.: Прогресс, 1990.- С.603; Ионин Л. Макс Вебер //Современная западная философия: Словарь/ Сост.: Малахов В.С., Филатов В.П. - М.: Политиздат, 1991. - С.56.

⁸ Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. - М.: Наука, 1987.- С.152.

⁹ Українець-искровец. Об Украинской Революционной Партии //Искра.- 1904.- 15 декабря.

¹⁰ Лукашевич П. Украинские национальные партии //Вестник жизни.- 1906. - № 1-2. - С.76-87.

¹¹ Стешенко І. Український національно-громадський рух і 1905 рік //Вільна Україна. - 1906. - № 1-2. - С.86-99; Дорошенко Д. Украинская социал-демократия //Украинский Вестник. - 1906. - № 12. - С.843-851.

¹² А-ко А.Соціалістичні організації на Україні. Українська соціал-демократична робітничка партія //Праця. - 1909. - Ч. 1. - С.23-34.

¹³ Степанюк В. Из истории украинского марксизма //Просвещение. - 1914. - № 6. - С.26-32.

¹⁴ Залевский К. Национальные партии в России. Украинские партии //Общественное движение в России в начале XX века. /Под ред. Л.Мартова, П.Маслова и А.Потресова. - Спб., 1914. - Т.3, кн.5. - С.227-344.

¹⁵ Залевский К. Национальные партии в России. Украинские партии //Общественное движение в России в начале XX века. /Под ред. Л.Мартова, П.Маслова и А.Потресова. - Спб., 1914. - Т.3, кн.5. - С.295, 298.

- ¹⁶ Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи.- Відень: накладом Союзу Визволення України,1916. - 116 с.; Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми. - Зальцведель: Наклад Укр. військ. місії, 1919. - 43 с.
- ¹⁷ Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. - Відень: накладом Союзу Визволення України, 1916. - С.39,68.
- ¹⁸ Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми. - Зальцведель: Наклад Укр. військ. місії, 1919. - С.13.
- ¹⁹ Лола О. З історії українського соціалістичного руху. - К., 1917. - 21 с.; Степанюк В. З історії нашої партії //Слово. - 1918. - 21 вересня; Довбищенко Я. З історії нашої партії (1914-1918) //Слово. - 1918. - 28 вересня.
- ²⁰ Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) //Літературно-науковий вістник. - 1919. - Річник XX, Т.LXXIII. - Кн.І. - С.92-107; Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) //Літературно-науковий вістник. - 1919. - Річник XX, Т.LXXIII. - Кн.ІІ. - С.213-225.
- ²¹ Дорошенко В. РУП і УСДРП //Календар «Вперед». - Львів: Видавнича спілка «Вперед,1920.- С.225-236; Дорошенко В. Революційна українська партія (1900-1905 рр.). Нарис з історії української соціал-демократичної партії. - Львів-Київ: Друкарня ЦК УСДРП,1921. - 40 с.; Садовський В. Від українофільства до політики (З приводу 25-ліття заснування РУП) //Літературно-науковий вістник. - Львів, 1925. - Т.86. - С.250-256.
- ²² Дорошенко В. Революційна українська партія (1900-1905 рр.). Нарис з історії української соціал-демократичної партії. - Львів-Київ: Друкарня ЦК УСДРП,1921. - С. 9-10,12.
- ²³ Садовський В. Від українофільства до політики (З приводу 25-ліття заснування РУП) //Літературно-науковий вістник. - Львів, 1925. - Т.86. - С.254.
- ²⁴ Вважаємо, що зазначені вище праці В.Винниченка та П.Христюка, а також загальні праці з історії Української революції Д.Дорошенка, І.Мазепи та М.Шаповала, мають подвійний – історіографічний та мемуарний – характер. У цьому ми солідаризуємося, зокрема, з таким відомим дослідником історіографії Української революції, яким є В.Солдатенко (Див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. - К.: Книга Пам'яті України,1997. - С.7-8,68; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). - К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. - С.61).
- ²⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. - Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969. - Т.2. - С.119.
- ²⁶ Шаповал М.Ю.Революційний соціалізм на Україні. Кн.1. Відень: Борітеся – Поборете,1921. - 256 с.
- ²⁷ Мазепа І. Большевизм і окупація України: Соціально-економічні причини незрілості сил української революції. - Львів-Київ, 1922. - 155 с.
- ²⁸ Мазепа І. Большевизм і окупація України: Соціально-економічні причини незрілості сил української революції. - Львів-Київ, 1922. - С.18, 37.
- ²⁹ Там же. - С.36.
- ³⁰ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. (Виклади в Америці).- Прага: Вільна Спілка,1927. - 324+IX с.; Шаповал М.Ю. Запад УНР. - Прага: Вільна Спілка,1928. - 42 с.
- ³¹ Равич-Черкасский М. История коммунистической партии (б-ов) Украины. - Х.: Государственное издательство Украины, 1923. - 248 с.
- ³² Яворський М. Україна в епоху капіталізму. - Вип.ІІІ.- В суперечах імперіалізму. - Х.: Держ. вид-во України,1925. - 308 с.; Яворський М. Історія України в стислому нарисі. - Х.: Держ. вид-во України,1929. - 348 с.; Яворський М. Коротка історія України. З передмовою Х.Раковського. - Видання п'яте. - Х.: Держ. вид-во України, 1929. - 143 с.
- ³³ Гермайзе О. Українські соціалісти та основоположники наукового соціалізму //Життя й революція. - 1925. - № 1-2. - С.25-28; Гермайзе О. 25-ліття Рев. Укр. партії (РУП) //Життя й

революція. - 1925. - № 3. - С.20-24; Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1. Революційна Українська Партія (РУП). - К.: Книгоспілка, 1926. - 389 с.

³⁴ Бензя П. До історії революційного руху на Україні (з приводу книжки О.Гермайзе «Нариси з історії революційного руху на Україні». Том 1. Революційна Українська Партія (РУП) //Життя й революція.- 1926.- №11.- С.82-89.

³⁵ Дучинський А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901-1905 років //За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття.- Кн.2.- К.,1928.- С.283-320.

³⁶ Дискусія з приводу схеми історії України М.Яворського. Травень 1929 р. //Літопис революції.- 1930.- №5.- С.289-324; Рубач М.А. Ревізія більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1905-1917 рр.//Більшовик України.- 1929.- №17-18.- С.20-41.

³⁷ Рубач М.А. Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1917 року на Україні (Критика націонал-демократичної плятформи та деяких ухилів від ленінської схеми історії пролетарської революції) //Літопис революції.- 1930.- №5.- С.8,9,17.

³⁸ Водотика С.Г., Кондрашов В.Ф., Гермайзе О.Ю. //УІЖ.- 1992.- №12.- С.80.

³⁹ Попов Н.Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины.- Пятое исправленное и дополненное издание.- Б.м.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1933.- С.11-12.

⁴⁰ Турченко Ф.Г., Кривоший Г.Ф. Магістралі й глухі кути Української революції //Українська революція: 1917–початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення).- Запоріжжя: Просвіта,1998.- С.7.

⁴¹ Якунин В.К. И.В.Сталин, сталинизм и историческая наука: Учебное пособие.- Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1991.- С.90.

⁴² Див.: Пташинський П. Другий Інтернаціонал і український соціал-фашизм.- Харків: Пролетар,1932.- 42 с.

⁴³ Див.: Попов Н.Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины.- Пятое исправленное и дополненное издание.- Б.м.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1933.- С.38-41,63-64,91-93,103-105; Історія України. Короткий курс /Під редакцією С.М.Белоусова, К.Г.Гуслистога, О.П.Оглобліна, М.Н.Петровського, М.І.Супруненка, Ф.О.Ястребова.- К.: Вид-во Академії Наук УРСР,1941.- С.282-293.

⁴⁴ Дорошенко В. Вікопомна дата (з нагоди 30-літньої річниці Р.У.П.) //Діло.-1930.- 14 січня.- С.20.

⁴⁵ Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917-1923 рр. II том. «Українська Гетьманська держава 1918 р.».- Ужгород: «Свобода», 1930.- 424 с.+ LXXXVI с.; Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. - Т.1.: Доба Центральної Ради.- Ужгород: «Свобода», накладом д-ра Осипа Цюпки,1932.- 437+XXIс.; Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни.- Прага,1936.- 99 с.

⁴⁶ Животко А. Українська Партія соціалістів-революціонерів і преса (з нагоди 50 років праці УПС-Р) //Трудова Україна (Прага).- 1934.- Ч.11.- С.16-19; Животко А. 50 років. До історії Української Партії Соціалістів-революціонерів.- Прага: Вільна Спілка, 1936.- 20 с.

⁴⁷ Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст.- Подєбради: Вид-во Укр. техніко-господарського ін-ту, 1934.- 171 с.; Феденко П. Ісаак Мазепа – борець за волю України.- Лондон: Наше слово,1954.-228 с.; Феденко П. Український рух у 20 столітті.- Лондон: Наше слово,1959. - 267 с.

⁴⁸ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- 209 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.ІІ: Кам'янецька доба – Зимовий похід.- Прага: Пробоєм, 1942.- 232 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.ІІІ. Польсько-Український союз. Кінець збройних змагань УНР.- Прага: Пробоєм, 1943.- 234 с.

⁴⁹ Див.: О разработке и освещении некоторых вопросов истории КП Украины //Коммунист Украины. - 1958. - №12.- С.88-93; Ковальчук І.А. Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття //Наукові праці з питань політичної історії.

Міжвідомчий науковий збірник.- Вип.172.- Політичні партії на Україні (1905-1925 рр.).- К.: Либідь,1992.- С.108-109.

⁵⁰ Овчаров Г. По поводу освещения вопроса о борьбе с бунтом //Коммунист Украины.- 1958.- №2.- С.36-47; Гамрецький Ю.М. До питання про тактику більшовиків щодо Центральної Ради в листопаді 1917 р. //УІЖ.- 1965.- №3.- С.65-77; Гамрецький Ю.М. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917 р. //УІЖ.- 1976.- №12.- С.74-81; Гамрецький Ю.М. Більшовики та їхні політичні противники на Україні в 1917 р.: співвідношення сил //УІЖ.- 1987.- №11.- С.64-79; Гамрецький Ю.М. О численном составе мелкобуржуазных партий на Украине в 1917 г. //Банкротство мелкобуржуазных партий России. 1917-1922 гг. Сборн. науч. трудов.- Ч.1.- М.: Изд-во АН СССР 1977.- С.114-129; Гамрецький Ю.М. О расколе УСДРП и выделении из ее состава левых групп //Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. Матер. конф./Под общ. ред. акад. И.И.Минца.- М.; Калинин: Изд-во КГУ,1980.- С.21-29; Короливский С.М. Украинское национальное движение в период подготовки и проведения Октябрьской революции //История СССР.- 1965.- №5.- С.3-24; Сарбей В.Г. Критика В.І.Ленінім буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення //УІЖ.- 1966.- №3.- С.53-59; Курас І.Ф., Полушкіна В.О. До питання про політичний та організаційний крах українських буржуазно-націоналістичних партій (1917-1920 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. Вип.22.- К.: Вид-во Київськ. ун-ту,1968.- С.3-21; Курас І.Ф. Боротьба більшовиків України за зміцнення союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху (березень-жовтень 1917 р.) //УІЖ.- 1976.- №12.- С.26-44; Курас І.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.- К.: Наукова думка,1978.- 314 с.; Курас І.Ф., Буравченкова С.Б. До питання про ідейно-політичну суть «лівих» течій в УСДРП //УІЖ.- 1981.- №3.- С.83-95; Курас І.Ф. Торжество ленинских идей пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных националистических партий на Украине: Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.01/Ин-тут марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.- М.,1981.- 57 с.; Курас І.Ф. Великий Жовтень і крах націоналістичного реформізму на Україні.- К.: Т-во «Знання» УРСР, 1985.- 48 с.; Курас І.Ф. Повчальний урок історії: (Ідейно-політичне банкрутство Укр. с.- д. робітнич. партії).- К.: Політвидав України, 1986.- 185 с.; Шморгун П.М. Украинские мелкобуржуазные партии РУП (УСДРП) и «Спилка» в революции 1905-1907 гг. //Научная сессия по истории первой русской революции 1905-1907 гг.: Тезисы сообщений.- М.: Изд-во МГУ,1965. - С.20-40; Шморгун П.Н. Украинские мелкобуржуазные националистические партии в советской историографии //Большевики и непролетарские партии в период Октябрьской революции и в годы гражданской войны. Материалы конференции.- М.; Калинин: Изд-во КГУ, 1982.- С.68-76; Юрченко О. Ліві з УСДРП //Вітчизна.- 1970.- №10.- С.160-171; Лихолат А.В., Склярченко Є.М. Шляхом політичного банкрутства //УІЖ.- 1970.- №8.- С.59-67; Терещенко Ю.І. Політичні партії на виборах до міських дум України в 1917 р. //УІЖ.- 1970.- №11.- С.48-58; Буравченкова С.В. Борьба большевиков Украины против идеологии и политики УСДРП (март 1917 – январь 1920 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01/Киевск. Гос. ун-т им.Т.Г.Шевченка.- К.,1981.- 24 с.; Овдієнко П.П. Ідейно-політична диференціація в середовищі українських есерів у ході встановлення радянської влади на Україні //УІЖ.- 1987.- №6.- С.29-39.

⁵¹ Супруненко М. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.- К.: Держвидавництво політичної літератури УРСР,1957.- С.66; Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920).- М.: Наука,1966.- С.102,115; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. У двох томах.- Т.1.- К.: Наукова думка,1967.- С.96; Лихолат А.В. Жовтень на Україні.- К.: Політвидав України,1967.- С.27,73; Лихолат А.В. Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917-1920.- К.: Наукова думка,1967.- С.49-51; Великий Жовтень і Україна /Авт. колектив Л.Г.Мельник (керівник), Ю.Ю.Кондуфор,

Ю.М.Гамрецький та ін.- К.: Політвидав України,1987.- С.81,86,122; Курас І.Ф. В.І.Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції (березень-грудень 1917 р.).- К.: Вид-во Київського у-ту,1971.- С.2,34,45; Бачинський П.П. Украинская социал-демократическая рабочая партия //Украинская советская энциклопедия.- К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии,1984.- Т.11.- Кн.1.-С.371; Лихолат А.В. Украинская партия социалистов-революционеров// Украинская советская энциклопедия.- К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии,1984.- Т.11.- Кн.1.- С.368-369; Революционная украинская партия //Украинская советская энциклопедия.- К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии,1984.- Т.11.- Кн.1.- С.211; История Украинской ССР в десяти томах.- Т.5.- Украина в период империализма (начало XX в.).- К.: Наукова думка,1983.- С.79,171-172,419-420; Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр. У трьох томах.- К.: Вид-во політичної літератури України,1967.- Т.1.- С.24-25; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник /Відповід. ред. І.Ф.Курас.- К.: Голов. ред. УРЕ,1987.- С.562-563.

⁵² Лихолат А.В. Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917-1920.- К.: Наукова думка,1967.- С.51.

⁵³ История Украинской ССР в десяти томах.- Т.5.- Украина в период империализма (начало XX в.).- К.: Наукова думка,1983.- С.420; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник /Відповід. ред. І.Ф.Курас.- К.: Голов. ред. УРЕ,1987.- С.562-563.

⁵⁴ Короливский С.М. Украинское национальное движение в период подготовки и проведения Октябрьской революции //История СССР.- 1965.- №5.- С.20.

⁵⁵ Гамрецький Ю.М. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917 р. //УІЖ.- 1976.- №12.- С.78.

⁵⁶ Висоцький О.Ю. УСДРП та УПСР у добу Української Центральної Ради: чисельність та вплив //Грані.- 1999.- №2/4/- С.46.

⁵⁷ Курас І.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.- К.: Наукова думка,1978.- С.68-70.

⁵⁸ Мірчук П. Українська державність 1917-1920.- Філядельфія,1967. - 400 с; Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917-1918: Репринт. вид.- Львів: Каменяр,1994.- 571 с.

⁵⁹ Мірчук П. Українська державність 1917-1920.- Філядельфія,1967.- С.25-27,67.

⁶⁰ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917-1918: Репринт. вид.- Львів: Каменяр,1994.- С.21.

⁶¹ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові.Т.1.Революційна українська партія /РУП/- Торонто: Срібна сурма,1972.- С.120-122,133; Рукопис Б.Мартоса «РУП і УНП».- ЦДАВО України, ф.4000, оп.1, спр.1, арк.242-243; Протокол засідання ініціативної групи бувших членів РУП у складі О.Скорописа, Д.Антоновича і Е.Голіцинського.- ЦДАВО України, ф.4453, оп.1, спр.15, арк.97-98.

⁶² Борисенко В.А. До питання про Революційну українську партію //Наукові праці з питань політичної історії. Республіканський міжвідомчий науковий збірник.- Вип.169.- Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції.- К.: Либідь,1991.- С.131-132; Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст.- Харків: Майдан,1996.- С.28.

⁶³ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. - У 7 т. – Торонто: Українська Науково-Історична Бібліотека в Скрантоні, 1962-1966.- Т.1.- 272 с.; Т.2.- 248 с.; Т.3.- 276 с.; Т.4.- 352 с.; Т.5.- 248 с.; Т.6.- 247 с.; Т.7.- 432 с.; Феденко П. Соціалізм давній і новочасний.- Лондон; Париж; Мюнхен: Наше слово,1968.- 229 с.; Феденко П. Головний отаман: із культурної та політичної діяльності С.Пеглюри.- Мюнхен; Лондон: Наше слово, 1976.- 42 с.; Майстренко І. Історія Комуністичної партії України.- Б.м.: Сучасність,1979.- 259 с.; Borys J. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. A Study in the Communist Doctrine of the Self-Determination of Nations.- Stockholm: Faculty of humanities Stockholm,

1960.- 374 p.; Borys J. Political Parties in the Ukraine //The Ukraine,1917-1921: A Study in Revolution /T.Hunczak, ed.- Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard University Press,1977.- P.128-158; Pidhainy O.S.The Formation of the Ukrainian Republic.- Toronto; New York: New Rewiew Books, 1966.- 685 p.; Reshetar J.S. The Ukrainian Revolution,1917-1920: A Study in Nationalism.- New York: Arno press, A New York Times company,1972.- 363 p.; Mace J.E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine,1918-1933.- Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard University Press,1983.- 334 p.

⁶⁴ Стрілець В.В. Державотворча діяльність політичних партій України (1917-1920 рр.): Автореф. дис... канд.іст. наук: 07.00.01/Київськ.ун-т ім.Т.Шевченка.- К.,1992.-20 с.

⁶⁵ Власенко О. Парламентаризм у програмах перших політичних українських партій //Хроніка-2000.- 1998.- №23-24.- С.210-218.

⁶⁶ Бобина О.В. Діяльність УСДРП в умовах української національно-демократичної революції. 1917-1920 рік: Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1993.- 200 с.

⁶⁷ Борисенко В.А. До питання про Революційну українську партію//Наукові праці з питань політичної історії. Республіканський міжвідомчий науковий збірник.- Вип.169.- Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції.- К.: Либідь,1991.- С.129-138.

⁶⁸ Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст.- Харків: Майдан,1996.- 191 с.

⁶⁹ Голуб А.І. Перспективи аграрних перетворень на Україні в документах РУП-УСДРП (1900-1907 рр.) //Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди.- Дніпропетровськ: Промінь,1997.- С.107-112; Голуб А.І. Генеза Української соціал-демократичної робітничої партії та міжнародний соціалістичний рух //Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія.- Вип.2.- Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ,1997.- С.97-104; Голуб А.І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець ХІХ-перша чверть ХХ століття): Навч. посібник.- Дніпропетровськ: ДДУ,1998. - 92 с.; Голуб А.І. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець ХІХ-перша половина ХХ ст.): Монографія.- Дніпропетровськ Вид-во Дніпропетр.ун-ту,1998.- 156 с.; Голуб А.І. Міжнародна діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії (1900-1938 рр.): Дис... д-ра іст.наук: 07.00.01.- Дніпропетровськ,1999.- 424 с.

⁷⁰ Гошовська В.А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття: Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси.- Харків: Основа, 1997.- 422 с.

⁷¹ Люшина Л.І., Кормич А.І. Тактика більшовиків щодо УСДРП і «Спілки» //Наукові праці з питань політичної історії. Республіканський міжвідомчий науковий збірник.- Вип.169.- Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції.- К.: Либідь,1991.- С.124-129.

⁷² Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ сторіччя) //Політологічні читання.- 1992.- №2.- С.101-114.

⁷³ Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // УІЖ.- 1992.- №3.- С.23-31.

⁷⁴ Солдатенко В., Кривошея В. Революційна Українська партія //Віче.- 1998.- №1.- С.128-140.

⁷⁵ Любовець О.М. Партія боротьбистів в українській революції 1917-1920 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01.- К.,1993.- 166 с.

⁷⁶ Бойко В.М. Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 року: Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1997.- 198 с.

⁷⁷ Верхоляк І.М. Аграрне питання в діяльності українських політичних партій (березень 1917 р.- квітень 1918 р.): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1993.- 172 с.

⁷⁸ Бойко О., Клименко-Мудрий В. Політичні розбіжності між українськими партіями у Центральній Раді (березень-квітень 1918 р.) //Історія в школах України.- 1997.- №2.- С.7-10; Клименко-Мудрий В.С. Національно-демократичний рух за часів української держави гетьмана Скоропадського: Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1996.- 184 с.; Бойко О.Д. Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р.// УІЖ.- 1997.- №6.- С.14-23.

⁷⁹ Єфименко О.Г. Парламентська модель організації влади в концепціях українських політичних партій: 1917-1920 рр. //Вісник Харківського університету. №401.- Історія України. Збірник наукових праць.- Вип.2.- Харків: ХДУ, 1998.- С.25-45; Єфименко О.Г. Укапісти: оцінка організаційної консолідації через призму ідейної еволюції //Вісник Харківського університету. №401.- Історія України. Збірник наукових праць.- Вип.2.- Харків: ХДУ, 1998.- С.370-376.

⁸⁰ Мельник О.О. Ставлення українських політичних партій до всеросійських і українських установчих зборів (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1995.- 182 с.

⁸¹ Танчин І.З. Діяльність політичних партій України серед сільської молоді в період визвольних змагань (1917-1920 рр.): Дис... канд. іст. наук: Львів,1995.- 189 с.

⁸² Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ – на початку ХХ століття: Дис... канд.іст.наук: 07.00.05.- К.,1996.- 179 с.

⁸³ Тимошенко О.П. Національне питання в програмах та діяльності українських партій на початку ХХ ст.: Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1997.- 226 с.; Тимошенко О.П. РУП і УСП: програмні вимоги з національного питання і взаємовідносини на початку ХХ століття //Вісник Київського університету. Історія.- Вип.34.- К.: Київський університет,1996.- С.51-61.

⁸⁴ Старух О.В. Проблема державного статусу України в партійно-політичній боротьбі доби Центральної Ради: Автореф. дис... канд.іст. наук: 07.00.01/Запоріж.держ.ун-т.- Запоріжжя,1998. - 21 с.; Старух О.В. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти //Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення).- Запоріжжя: Просвіта,1998.- С.65-118.

⁸⁵ Шморгун П.М. Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник.- Вип.172.- Політичні партії на Україні (1905-1925 рр.).- К.: Либідь,1992.- С.14-25.

⁸⁶ Яценко В.Я. Українські партійно-політичні сили в 1917-1920 рр.: особливості структуризації //Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія.- Дніпропетровськ: ДДУ,1998.- С.73-83.

⁸⁷ Ветров Р.І. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900-1925 рр.): Навчальний посібник.- Дніпродзержинськ: Вид-во ДДТУ,1997.- 111 с.

⁸⁸ Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття.- К.: Смолоскип,1996.- 124 с.

⁸⁹ Калмакан І.К., Бриндак О.Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті: Дослідження.- Одеса: Астропринт,1997.- 192 с.

⁹⁰ Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) //Історія України.- 1999.- №21-24.- 63 с.

⁹¹ Геращенко Т.С. Українська революція: соціалістичний міф та історична реальність //Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення).- Запоріжжя: Просвіта,1998.- С.119-158.

⁹² Логвиненко И.А. Политическая деятельность Украинской Центральной Рады: Дис... канд.ист.наук: 07.00.01.- Харьков,1993.- 181 с.; Логвиненко И.А. К вопросу о взаимоотношениях УСДРП и УПСР в Украинской Центральной Раде: причины и следствия правительственного кризиса в январе-апреле 1918 г.// Сборник научных работ аспирантов Харьковского государственного университета (Гуманитарные науки).- Харків: Основа,1992.- С.160-163.

- ⁹³ Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії УНР (червень-листопад 1919 року): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1998.- 188 с.
- ⁹⁴ Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради.- К.: Друкарня МВС України,1995.- 328 с.
- ⁹⁵ Солдатенко В.Ф. Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції //УІЖ.- 1997.- №5.- С.3-17; №6.- С.3-14.
- ⁹⁶ Шевченко В. Українська Центральна Рада та політичні партії //Історія в школах України.- 1998.- №1.- С.6-11.
- ⁹⁷ Болаболъченко А. Всеволод Голубович і «справа УПС-Р».- К.: УКСП «Кобза»,1993.- 55 с.
- ⁹⁸ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник.- К.: Національна Академія Наук України, Український міжнародний комітет з питань науки і культури, Ініціативний комітет «Універсал»,1998.- 254 с.
- ⁹⁹ Кичигіна Н. Політична концепція В.К.Винниченка //Політологічні читання.- 1994.- №2.- С.83-95.
- ¹⁰⁰ Лозинська Л.О. Державотворча діяльність В.К.Винниченка (березень 1917-вересень 1920): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1996.- 202 с.
- ¹⁰¹ Стрельський Г. Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.). Біографічний словник //Історія в школі.- 1998.- №5-6.- С.47-56; №9.- С.27-30; 1999.- №1-2.- С.45-51.
- ¹⁰² Шаповал Ю. Генеральний писар //Літературна Україна.- 1994.- 28 квітня.
- ¹⁰³ Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.). – К.: Інститут історії України АН України, 1993. – 102 с.
- ¹⁰⁴ Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія.- К.: Книга Пам'яті України,1997.- 416 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.).- К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999.- 508 с.
- ¹⁰⁵ Андрусишин Б.І. Робітнича політика українських урядів (1917-1920 рр.): Дис... д-ра іст.наук: 07.00.01.- К.,1997.- 451 с.
- ¹⁰⁶ Васковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 р. – квітень 1919 р.): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- Дніпропетровськ,1999.- 183 с.
- ¹⁰⁷ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. Гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак.вузів, вчителів.] –К.: Генеза,1996.- 360 с.
- ¹⁰⁸ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії.- К.: Либідь, 1993.- 288 с.
- ¹⁰⁹ Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів //Політологічні читання.- 1994.- №1.- С.104-120; Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917-1920 роках.- К.: «Українська Видавнича Спілка»,1999.- 412 с.; Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Т.1.- Львів: «Місіонер», 1998.- 524 с.
- ¹¹⁰ Висоцький О. Виникнення сучасної української соціал-демократії //Політологічні читання.- 1994.-№4.- С. 67-83; Висоцький О. Соціал-демократи в сучасній Україні: досвід політичної опозиції //Політологічні читання.- 1995.- №1.- С.73-79.
- ¹¹¹ Наш шлях.- Щоденна демократична безпартійна газета.- Кам'янець-Подільський.- 1920.- 1 липня.
- ¹¹² Доклад ЦК Революційної Української Партії Міжнародному Соціалістичному конгресови в Амстердамі.- Львів: [Б.в.],1904.- 13 с.; Доклад Української Соціалдемократичної Робітничої Партії Росії Міжнародному Соціалістичному Конгресови в Штутгарті.- Львів: [Б.в.],1907.- 16 с.; Доклад Української соціалдемократичної Робітничої Партії Росії Міжнародному Соціалістичному Конгресови в Копенгазі.- Львів: [Б.в.],1910.- 16 с.

- ¹¹³ Порш М. Автономія України і соціалдемократія. Видання друге, виправлене та доповнене.- К.: Знання – то сила, 1917.- 80 с.
- ¹¹⁴ Винниченко В. Українська Центральна Рада і ми //Робітнича газета.- 1917.- 25 квітня.
- ¹¹⁵ Пісоцький А. Аграрна програма пролетаріату //Робітнича газета.- 1918.- 6 январа.
- ¹¹⁶ Антонович Д. Земельна Справа на Україні.- К.: Видання ред. «Робітничої газети», Роменська Укр. друкарня, 1917.- 16 с.
- ¹¹⁷ Стешенко І. Думи над життям //Робітнича газета.- 1918.- 17 квітня.
- ¹¹⁸ Шаповал М. Проблема влади //Боротьба.- 1918.- 29 березня.
- ¹¹⁹ Ш[ра]г М. Ще про Українські Установчі Збори //Боротьба.- 1918.- 16 березня.
- ¹²⁰ Любинський М. Закон і влада //Трудова республіка.- 1919.- 13 лютого.
- ¹²¹ Вікул С. Автономія України.- К.: Криниця, 1917.- 15 с.
- ¹²² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка, 1996.- Т.1.- 588 с.; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка, 1997.- Т.2.- 422 с.
- ¹²³ Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США.- М.: Высш.шк., 1985.- С.28-32.
- ¹²⁴ Программы политических партий и организаций России конца XIX – XX века. Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та, 1992.- С.59-66.
- ¹²⁵ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довід.матеріали /Упоряд.В.Ф.Шевченко та ін.- К.: Консалтинг, Фенікс, 1993.- 336 с.
- ¹²⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.1.- 152 с.; Т.2.- 204 с.; Т.3.- 160 с.; Т.4.- 192 с.
- ¹²⁷ Четвертый /Объединительный/ съезд РСДРП. Протоколы.- М.: Госиздат полит. литературы, 1956.- 713 с.
- ¹²⁸ Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах.- К.: Наукова думка, 1967.- Т.І, кн.1.- 874 с.
- ¹²⁹ Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет)/Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии, 1921.- 429 с.
- ¹³⁰ Винниченко В. Щоденник.- Т.1.1911-1920.- Едмонтон - Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980.- 500 с.
- ¹³¹ Андрієвський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині).- Нью-Йорк – ЗДА: Українське вид-во «Говерля», 1963.- Т.1.- 157 с.
- ¹³² Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років //За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття./ П/р. М.Грушевського./- Кн.3.- К.: Держвидав України, 1928.- С.206-225.
- ¹³³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920). – У чотирьох частинах.- Галицька руїна - Доба Центральної Ради – Доба Гетьманщини – Доба Директорії.- Друге видання.- Мюнхен: Українське видавництво, 1969.- 542 с.
- ¹³⁴ Жук А. Історична довідка про УСДРП (машинописний текст).- ЦДАВО України, ф.3807, оп.2, спр.42, арк.1-13; Жук А. Матеріал про діяльність РУП у Чернігівщині.- ЦДАВО України, ф.3807, оп.1, спр.4, арк.236-241; Жук А. Про одну спробу територіально-української організації залізничних служачих (машинописний текст).- ЦДАВО України, ф.3807, оп.1, спр.4, арк.268-271.
- ¹³⁵ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові.Т.1.Революційна українська партія /РУП/.- Торонто: Срібна сурма, 1972.- 223 с.
- ¹³⁶ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Видання 2-ге.- Б.м.: накладом Проводу Українських Націоналістів, 1948.- 47 с.

- ¹³⁷ Скоропадський П. Спогади: кінець 1917-грудень 1918.- Київ-Філадельфія,1995. – 494 с.
- ¹³⁸ Назарук О. Рік на великій Україні. Конспект споминів з української революції.- 2-ге видання.- Нью-Йорк: Говерля,1978.- 344 с.
- ¹³⁹ Мазепа І. З петербурзьких споминів //Хроніка-2000 (Київ).- 1993.- №5(7).- С.124-134.
- ¹⁴⁰ Галаган М. З моїх споминів: УЗ ч.- Львів: Червона Калина,1930.- Ч.ІІ.- 196 с.
- ¹⁴¹ Мартос Б. Оскілко й Болбочан (спогади).- Мюнхен: Вид-во д-р Петро Белей,1958.- 62 с.
- ¹⁴² Мацієвич К. На земській роботі //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.195-202.
- ¹⁴³ Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні.- Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій, Альбертський Університет, 1985.- 416 с.
- ¹⁴⁴ Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції //Україна.- 1925.- Кн.4.- С.103-128.
- ¹⁴⁵ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Уривки із спогадів //Вітчизна.-1996.- №5-6.- С.125-141; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Уривки із спогадів //Вітчизна.-1996.- №7-8.- С.127-140.
- ¹⁴⁶ Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р.- Прага: видання Фонду ім. Є.Чикаленка при Українському Академічному Комітеті,1932.- 56 с.; Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919-1920.- Нью-Йорк: Наша батьківщина, 1963.- 166 с.
- ¹⁴⁷ Мазуренко В. УСДРП и союзная оккупация //Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918-1919 гг. /Под редакцией и с предисловием А.Г.Шлихтера.- Х.: Гос. изд-во Украины,1925.- С.272-282.
- ¹⁴⁸ Феденко П. Повстання нації //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.76-108.

РОЗДІЛ 1

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ПОЯВИ, СТАНОВЛЕННЯ ТА ІДЕЙНО-ЦІННІСНИХ ЗАСАД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ І ЕСЕРІВ

- ¹ Див.: Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура //УІЖ.- 1991.- №3.- С.73.
- ² Див.: Украинский вопрос. Издание редакции журнала «Украинская Жизнь».- СПб., 1914.- С. 35.
- ³ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки //Історичні есе.- В 2 т.- К.: Основи, 1994.- Т.2.- С.68.
- ⁴ Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. - К.: Глобус,1992.- Т. II: /від половини XVII століття /.- С.281.
- ⁵ Субтельний О. Україна: історія.- К.: Либідь, 1993.- С.297.
- ⁶ Див.: Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т./АН УРСР. Археограф. Комісія та ін.: упоряд. М.І.Бутич, І.І.Глизь, О.О.Франко; редкол.: П.С.Сохань (голов. ред.) та ін.- Т.1.-К.: Наук. думка, 1990.- С.258.
- ⁷ Див.: Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. - К.: Глобус,1992.- Т. II: /від половини XVII століття /.- С.290.
- ⁸ Див.: Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия.- К.: Типо-литографія М.Заездного, 1917.- С.77,97,134,136; Драгоманов М. Програма “Громади” – 1880 р. //Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. Під загальною редакцією П.Богацького.- Т.1.- Прага – Нью-Йорк: накладом українських поступових товариств в Америці, український соціологічний інститут в Празі, 1937.- С.148-149; Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик //Історичні есе.- Т.1.- К.: Основи, 1994.- С.311.

- ⁹ Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства /1863-1872/ //Вибране.- К.: Либідь, 1991.- С.229.
- ¹⁰ Див.: М.П. Драгоманов про політичну автономію українців //Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч./ За ред. В.Ф.Панібудьласки.- К.: Вища шк., 1997. - Ч.1.- С.282.
- ¹¹ Драгоманов М. Переднє слово /до «Громади» 1878 р./ //Вибране.- С.320-321.
- ¹² Див.: Там же.- С.300-301.
- ¹³ Там же.- С.302.
- ¹⁴ Див.: Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия.- К.: Типо-литографія М.Заезднаго, 1917.- С.113-114.
- ¹⁵ «Гурток 13-ти» або «група українських соціалістів-федералістів» – конспіративний гурток української студентської молоді Петербурга, діяльність якого, незважаючи на наявність політичної програми, обмежувалася самоосвітою його учасників. Проте, завдяки своїм членам, серед яких нам відомі імена Д.Петровського, М.Галіна, М.Васильєва, П.Линтварьова, М. Чернишова, гурток зумів налагодити контакти з М.Драгомановим та з аналогічними драгоманівськими гуртками у Києві.
- ¹⁶ Див.: Василев М. Причинок до історії українського руху в Росії //Записки Наукового Товариства ім. Шевченка /Наукова часопись, присвячена перед усім української історії, фіольології й етнографії, виходить у Львові що два місяці під редакцією М.Грушевського/- Т.- Р.1912, кн.ІІ.- Львів: Накладом Наукового Товариства імени Шевченка, 1912.- С.147-148.
- ¹⁷ Див.: Програма [українських соціалістів-федералістів] //Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. - Т.СVIII.- Р.1912, кн.ІІ.- Львів, 1912.- С.151-157.
- ¹⁸ Драгоманов М. Увага на «Програму украинцев социалистов федералистов» //Листи до Ів. Франка й інших. 1881-1886. Видав Іван Франко. Львів, 1906.- С.191.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Див.: Четвертый /Объединительный/ съезд РСДРП. Протоколы.- М.: Госиздат полит.литературы,1956.- С.31-34,362,451; Товарищ: Политическая, литературная и экономическая газета. – Санкт-Петербург.- 1906.- 16 сентября; Жук А. Исторична довідка про УСДРП (машинописний текст).- ЦДАВО України, ф.3807, оп.2, спр.42, арк.6-7; Резолюції Третього з'їзду УСДРП (березень 1907 р.).- ЦДАГО України, ф.266, оп.1, спр.1, арк.20-21.
- ²¹ Див.: Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років //За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття./ П/р. М.Грушевського/- Кн.3.- К.: Держвидав України, 1928.- С.206-225.
- ²² Див.: Лавриненко Ю. Рух Вільної Спільки //Український історик.- 1976.- №1-4.- С.23.
- ²³ Див.: Висоцький О. Ю. С.В. Петлюра: становлення державного діяча //Перша заочна наукова конференція з питань генеалогії і біографіки, присвячена 160-річчю з дня народження О.М. Лазаревського. Тези повідомлень. Вінниця. 14 червня 1994 р.- Вінниця: Центр генеалогії і біографіки, 1994.- С.36.
- ²⁴ Петлюра С. Драгоманов про українське питання /Михайло Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу. Київ,1913; Вид-че тов-во «Криниця» //Хроніка-2000.- 1993.- №1-2/3-4/- С.170.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові.Т.1.Революційна українська партія /РУП/- Торонто: Срібна сурма,1972.- С.36.
- ²⁷ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. Гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак.вузів, вчителів.] –К.: Генеза,1996.- С.84.
- ²⁸ Драгоманов М. Переднє слово /до «Громади» 1878 р./ //Вибране.- С.309.
- ²⁹ Міхновський М. Самостійна Україна//Політологія. Кінець ХІХ-перша половина ХХ ст.: Хрестоматія/За ред.Семківа О.І.- Львів: Світ,1996.- С.127.

- ³⁰ Див.: Дорошенко В. Революційна українська партія /1900-1905 рр./ Нарис з історії української соціал-демократичної партії.- Львів-Київ: Друкарня ЦК УСДРП,1921.- С.8; Єфремов С. З громадського життя на Україні.- К.: Вік,1909.- С.50; Феденко П. Український рух у 20 столітті.- Лондон: Наше слово,1959.- С.23; Borys J. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. A Study in the Communist Doctrine of the Self-Determination of Nations.- Stockholm: Faculty of humanities Stockholm, 1960.- p.72.
- ³¹ Див.: Дорошенко В. Революційна українська партія /1900-1905 рр./ Нарис з історії української соціал-демократичної партії.- Львів-Київ: Друкарня ЦК УСДРП,1921.- С.21.
- ³² Див.: Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довід.матеріали /Упоряд.В.Ф.Шевченко та ін.- К.: Консалтинг, Фенікс,1993.- С.22.
- ³³ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові.Т.1.Революційна українська партія /РУП/.- Торонто: Срібна сурма,1972.- С.80-81.
- ³⁴ Див.: Гасло.- Орган ЦК РУП.- Чернівці.- 1902.- Ч.12.- С.2
- ³⁵ Див.: Жук А. Про одну спробу територіально-української організації залізничних служачих (машинописний текст).- ЦДАВО України, ф.3807, оп.1, спр.4, арк.269-270; Мартос Б. Характеристика Української Студентської громади в Харкові 1897 р.(рукопис).- ЦДАВО України, ф.4000, оп.1, спр.1, арк.176.
- ³⁶ Див.: Гасло.- Орган ЦК РУП.- Чернівці.- 1902.- Ч.12.- С.5; Жук А. Матеріал про діяльність РУП у Чернигівщині.- ЦДАВО України, ф.3807, оп.1, спр.4, арк.239; Pidhainy O.S.The Formation of the Ukrainian Republic.- Toronto; New York: New Rewiew Books, 1966.- P.26; Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції //Україна.- 1925.- Кн.4.- С.109.
- ³⁷ Див.: Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик //Історичні есе.- Т.1.- К.: Основи, 1994.- С.315.
- ³⁸ Див.: Гасло.- Орган ЦК РУП.- Чернівці.- 1902.- Ч.1.- С.1.
- ³⁹ Див.: Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США.- М.: Высш.шк.,1985.- С.28-32.
- ⁴⁰ Див.: Нарис програму для занять в робітничих гуртках, прийнятий Київським комітетом (Вільною Громадою) РУП. Видання Київського комітету РУП (Рукопис) 1903 р., квітень.- ЦДАВО України, ф.3805, оп.1, спр.6, арк.1-10зв.
- ⁴¹ Див.: Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові.Т.1.Революційна українська партія /РУП/.- Торонто: Срібна сурма,1972.- С.77.
- ⁴² Див.: Там же.- С.118-119,121-122.
- ⁴³ Див.: Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст.- Харків: Майдан,1996.- С.26.
- ⁴⁴ Див.: Проект Програми Російської Соціально-демократичної Робітничої Партії, виготовлений соц.-дем. організацією «Жизнь» //Гасло.- 1902.- Ч.9 і 10.- С.28.
- ⁴⁵ Див.: Гасло.- Орган ЦК РУП.- Чернівці.- 1903.-Ч.1.- С.4.
- ⁴⁶ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові.Т.1.Революційна українська партія /РУП/.- Торонто: Срібна сурма,1972.- С.115-116.
- ⁴⁷ Там же.- С.116-117.
- ⁴⁸ Там же.- С.118.
- ⁴⁹ Там же.- С.133.
- ⁵⁰ Там же.
- ⁵¹ Див.: Животко А. 50 років. До історії Української Партії Соціалістів-революціонерів.- Прага: Вільна Спілка, 1936.- С.7.
- ⁵² Див.: Інформація про склад ЦК РУП з 1902 р. по 1905 р.- ЦДАВО України, ф.3807, оп.1, спр.10, арк.56.
- ⁵³ Жук А. Пам'яті Миколи Порша (1877-1944). (З нагоди 85-ліття з дня народження) //Сучасність.- 1962.- №1/13/.- С.54.
- ⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Доклад ЦК Револуційної Української Партії Міжнародному Соціалістичному конгресови в Амстердамі.- Львів: [Б.в.],1904.- С.2.

⁵⁶ Див.: Висоцький О., Голуб А. Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціалістичний рух // Політологічні читання.- 1994.- №2.- С.113-114.

⁵⁷ За даними царської охоранки, починаючи з 1902 року головні шляхи одержання нелегальної літератури Заходу в Україні проходили переважно через територію Австро-Угорщини та Румунії. Зокрема, соціалістичні видання з Женеви, Лондона, Парижа через посередників /здебільшого румунських соціалістів/ у Бухаресті, Галаці, Яссах інтенсивно переправлялися на Наддніпрянщину (Див.: Личное обращение Директора департамента полиции к начальникам Охранных и Розыскных Отделений от 1 февраля 1903 г.- ЦДІА України, ф.1597, оп.1, спр.7, арк.52).

⁵⁸ Висоцький О., Голуб А. Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціалістичний рух // Політологічні читання.- 1994.- №2.- С.107.

⁵⁹ На це вказується в «Резолюції про теоретичну програму партії», яку було прийнято на II з'їзді УСДРП (Див.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. У трьох томах/Упор.Т.Гунчак і Р.Сольчаник.- Нью-Йорк: Сучасність,1983.- Т.1.- С.153).

⁶⁰ Международные социалистические конгрессы. Очередные вопросы и постановления.- Калуга,1922.- С.11

⁶¹ Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій /Упор. В.С.Журавський.- К.: Пошук,1992.- С.12.

⁶² Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники //Історичні есе.- Т.2.- С.5.

⁶³ Див.: Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст.- Харків: Майдан,1996.- С.31.

⁶⁴ Див.: Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій /Упор.В.С.Журавський.- К.: Пошук,1992.- С.12.

⁶⁵ Див.: Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП 4-го і 5-го квітня 1917 р. у Києві //Робітнича газета.- 1917.- 7 квітня.

⁶⁶ Порш М. Автономія України і соціалдемократія. Видання друге, виправлене та доповнене.- К.: Знання – то сила,1917.- С.20.

⁶⁷ Див.: Там же.- С.58-59.

⁶⁸ Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій /Упор.В.С.Журавський.- К.: Пошук,1992.- С.13.

⁶⁹ Див.: Жук А. Пам'яті Миколи Порша (1877-1944). (З нагоди 85-ліття з дня народження) //Сучасність.- 1962.- №1/13/- С.54.

⁷⁰ Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій /Упор. В.С.Журавський.- К.: Пошук,1992.- С.9

⁷¹ Див.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. У трьох томах /Упор. Т.Гунчак і Р.Сольчаник.- Нью-Йорк: Сучасність,1983.- Т.1.- С.116.

⁷² Праця.- Львів.- 1904.- Ч.1.- С.5.

⁷³ Винниченко В. Відродження нації. У 3 т. – К.: Вид-во політ. літ. України, 1990.- Т.1.- С.44.

⁷⁴ Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки.- СПб.,1907.- С.86.

⁷⁵ Грушевський М. Польський законопроект автономії й Українці // Рада.- 1907.- 21 квітня.

⁷⁶ Див.: Донесение И.д. Начальника Киевского охранного отделения ротмистра К.Самохвалова Киевскому губернатору от 29 сентября 1911 г. - ЦДІАУкраїни, ф.275, оп.1, спр.2521, арк.257.

⁷⁷ Порш М. Автономія України і соціалдемократія. Видання друге, виправлене та доповнене.- К.: Знання – то сила,1917.- С.35.

⁷⁸ Див. напр.: Листівка УСДРП від 4 квітня 1915 року до роковин Ленських подій, що розповсюджувалася у Катеринославі.- ЦДІА України, ф.274, оп.5, спр.42, арк.94.

⁷⁹ Робітнича газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 4 квітня.

⁸⁰ Див.: Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП 4-го і 5-го квітня 1917 р. у Києві //Робітнича газета.- 1917.- 7 квітня; Галаган М. З моїх споминів: В 3 ч.- Львів: Червона Калина,1930.- Ч.ІІ.- С.105.

⁸¹ Див.: Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій /Упор. В.С.Журавський.- К.: Пошук,1992.- С.12-13.

⁸² Див.: Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США.- М.: Высш.шк.,1985.- С.30; Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій /Упор. В.С.Журавський.- К.: Пошук,1992.- С.8.

⁸³ Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій /Упор.В.С.Журавський.- К.: Пошук,1992.- С.12.

⁸⁴ Оповіщене 1899 року [товариств української академічної молоді].- ЦДІА України, ф.274, оп.1, спр.536, арк.74.

⁸⁵ Див.: Висоцький О. Соціал-демократія у мінливому світі //Вісник Національної академії наук України.- 1994.- №9-10.- С.153.

⁸⁶ Див.: Висоцький О. Соціал-демократи в сучасній Україні: досвід політичної опозиції//Політологічні читання.- 1995.- №1.- С.78.

⁸⁷ Див.: Порш М. Автономія України і соціалдемократія. Видання друге, виправлене та доповнене.- К.: Знання – то сила,1917.- С.58.

⁸⁸ Див.: Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій /Упор. В.С.Журавський.- К.: Пошук,1992.- С.9.

⁸⁹ Див.: Чацький І. З приводу неіснуючого питання //Праця.- 1905.- Ч.13-14.- С.2-5.

⁹⁰ Порш М. Автономія України і соціалдемократія. Видання друге, виправлене та доповнене.- К.: Знання – то сила,1917.- С.16-18.

⁹¹ Див.: Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій /Упор. В.С.Журавський.- К.: Пошук,1992.- С.12.

⁹² Порш М. Автономія України і соціалдемократія. Видання друге, виправлене та доповнене.- К.: Знання – то сила,1917.- С.11.

⁹³ Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП 4-го і 5-го квітня 1917 р. у Києві //Робітнича газета.- 1917.- 7 квітня.

⁹⁴ Див.напр. 4-й пункт програми УСДРП.

⁹⁵ Порш М. Автономія України і соціалдемократія. Видання друге, виправлене та доповнене.- К.: Знання – то сила,1917.- С.20.

⁹⁶ Про це, приміром, свідчить 5-й пункт програми УСДРП.

⁹⁷ Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия.- К.: Типо-литографія М.Заездного, 1917.- С.137.

⁹⁸ Як відомо, з самого початку свого існування українські соціал-демократи «у своїх теоретичних шуканнях віддавали явну перевагу популярній у той час «ревізії» марксистської теорії у працях німецького соціаліста Е.Бернштейна» (Висоцький О., Голуб А. Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціалістичний рух //Політологічні читання.- 1994.- №2.- С.106) та ще у лютому 1902 року взяли на озброєння його відомий лозунг: «Рух – все, кінцева мета – ніщо!» (Гасло.- Орган ЦК РУП.- Чернівці.- 1902.- Ч.1.- С.10). В українських соціал-демократичних колах серед інших набула поширення робота Е.Бернштейна «Розвиток форм господарського життя» (Дело Киевского ГЖУ по обвинению рабочих г.Киева И.Лопушенко и О.Шестопада в принадлежности к УСДРП (8 декабря 1915 г.- 2 августа 1916 г.).- ЦДІА України, ф.274, оп.1, спр.3477, арк.8зв)..

⁹⁹ Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии //Современная социал-демократия: теория и практика.- М.: НИИВО-ИНИОН,1993.- С.145.

¹⁰⁰ Див.: Животко А. 50 років. До історії Української Партії Соціалістів-революціонерів.- Прага: Вільна Спілка, 1936.- С.7.

¹⁰¹ Шаповал М.Ю. Революційний соціалізм на Україні. Кн.1. Відень: Борітеся – Поборете,1921.- С.42.

¹⁰² Див.: Зазубень. Де що з спогадів партійного робітника //Боротьба.- 1917.-30 лист. /13 грудн./; Листівка Української Соціал Революційної організації «Браття селяне! Надходить слухний час!...»(Одеса, 1906 р.).- ЦДІА України, ф.385, оп.1, спр.1772, арк.9-9зв.

¹⁰³ Див.: Зазубень. Де що з спогадів партійного робітника //Боротьба.- 1917.-30 лист. /13 грудн./.

¹⁰⁴ Див.: Представление Прокурора Одесского Округного Суда Прокурору Одесской Судебной палаты.- ЦДІА України, ф.419, оп.1, спр.5399, арк.12зв.

¹⁰⁵ Див.: Зазубень. Де що з спогадів партійного робітника //Боротьба.- 1917.-30 лист. /13 грудн./.

¹⁰⁶ Див.наприклад: Записка об украинском движении за 1914-1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии //Український археографічний збірник.- Т.1.- К.: Археографічна Комісія Української Академії Наук, 1926.- С.281; Зазубень. Де що з спогадів партійного робітника //Боротьба.- 1917.-30 лист. /13 грудн./.

¹⁰⁷ Жук А. Пам'яті Миколи Порша (1877-1944). (З нагоди 85-ліття з дня народження) //Сучасність.- 1962.- №1/13/.- С.52-66; Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1918.- 13 березня; Справка из дел Киевского ГЖУ от 2 апреля 1915 г.- ЦДІА України, ф.274, оп.5, спр.42, арк.66; Записка №2 начальника Киевского ГЖУ с обзором революционного и общественного движения в Киевской губернии за время с 15 июня по 15 августа 1915 года от 26 августа 1915 г.- ЦДІА України, ф.274, оп.4, спр.463, арк.149.

¹⁰⁸ Зазубень. Де що з спогадів партійного робітника //Боротьба.- 1917.-30 лист. /13 грудн./.

¹⁰⁹ Див.: Висоцький О.Ю. Ідеологічні та організаційні особливості УСДРП та УПСР у контексті їх поразки у революції 1917-1920 років //Грані.- 1998.- Листопад.- С.112.

¹¹⁰ Див.: Зазубень. Де що з спогадів партійного робітника //Боротьба.- 1917.-30 лист. /13 грудн./.

¹¹¹ Листівка Головної Ради УПСР (серпень 1911 р.).«Товариші! Недавно ми були свідками одного з найбільш величезних і прекрасних явищ в історії революції народів...».- ЦДАВО України, ф.3805, оп.1, спр.4, арк.2зв.; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріяли. У трьох томах/Упор.Т.Гунчак і Р.Сольчаник.- Нью-Йорк: Сучасність,1983.- Т.1.- С.166.

¹¹² Див.: Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) //Літературно-науковий вістник.- 1919.- Річник XX, Т.LXXIII.- Кн.І.- С.95.

¹¹³ Див.: Животко А. 50 років. До історії Української Партії Соціалістів-революціонерів.- Прага: Вільна Спілка, 1936.- С.9.

¹¹⁴ Справка из дел Киевского ГЖУ от 2 апреля 1915 г.- ЦДІА України, ф.274, оп.5, спр.42, арк.66.

¹¹⁵ Див.: Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) //Літературно-науковий вістник.- 1919.- Річник XX, Т.LXXIII.- Кн.І.- С.95.

¹¹⁶ Див.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріяли. У трьох томах/Упор.Т.Гунчак і Р.Сольчаник.- Нью-Йорк: Сучасність,1983.- Т.1.- С.167; Листівка Головної Ради Партії Українських Соціалістів-Революціонерів «До селян! Браття селяне!...».- ЦДІА України, ф.278, оп.1, спр.237, арк.220.

¹¹⁷ Див.: Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) //Літературно-науковий вістник.- 1919.- Річник XX, Т.LXXIII.- Кн.І.- С.95; Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1918.- 20 березня.

¹¹⁸ Див.: Животко А. Історія української преси.- Мюнхен: Ukrainisches Technisch-Wirtschaftliches Institut, 1989-1990.- С.209.

¹¹⁹ Незаперечним фактом є те, що проект Київської організації українських есерів був складений під великим впливом ідейної спадщини М.Драгоманова і, перш за все, ідеї громадівського соціалізму. Засадами такого соціалізму повинні були стати громади з колективною власністю на землю та знаряддя праці (Див.: Висоцький О., Голуб А. Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціалістичний рух //Політологічні читання.- 1994.- №2.- С.97). Наприклад, у проекті серед іншого знаходимо: «Партія соціалістів-революціонерів буде вимагати перебудови суспільного життя на основі примусового відчуження всяких знарядь виробництва, передачу їх децентралізованим національним трудовим органам» (Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття.- Тернопіль: РВВ Управління по пресі, 1991.- С.78).

¹²⁰ Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття.- Тернопіль: РВВ Управління по пресі, 1991.- С.79.

¹²¹ Див.: Там же.- С.80.

¹²² Програмна заява ЦК УПСР «Чого домагається українська партія соціалістів-революціонерів» //Боротьба.- 1917.- 18 квітня /1 травня/.

¹²³ Див.: Там же.

¹²⁴ Див.: Там же.

¹²⁵ Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довід.матеріали /Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін.- К.: Консалтинг, Фенікс, 1993.- С.96.

¹²⁶ Див.: Записка об украинском движении за 1914-1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии //Український археографічний збірник.- Т.1.- К.: Археографічна Комісія Української Академії Наук, 1926.- С.337; Феденко П. Ісаак Мазепа – борець за волю України.- Лондон: Наше слово, 1954.- С.19; Прокламація УСДРП «Війна і українська соціал-демократія».- ЦДІА України, ф.336, оп.4, спр.20, арк.148; Листівка УСДРП «Товариші! Надходить день великого робітничого свята – 1-ше Мая...».- ЦДІА України, ф.1335, оп.3, спр.124, арк.152; Висоцький О., Голуб А.Збагачуючись теоретично, зміцнюючись організаційно... (Маловідомі сторінки історії української соціал-демократії на Катеринославщині) //Бористен.- 1997.- №4.- С.13.

¹²⁷ Див.: Порш М. Автономія України і соціалдемократія. Видання друге, виправлене та доповнене.- К.: Знаття – то сила, 1917.- С.17.

¹²⁸ Робітнича газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 13 липня.

¹²⁹ Про популярність Е.Бернштейна вже йшла мова, що ж стосується К.Каутського, то у підтвердження його авторитетності серед українських соціал-демократів може свідчити видання ними українською мовою у вигляді окремих брошур таких його робіт, як «Соціальна революція», «Передмова до Ерфуртської програми СДПН», «Історичне діло Карла Маркса». Крім того, згідно з жандармським донесенням, серед українських соціал-демократів поширювалася робота К.Каутського «Пролетаріат та суспільний лад» (Див.: Дело Киевского ГЖУ по обвинению рабочих г.Киева И.Лопушенко и О.Шестопада в принадлежности к УСДРП (8 декабря 1915 г.- 2 августа 1916 г.).- ЦДІА України, ф.274, оп.1, спр.3477, арк.8зв.; Опись книгам и брошюрам, отобранным из библиотеки Украинского Товариства «Просвіта» в с.Мануйловка Новомосковского уезда 29 ноября 1915 г.- ЦДІА України, ф.313, оп.2, спр.3147, арк.265).

¹³⁰ Каутский К. Что же теперь? //Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США.- С.53-54.

¹³¹ Ця теза, безумовно, була запозичена з програми ПСР, на що вказує схожість формулювань (Див.: Программы политических партий и организаций России конца ХІХ – ХХ века.Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та, 1992.- С.61). Це, у свою чергу, свідчило про певний вплив ідеології російських соціалістів-революціонерів на діячів УПСР.

¹³² Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій /Упор. В.С.Журавський.- К.: Пошук,1992.- С.15-16.

¹³³ Там же.- С.16.

¹³⁴ Див.: Шаповал М.Ю.Револьюційний соціалізм на Україні. Кн.1. Відень: Борітеся – Поборете,1921.- С. 19,37.

¹³⁵ Див.напр.: Білосор Я. На партійні теми. Єдність партії //Боротьба.- 1918.- 20 березня.

¹³⁶ Див.: Гусев К.В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. (Исторический очерк).- М.: Мысль,1975.- С.22,24,39; Спиринов Л.М. Классы и партии в гражданской войне в России (1917-1920 гг.).- М.: Мысль,1967.- С.45.

¹³⁷ Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій /Упор. В.С.Журавський.- К.: Пошук,1992.- С.17.

¹³⁸ Там же.

¹³⁹ Див.: Робітничая газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 24 червня.

¹⁴⁰ Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій /Упор. В.С.Журавський.- К.: Пошук,1992.- С.17.

¹⁴¹ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. /Виклади в Америці/.- Прага: Вільна Спілка,1927.- С.89.

¹⁴² Див.: Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1917.- 30 листопада.

¹⁴³ Див.: IV Конгрес УСДРП.- Б.м., 1917.- С.9.

¹⁴⁴ Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій /Упор. В.С.Журавський.- К.: Пошук,1992.- С.17.

РОЗДІЛ 2 ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УСДРП ТА УПСР У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

¹ Див.: Довбищенко Я. З історії нашої партії (1914-1918) //Слово.- 1918.- 28 вересня.

² Див.: Агентурные сведения по УСДРП от 27 ноября 1915 г.- ЦДА України, ф.313, оп.2, спр.3146, арк.20зв.; Письмо начальника Екатеринославского ГЖУ к начальнику Полтавского ГЖУ от 17 августа 1915 г.- ЦДА України, ф.320, оп.1, спр.1409, арк.62.

³ Після семи років поліцейських переслідувань (з 1907 р.), які зазнавала УСДРП, і в умовах наростання політичної реакції з початком першої світової війни у Наддніпрянській Україні залишалося лише три її діючих організації: у Києві, Катеринославі та Харкові (Див.: Висоцький О.Ю. Історія Катеринославської організації УСДРП у 1915 році //Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип.1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8-9 жовтня 1998 р., м.Дніпропетровськ).- Дніпропетровськ: Дніпропетровський держуніверситет, Етюд-Сервіс,1998.- С.154). Існували й інші осередки УСДРП у той період, наприклад, у Полтаві та Одесі (Див.: Довбищенко Я. З історії нашої партії (1914-1918) //Слово.- 1918.- 28 вересня.), але вони фактично не діяли. 11 липня 1915 року поліцією була розгромлена організація УСДРП в Києві (Див.: Секретное сообщение Начальника Киевского ГЖУ Киевскому губернатору от 14 июля 1915 г.- ЦДА України, ф.274, оп.4, спр.463, арк.112), 10 грудня 1915 року – у Катеринославі (Див.: Письмо начальника Екатеринославского ГЖУ к Екатеринославскому губернатору от 5 декабря 1915 г.- ЦДА України, ф.313, оп.2, спр.3147, арк.146; Письмо начальника Екатеринославского ГЖУ Главному Начальнику Одесского Военного Округа и Генерал-Губернатору от 3 декабря 1915 г.- ЦДА України, ф.313, оп.2, спр.3147, арк.120; Журнал заседания Екатеринославского Губернского Присутствия по делам об обществах 25 января 1916 г.- ЦДА України, ф.313, оп.2, спр.3308, арк.46; Записка об украинском движении за 1914-1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди

населения Малороссии //Український археографічний збірник.- Т.1.- К.: Археографічна Комісія Української Академії Наук, 1926.- С.336) та 3 лютого 1917 року – у Харкові (Див.: Робітничка газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 12 квітня).

⁴ Див.: Робітничка газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 12 квітня

⁵ Див.: Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття.- Тернопіль: РВВ Управління по пресі,1991.- С.80. Переносючи класові відмінності з виробництва у розподіл, українські есери заперечували наявність будь-якої різниці між пролетаріатом та селянством, оскільки вони, так же як і інтелігенція, живуть на засоби, що зароблені особистою працею.

⁶ Ефремов С. Из общественной жизни на Украине //Русское богатство.- 1908.- №7.- С.45-46.

⁷ Див.: Робітничка газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 30 березня.

⁸ Див.: Там же.- 12 квітня.

⁹ Див.: Там же.- 6 квітня.

¹⁰ Див.: Галаган М. З моїх споминів: У 3 ч.- Львів: Червона Калина,1930.- Ч.ІІ.- С.104.

¹¹ Див.: Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП 4-го і 5-го квітня 1917 р. у Києві //Робітничка газета.- 1917.- 7 квітня.

¹² Див.: Там же.

¹³ Див.: Там же.

¹⁴ Див.: Там же.

¹⁵ Див.: Там же.

¹⁶ Див.: Логвиненко И.А. Политическая деятельность Украинской Центральной Рады: Дис... канд.ист.наук: 07.00.01.- Харьков,1993.- С.36; Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.- К.: Наукова думка,1978.- С.130.

¹⁷ Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП 4-го і 5-го квітня 1917 р. у Києві //Робітничка газета.- 1917.- 7 квітня.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ Див.: Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1917.- 18 квітня.

²¹ Див.: Там же.- 20 травня.

²² Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.1.- С.36; Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1917.- 18 квітня.

²³ Див.: Там же.

²⁴ Див.: Висоцький О.Ю. Історико-порівняльний аналіз виникнення та ідеологій українського соціал-демократичного та есерівського рухів //Грані.- 1999.- №3(5).- С.28.

²⁵ Див.: Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1917.- 25 квітня.

²⁶ Див.: Постанови З'їзду народів //Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. - К.: Наук.думка,1996.- Т.1.- С.309.

²⁷ Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1917.- 25 квітня.

²⁸ Там же.

²⁹ Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП 4-го і 5-го квітня 1917 р. у Києві //Робітничка газета.- 1917.- 7 квітня.

³⁰ Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1917.- 25 квітня.

³¹ Верстюк В.Ф. Передмова /історична частина// Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.Т.1.- К.: Наук.думка,1996.- С.7.

³² Дорошенко Д.І Історія України 1917-1923 рр.- Т.1.: Доба Центральної Ради.- Ужгород: «Свобода», накладом дра Осипа Цюпки,1932.- С.42.

³³ Див.: Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р.- Прага: видання Фонду ім. Є.Чикаленка при Українському Академічному Комітеті,1932.- С.10-11; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920).- У чотирьох частинах.- Галицька руїна - Доба Центральної Ради – Доба Гетьманщини – Доба Директорії.- Друге видання.- Мюнхен: Українське видавництво,1969.- С.86; Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.- Т.1.: Доба Центральної Ради.- Ужгород: «Свобода», накладом дра Осипа Цюпки,1932.- С.142.

³⁴ Див.: Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник.- К.: Національна Академія Наук України, Український міжнародний комітет з питань науки і культури, Ініціативний комітет «Універсал»,1998.- С.206-208.

³⁵ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1996.- Т.1.- С.60.

³⁶ Див.: Висоцький О.Ю. УСДРП та УПСР у добу Української Центральної Ради: чисельність та вплив //Грані.- 1999.- №2/4/.- С.43.

³⁷ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т.1.- К.: Наук.думка,1996.- С.63-67.

³⁸ Так, перший Генеральний секретаріат фактично опинився в руках українських соціал-демократів. Його головою і генеральним секретарем внутрішніх справ був призначений В.Винниченко, а пости генеральних секретарів земельних, військових, судових справ та освіти, зайняли, відповідно, також українські соціал-демократи Б.Мартос, С.Петлюра, В.Садовський та І.Стешенко. Тим самим до УСДРП входило 62,5% складу Генерального секретаріату, а після поповнення його представниками національних меншостей, у другому його складі,- 45,4%. УПСР у Генеральному секретаріаті первісно мала лише одного свого представника – П.Христюка, який не мав ухвального голосу, займаючи посаду генерального писаря, а з 28 липня, у другому складі Генерального секретаріату,- ще одного, але вже з ухвальним голосом – генерального секретаря шляхів В.Голубовича. (Ми не відносимо генерального секретаря продовольчих справ М.Стасюка, як робить це Д.Дорошенко (Див.: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.- Т.1.: Доба Центральної Ради.- Ужгород: «Свобода», накладом дра Осипа Цюпки,1932.- С.96), до українських есерів, оскільки він вступив до УПСР лише у вересні-жовтні 1917 року, коли він вже не був генеральним секретарем). Вищезазначене представництво УПСР в Генеральному секретаріаті пояснювалося не стільки її незначною часткою в Комітеті УЦР, який формував склад Генерального секретаріату, скільки бідністю УПСР на виховані та авторитетні кадри.

³⁹ Винниченко В. Відродження нації. В 3 т. – К.: Вид-во політ. літ. України, 1990.- Т.1.- С.252.

⁴⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.2.- С.118.

⁴¹ Див.: Винниченко В. Відродження нації. У 3 т. – К.: Вид-во політ. літ. України, 1990.- Т.1.- С.249-250; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.2.- С.116.

⁴² Див.: Висоцький О.Ю. УСДРП та УПСР у добу Української Центральної Ради: чисельність та вплив //Грані.- 1999.- №2/4/.- С.44.

⁴³ Див.: Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП 4-го і 5-го квітня 1917 р. у Києві //Робітнича газета.- 1917.- 7 квітня; Винниченко В. Українська Центральна Рада і ми //Робітнича газета.- 1917.- 25 квітня.

⁴⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1996.- Т.1.- С.83.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же.- С.158.

⁴⁸ Там же.- С.116.

⁴⁹ Там же.- С. 157-158.

⁵⁰ Там же.- С. 158-159.

⁵¹ Там же.- С.132.

⁵² Див.: Висоцький О.Ю. Ідеологічні та організаційні особливості УСДРП та УПСР у контексті їх поразки у революції 1917-1920 років //Грані.- 1998.- Листопад.- С.112.

⁵³ Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1917.- 12 серпня.

⁵⁴ Постанови Загально-Української Конференції У.П.С.-Р. у Києві (3-6/VI. 1917) та Краєвої Лівобережної Конференції У.П.С.-Р. в Полтаві (30/V.-2/VI. 1917).- К.: Накладом ЦК УПСР, 1917.- С.11.

⁵⁵ Див.: Там же.- С.12, 14.

⁵⁶ Див.: Висоцький О.Ю. Ідеологічні та організаційні особливості УСДРП та УПСР у контексті їх поразки у революції 1917-1920 років //Грані.- 1998.- Листопад.- С.112.

⁵⁷ Див.: Постанови Загально-Української Конференції У.П.С.-Р. у Києві (3-6/VI. 1917) та Краєвої Лівобережної Конференції У.П.С.-Р. в Полтаві (30/V.-2/VI. 1917).- К.: Накладом ЦК УПСР, 1917.- С.12.

⁵⁸ Див.: Земля и воля.- Агит. листок Харьков. ком. соц.-рев. и Объедин. Еврейск. соц.-рабоч. партии.- Харьков.- 1917.- 25 июля,27 сентября; Известия Лубенского Совета рабочих и солдатских депутатов.- Орган Исполн. ком-та Лубенского Совета рабочих и солдатских депутатов.- Лубны.- 1917.- 3 июля.

⁵⁹ Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1917.- 20 червня.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же.

⁶² Див.: Там же; Постанови Загально-Української Конференції У.П.С.-Р. у Києві (3-6/VI. 1917) та Краєвої Лівобережної Конференції У.П.С.-Р. в Полтаві (30/V.-2/VI. 1917).- К.: Накладом ЦК УПСР, 1917.- С.9.

⁶³ Постанови Загально-Української Конференції У.П.С.-Р. у Києві (3-6/VI. 1917) та Краєвої Лівобережної Конференції У.П.С.-Р. в Полтаві (30/V.-2/VI. 1917).- К.: Накладом ЦК УПСР, 1917.- С.6.

⁶⁴ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довід.матеріали /Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін.- К.: Консалтинг, Фенікс,1993.- С.119

⁶⁵ IV Конгрес УСДРП.- Б.м., 1917.- С.14-15.

⁶⁶ Див.: Высоцкий А.Ю. Проблема украинской государственности и УСДРП в 1917 году //Нива знань. Інформаційно-педагогічний альманах №4. Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції.- Дніпропетровськ: Промінь, 1997.- С.96.

⁶⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. - Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.2.- С.119.

⁶⁸ Див.: Висоцький О.Ю. Історико-порівняльний аналіз виникнення та ідеологій українського соціал-демократичного та есерівського рухів //Грані.- 1999.- №3(5).- С.29; Висоцький О.Ю. УСДРП та УПСР у добу Української Центральної Ради: чисельність та вплив //Грані.- 1999.- №2/4/- С.44.

⁶⁹ Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1917.- ,20 червня.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Там же.

⁷² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1996.- Т.1.- С.146-147.

⁷³ Висоцький О.Ю. УСДРП та УПСР у добу Української Центральної Ради: чисельність та вплив //Грані.- 1999.- №2/4/- С.45.

⁷⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1996.- Т.1.- С.214.

⁷⁵ Див.: Висоцький О.Ю. Українські есери та соціал-демократи в Українській революції //Історія України: маловідомі імена, події, факти (збірник статей). Випуск 5. К.: Рідний край,1999.- С.254.

⁷⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1996.- Т.1.- С.147.

⁷⁷ Коли ми стверджуємо, що не було серйозних ідейних та тактичних розбіжностей між українськими соціал-демократами, ми маємо на увазі, що, на відміну від УПСР, в УСДРП у цей період не були наявні якісь течії. Що стосується розбіжностей, то вони, як і у будь-якої партії, природно мали місце, але, порівняно з УПСР, переборювалися до прийняття принципових рішень в УЦР. Так було наприклад при прийнятті «Тимчасової інструкції» (Див.: Андрієвський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині).- Нью-Йорк – ЗДА: Українське вид-во «Говерля»,1963.- Т.1.- С.132).

⁷⁸ Хоча безпосередньо жодне джерело не подає складу Бюро ЦК УСДРП, нам вдалося його встановити. Очевидно, на квітневій конференції Бюро ЦК, що складалося тоді з В.Винниченко та В.Садовського, було доповнено шляхом кооптації М.Ткаченком, Д.Антоновичем, С.Веселовським, С.Драгомановим, М.Авдієнком (Див.: Робітнича газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 27 липня, 8 серпня,1 жовтня; Автобіографія Дмитра Антоновича [з примітками А.Жука]// Сучасність.- 1961.- №1.- С.105).

⁷⁹ Робітнича газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 24 червня.

⁸⁰ Висоцький О.Ю. Діяльність УСДРП та УПСР в 1917-1920 роках: деякі зауваження //«80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне». Доповіді і повідомлення на всеукраїнській науковій конференції 14-16 листопада 1997 року. Додаток до «Вісника Університету внутрішніх справ» (№2).- Сімферополь: Просвіта,1997.- С.64.

⁸¹ Див.: Висоцький О.Ю. Історико-порівняльний аналіз виникнення та ідеологій українського соціал-демократичного та есерівського рухів //Грані.- 1999.- №3(5).- С.29

⁸² Див.: Программы политических партий и организаций России конца XIX – XX века.Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та,1992.- С.65; Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довід.матеріали /Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін.- К.: Консалтинг, Фенікс,1993.- С.123.

⁸³ Внесення поняття “Українського Земельного Фонду” до програми УПСР було заслугою правих есерів (Див.: Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1917.- 12 серпня), які намагалися цим спрямувати курс партії на економічну незалежність України та на те, “щоб земельну реформу переводив виключно український сейм” (Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1917.- 20 червня). Ліві есери, звичайно ж, були проти цього.

⁸⁴ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довід.матеріали /Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін.- К.: Консалтинг, Фенікс,1993.- С.123.

⁸⁵ Там же.

⁸⁶ Там же.

⁸⁷ IV Конгрес УСДРП.- Б.м., 1917.- С.10-11.

⁸⁸ Там же.- С.11.

⁸⁹ Там же.- С.11-12.

⁹⁰ Там же.- С.12.

⁹¹ Оскільки українські соціалістичні партії розраховували здійснити свої програмні настанови через УЦР, - а остання могла вирішувати будь-які питання “життя краю” за узгодженням з Тимчасовим урядом, який, у свою чергу, репрезентуючи інтереси російської буржуазії, не був зацікавлений у їх вирішенні за рецептами українських соціалістів - ніяким мріям українських соціалістів утілити на практиці свої програмні настанови як у земельному, так і у багатьох інших питаннях, до повалення Тимчасового уряду не судилося збутися. Показовим у даному відношенні є повідомлення товариша генерального секретаря земельних

справ, члена УПСФ К.Мацієвича на засіданні Малої ради 6 листопада 1917 року, який їздив до Тимчасового уряду добиватися “затвердження вироблених Секретарством земельних справ земельних законопроектів”, де він зазначав, що “правительство всякими способами отягається з затвердженням законопроектів” (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1996.- Т.1.- С.356).

⁹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1996.- Т.1.- С.400.

⁹³ Див.: Там же.- С.402.

⁹⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1997.- Т.2.- С.24-29; Витанович І. Аграрна політика українських урядів.1917-1920.- Мюнхен: “Logos” GmbH, Чикаго: Ukrainian Historical Association,1968.- С.33-34.

⁹⁵ Див.: Історія селянства Української РСР. У двох томах.- Т.2.- Київ: Наукова думка, 1967.- С.11.

⁹⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.2.- С.121.

⁹⁷ Нова Рада.- Газета політична, економічна й літературна.- Київ.- 1917.- 14 грудня.

⁹⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1997.- Т.2.- С.28-29.

⁹⁹ Там же.- С.29.

¹⁰⁰ Там же.

¹⁰¹ Там же.

¹⁰² Там же.- С.35.

¹⁰³ Див.: Ухвала Генерального Секретаріату від 20 грудня 1917 р.- ЦДАВО України, ф.1063, оп.3, спр.1, арк.110.

¹⁰⁴ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1997.- Т.2.- С.58.

¹⁰⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.2.- С.128.

¹⁰⁶ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1997.- Т.2.- С.13.

¹⁰⁷ Див.: Шаповал М.Ю. Революційний соціалізм на Україні. Кн.1. Відень: Борітеся – Поборете,1921.- С.141; Журнал №1. Засідання Волинського Губернського Земельного Комітету. Засідання 12-17 марта 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1060, оп.1, спр.25, арк.39; Протокол Олександрівського Повітового Земельного з'їзду, який відбувся 10-23 квітня 1918 року в Повітовій Земській Управі. Резолюція про діяльність земельних комітетів на місцях.- ЦДАВО України, ф.1060, оп.1, спр.25, арк.65зв.

¹⁰⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1997.- Т.2.- С.129.

¹⁰⁹ Там же.

¹¹⁰ Там же.- С.130.

¹¹¹ Там же.

¹¹² Див.: Протокол Олександрівського Повітового Земельного з'їзду, який відбувся 10-23 квітня 1918 року в Повітовій Земській Управі. Резолюція про діяльність земельних комітетів на місцях.- ЦДАВО України, ф.1060, оп.1, спр.25, арк.65зв.

¹¹³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1997.- Т.2.- С.103.

¹¹⁴ Протокол Олександрівського Повітового Земельного з'їзду, який відбувся 10-23 квітня 1918 року в Повітовій Земській Управі. Резолюція про діяльність земельних комітетів на місцях.- ЦДАВО України, ф.1060, оп.1, спр.25, арк.66.

¹¹⁵ Відчит інструктора Гр.Чайківського по Ніжинському та Борзенському повітах з дня 23 квітня по 4 травня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1060, оп.1, спр.25, арк.101.

- ¹¹⁶ Пісоцький А. Аграрна програма пролетаріату //Робітнича газета.- 1918.- 6 январа.
- ¹¹⁷ Див.: Стешенко І. Думи над життям //Робітнича газета.- 1918.- 17 квітня.
- ¹¹⁸ Робітнича газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 15 липня.
- ¹¹⁹ Див.: Пісоцький А. Аграрна програма пролетаріату //Робітнича газета.- 1918.- 6 январа.
- ¹²⁰ Там же.
- ¹²¹ Див.: Робітнича газета.- Орган ЦК УСДРП.- Київ.- 1918.- 26 березня.
- ¹²² Див.: Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довід.матеріали /Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін.- К.: Консалтинг, Фенікс,1993.- С.97; Фідровський В. Наша партія //Робітнича газета.- 1918.- 30 березня; Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП 4-го і 5-го квітня 1917 р. у Києві //Робітнича газета.- 1917.- 7 квітня.
- ¹²³ Робітнича газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 12 квітня.
- ¹²⁴ Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Т.1.- Львів: «Місіонер», 1998.- С.82.
- ¹²⁵ Киевская мысль.- Литературная и политическая газета.- Київ.- 1917.- 8 травня. Перший військовий з'їзд затвердив організацію 1-го Українського полку ім. Б.Хмельницького, висловився за укомплектування частини кораблів Балтійського флоту виключно українськими кораблями, а Чорноморський флот, який і так складався в основному з українців, постановив у майбутньому поповняти тільки українцями.
- ¹²⁶ Див.: Висоцький О. Ю. С.В. Петлюра: становлення державного діяча //Перша заочна наукова конференція з питань генеалогії і біографіки, присвячена 160-річчю з дня народження О.М. Лазаревського. Тези повідомлень. Вінниця. 14 червня 1994 р.- Вінниця: Центр генеалогії і біографіки, 1994.- С.37.
- ¹²⁷ Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Т.1.- Львів: «Місіонер», 1998.- С.102.
- ¹²⁸ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1996.- Т.1.- С.480.
- ¹²⁹ Робітнича газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 23 листопада.
- ¹³⁰ Там же.
- ¹³¹ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довід.матеріали /Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін.- К.: Консалтинг, Фенікс,1993.- С.120.
- ¹³² Нова Рада.- Газета політична, економічна й літературна.- Київ.- 1917.- 22 жовтня. Історик Я.Зозуля наводить дещо інші, трохи зменшені, дані щодо чисельності фракцій українських соціал-демократів та есерів на Третньому Військовому з'їзді, але на момент його відкриття, і зазначаючи, що «пізніше доїздили нові делегати» (Велика Українська революція (Матеріали до історії відновлення української державности). Календар історичних подій за лютий 1917 року – березень 1918 року /Упор. проф. др. Яків Зозуля.- Друге видання.- Нью-Йорк: Українська вільна Академія наук у США; Комісія для устійнення фактів і дат української визвольної боротьби 1917-1920 років, 1967.- С.26). Тому найкраще, на наш погляд, виходити з тих даних, що тут наводимо за «Новою Радою».
- ¹³³ Ухвала Генерального Секретаріату від 8 листопада 1917 р.- ЦДАВО України, ф.1063, оп.3, спр.1, арк.67.
- ¹³⁴ Див.: Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довід.матеріали /Упоряд.В.Ф.Шевченко та ін.- К.: Консалтинг, Фенікс,1993.- С.97-98,121-122.
- ¹³⁵ Див.: Робітнича газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 18 липня.
- ¹³⁶ Див.: Нова Рада.- Газета політична, економічна й літературна.- Київ.- 1918.- 19 березня.

¹³⁷ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Іннсбрук: Biblos, 1960.- С.255-256.

¹³⁸ Див.: Робітнича газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 3 жовтня.

¹³⁹ Див.: Там же.- 27 вересня

¹⁴⁰ Цифру у 3,5 млн. для визначення загальної чисельності робітництва України у 1917 році наводить “Історія робітничого класу Української РСР” (Див.: Історія робітничого класу Української РСР. У двох томах.- К.: Наук.думка, 1967.- Т.2.- С.14), її ж повторює український радянський історик А.Гриценко (Див.: Гриценко А.П. Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917- січень 1918 рр.).- К.: Наук.думка, 1975.- С.25). Проте, якщо точніше підрахувати чисельність робітництва України згідно з даними, які наводить “Історія робітничого класу Української РСР”, тобто складових вищенаведеного результату, отримаємо цифру 3,7 млн. чоловік. Саме на основі її нами і підраховувалася частка впливу УСДРП на робітництво.

¹⁴¹ Див.: Висоцький О.Ю. УСДРП та УПСР у добу Української Центральної Ради: чисельність та вплив //Грані.- 1999.- №2/4/- С.46.

¹⁴² Див.: Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довід. матеріали /Упор. В.Ф.Шевченко та ін.- К.: Консалтинг, Фенікс, 1993.- С.127.

¹⁴³ Див.: Боротьба.- 1918.- 28 квітня.

¹⁴⁴ Див.: Висоцький О.Ю. УСДРП та УПСР у добу Української Центральної Ради: чисельність та вплив //Грані.- 1999.- №2/4/- С.46-47.

¹⁴⁵ Див.: Мельник О.О. Ставлення українських політичних партій до всеросійських і українських установчих зборів (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К., 1995.- С.184.

¹⁴⁶ Див.: Висоцький О.Ю. Історико-порівняльний аналіз виникнення та ідеологій українського соціал-демократичного та есерівського рухів //Грані.- 1999.- №3(5).- С.23.

¹⁴⁷ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Іннсбрук: Biblos, 1960.- С.255.

¹⁴⁸ Див.: Висоцький О.Ю. Діяльність УСДРП та УПСР в 1917-1920 роках: деякі зауваження// «80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне». Доповіді і повідомлення на всеукраїнській науковій конференції 14-16 листопада 1997 року. Додаток до «Вісника Університету внутрішніх справ» (№2).- Сімферополь: Просвіта, 1997.- С.64-65.

¹⁴⁹ Робітнича газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 18 липня.

¹⁵⁰ Див.: Висоцький О.Ю. УСДРП та УПСР у добу Української Центральної Ради: чисельність та вплив //Грані.- 1999.- №2/4/- С.44.

¹⁵¹ Див.: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.- Т.1.: Доба Центральної Ради.- Ужгород: «Свобода», накладом дра Осипа Цюпки, 1932.- С.82.

¹⁵² Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.1.- С.25; Андрієвський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині).- Нью-Йорк – ЗДА: Українське вид-во «Говерля», 1963.- Т.1.- С.40, 149.

¹⁵³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка, 1996.- Т.1.- С.144.

¹⁵⁴ Див.: Там же.- С.171.

¹⁵⁵ Ми не відносимо голову УЦР М.Грушевського, як робить це Д. Дорошенко (Див.: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.- Т.1.: Доба Центральної Ради.- Ужгород: «Свобода», накладом дра Осипа Цюпки, 1932.- С.120), до партії українських есерів, оскільки він вступив до УПСР після 1917 року.

¹⁵⁶ На момент голосування IV Універсалу згідно з даними початку грудня 1917 р., наведеними у газеті «Боротьба», Мала рада зросла до 60 членів, а фракція УПСР номінально складала 18 членів (Див.: Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1917.- 30 листопада). Проте,

очевидно, зростання фракції українських есерів здійснилося як за рахунок зменшення чисельності фракції УСДРП, так й за рахунок додаткових місць у Малій раді, тобто номінальна чисельність фракції українських соціал-демократів зменшилася до 14 членів. Щодо чисельності українських соціал-демократів та есерів, що взяли участь у голосуванні IV Універсалу, то її підрахунок здійснено за таблицею, наведеною у книзі: Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник.- К., 1998.- С.231-234.

¹⁵⁷ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка, 1996.- Т.1.- С.233.

¹⁵⁸ Див.: Там же.- С.250.

¹⁵⁹ Як відомо, по питанню прийняття «Тимчасової інструкції» більшістю голосів була ухвалена резолюція українських соціал-демократів з поправками українських есерів. Суть цієї резолюції була у тому, щоб фактично не приймаючи та не відкидаючи «Тимчасову інструкцію» зовсім, використати її потенціал та погодитися на основі неї будувати відносини з Тимчасовим урядом, хоча при цьому не припиняти здійснення підготовчої та організаційної роботи у національній та соціальній галузях. Але, разом з цим, приймаючи ті відносини з Тимчасовим урядом, які передбачала «Інструкція», ця резолюція означала фактичну відмову УЦР від негайного вирішення пекучих соціальних питань. Меншість фракції українських есерів (близько 30 осіб) під проводом М.Шаповала, Й.Маєвського та Д. Ісаєвича, будучи противницею політики згоди з Тимчасовим урядом та вважаючи, що така політика з кожним разом все більше дискредитує Центральну Раду та Генеральний секретаріат (Див.: Боротьба.- 1917.- 21 серп./2 верес./.), при голосуванні резолюції українських соціал-демократів утрималася.

¹⁶⁰ Ці дані впливають з відомостей про кількість тих, хто голосував за резолюцію українських соціал-демократів щодо «Тимчасової інструкції» та про кількість тих, хто утримався, а також про те, як голосували різні фракції та яка їх чисельність. Як відомо, у першому, так би мовити, читанні за цю резолюцію голосували (крім, власне, українських соціал-демократів та есерів) фракції російських соціалістів-революціонерів (18), «Поалей Ціону» (9), Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (13), партії «народних соціалістів» (4), «Польського Демократичного централу» (3), Польської соціалістичної партії (лівиці) (7), УПСФ (13), Єврейського демократичного об'єднання (2), сіоністів (13) та деякі представники фракції українських трудовиків та регіонів, а утрималися (крім меншості фракції українських есерів) фракції кадетів (2), меншовиків (17) та Бунду (13) і можливо деякі представники фракції українських трудовиків та регіонів (Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка, 1996.- Т.1.- С.228-231, 233, 242-252, 547, 549).

¹⁶¹ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка, 1997.- Т.2.- С.29, 31-35.

¹⁶² Там же.- С.105.

¹⁶³ Там же. С.120.

¹⁶⁴ Див.: Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1918.- 9 квітня.

¹⁶⁵ Дані про чисельність фракцій українських есерів і соціал-демократів в УЦР підтверджуються зіставленням їх з відомостями про результати голосування ратифікації договору з Четвертним союзом та про те, які саме фракції (крім українських есерів та соціал-демократів) голосували за ратифікацію. Вірогідно, у зв'язку з даними про чисельність фракції УПСР у поповненому складі Малої ради, до свого поповнення Мала рада складалася з 63 осіб.

¹⁶⁶ Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.2.- С.117.

¹⁶⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка, 1997.- Т.2.- С.105.

- ¹⁶⁸ Див.: Робітнича газета.- Орган ЦК УСДРП.- Київ.- 1918.- 14 січня.
- ¹⁶⁹ Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1917.- 30 листопада.
- ¹⁷⁰ Див.: Робітнича газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 6 грудня.
- ¹⁷¹ Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.2.- С.66; Робітнича газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 6 грудня.
- ¹⁷² Див.: Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію //Літопис революції.- 1929.- №4.- С.142; Робітнича газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 1 грудня; Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1917.- 30 листопада.
- ¹⁷³ Див.: Робітнича газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.- 1,6 грудня.
- ¹⁷⁴ Див.: Нова громада.- Орган Ради Слобідської України.- Харків.- 1917.- 12 листопада; Известия Юга.- Орган Всеукраин. Центр. Исполн. Ком. Совета рабоч., крестьян. и красноарм. деп. - Харьков - 1917.- 21 ноября.
- ¹⁷⁵ Див.: Довідка мол. наук. спів. Інституту історії партії ЦК КПУ – філіалу ІМЛ при ЦК КПРС С.Случевської про Буценко Афанасія Івановича.- ЦДАГО України, ф.39, оп.4, спр.24, арк.1.
- ¹⁷⁶ Див.: Буценко А. О расколе УСДРП (1917-1918 гг.) //Летопись революции.- 1923.- №4.- С.122.
- ¹⁷⁷ Див.: Нова Рада.- Газета політична, економічна й літературна.- Київ.- 1918.- 21 лютого.
- ¹⁷⁸ Майстренко І. Історія Комуністичної партії України.- Б.м.: Сучасність,1979.- С.67.
- ¹⁷⁹ Див.: Боротьба.- Орган УПСР (лівого крила).- Київ.- 1918.- 23,26 лютого; Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1918.- 13 березня.
- ¹⁸⁰ Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1918.- 13 березня.
- ¹⁸¹ Див.: Там же.- 6 березня.
- ¹⁸² Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.2.- С.124-126.
- ¹⁸³ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет)/Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.-С.54.
- ¹⁸⁴ Там же.- С.126.
- ¹⁸⁵ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1997.- Т.2.- С.153; Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.- Т.1.: Доба Центральної Ради.- Ужгород: «Свобода», накладом дра Осипа Цюпки,1932.- С.322-323,335.
- ¹⁸⁶ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1997.- Т.2.- С.153.
- ¹⁸⁷ Мельник О.О. Ставлення українських політичних партій до всеросійських і українських установчих зборів (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1995.- С.92.
- ¹⁸⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1996.- Т.1.- С.253.
- ¹⁸⁹ Див.: Там же.- С.346.
- ¹⁹⁰ Див.: Ш[ра]г М. Ще про Українські Установчі Збори //Боротьба.- 1918.- 16 березня; Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1918.- 21 березня; Лизанівський Н.Українські Установчі збори чи парламент? //Боротьба.- 1918.- 22 березня; Шаповал М. Установчі Збори? //Боротьба.- 1918.- 27 березня; Робітнича газета.- Орган ЦК УСДРП.- Київ.- 1918.- 3,15 березня,11 квітня.
- ¹⁹¹ Робітнича газета.- Орган ЦК УСДРП.- Київ.- 1918.- 11 квітня.
- ¹⁹² Див.: Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1918.- 24 березня.

¹⁹³ Див.: Мельник О.О. Ставлення українських політичних партій до всеросійських і українських установчих зборів (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1995.- С.165,168-169.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ І СОЦІАЛІСТИ-РЕВОЛЮЦІОНЕРИ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ І ДИРЕКТОРІЇ

¹ Див.: Звіт про настрої на Україні Барона фон Бем-Ермолі від 12 травня 1918 р.- ЦДАГО України, ф.17, оп.1, спр.25, арк.12-13.

² Див.: Державний вісник.- Київ.- 1918.- 10,16 травня.

³ Див.: Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1918.- 25 грудня.

⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.3.- С.37.

⁵ Резолюція V Конгресу УСДРП по сучасному моменту //Робітничка газета.- 1918.- 18 травня.

⁶ Резолюції і постанови останніх конгресів Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії.- Львів-Київ,1921.- С.8.

⁷ Див.: Резолюція V Конгресу УСДРП по сучасному моменту //Робітничка газета.- 1918.- 18 травня.- С.1.

⁸ Робітничка газета.- 1918.- 28 червня.

⁹ Там же.- 22 серпня.

¹⁰ Див.: Лівобережний П. До нашого партійного становища //Робітничка газета.- 1918.- 31 серпня.

¹¹ Робітничка газета.- 1918.- 4 жовтня.

¹² Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.3.- С.19-23.

¹³ Там же.- С.21.

¹⁴ Там же.- С.22.

¹⁵ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довід. матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін.- К.: Консалтинг, Фенікс, 1993.- С.199-200.

¹⁶ Там же.- С.200-201.

¹⁷ Див.: там же.- С.201; Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні.- Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій, Альбертський Університет, 1985.- С.34; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.3.- С.23.

¹⁸ Див.: Шаповал Н. Развитие и современное состояние украинского социалистического движения (рукопись).- ЦДАВО України, ф.3563, оп.1, спр.3, арк.20.

¹⁹ Див.: Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довід. матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін.- К.: Консалтинг, Фенікс, 1993.- С.234-235; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.3.- С.90; Т.4.- С.7.

²⁰ Фракція УПСР(ц.т.) на Трудовому Конгресі загалом складала 158 депутатів (Див.: Степаненко А. Фракція Української партії соціалістів-революціонерів ц.т. на Конгресі Трудового Народу України //Трудова республіка.- 1919.-13 лютого), тоді як «боротьбисти» і те лише об'єднанні з лівими українськими соціал-демократами мали близько 30 депутатів (Див.: Україна: Політичний, економічний, літературний і науковий часопис.- Київ.- 1919.- 24 січня).

- ²¹ Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.3.- С.10-11.
- ²² Серед підписантів були український соціал-демократ, голова Всеукраїнської спілки земств С.Петлюра та українські есери – М.Левитський, Д.Одрина, Ковтуненко.
- ²³ Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.3.- С.83.
- ²⁴ Встановлення парламентаризму для самого П.Скоропадського, відповідно до його визнання у спогадах, “було цілком неможливо” оскільки для нього це означало “повернути країну у стан революції” (Скоропадський П.Спогади: кінець 1917-грудень 1918.- Київ-Філадельфія,1995. – С.205).
- ²⁵ Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.3.- С.84.
- ²⁶ Див.: Замітка інформатора Департаменту державної варті Міністерства внутрішніх справ від 10 липня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.70, арк.114; Мацієвич К. На земській роботі //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.200.
- ²⁷ Див.: Висоцький О.Ю. С.В.Петлюра: становлення державного діяча //Перша заочна наукова конференція з питань генеалогії і біографіки, присвячена 160-річчю з дня народження О.М.Лазаревського. Тези повідомлень. Вінниця. 14 червня 1994 р.- Вінниця: Центр генеалогії і біографіки, 1994.- С.37.
- ²⁸ Див.: Винниченко В. Щоденник.- Т.1.1911-1920.- Едмонтон - Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка,1980.- С.294.
- ²⁹ Див.: Виписка з доповіді начальника кримінально-пошукового відділення – ясновельможному пану Гетьману всій Україні від 19 червня 1918 р.- ЦДАГО України, ф.17, оп.1, спр.26, арк.94; Представлення товариша прокурора київського окружного суду від 4 серпня 1918 р.- ЦДАГО України, ф.17, оп.1, спр.26, арк.96.
- ³⁰ Говорячи про УНС як цілком нове, непов'язане з УНДС об'єднання, тобто створене на власній ідейній та організаційній основі, ми базуємося на твердженнях В.С.Клименко-Мудрого, що містяться у його дисертації «Національно-демократичний рух за часів української держави гетьмана П.Скоропадського» (Київ,1996, стор.94 та ін.) та на матеріалах статті О.Д.Бойко «Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р.» в Українському історичному журналі, №6 за 1997 р., стор.19.
- ³¹ Див.: Нова Рада.- 1918.- 4 серпня.
- ³² Див.: Там же.
- ³³ Див.: Лівобережний П. Національний союз і українська соціалдемократія //Робітнича газета.- 1918.- 8 жовтня; Робітнича газета.- 1918.- 18 вересня.
- ³⁴ Див.: Лівобережний П. До нашого партійного становища //Робітнича газета.- 1918.- 31 серпня.
- ³⁵ Див.: Робітнича газета.- 1918.- 22 серпня; Лівобережний П. Національний союз і українська соціалдемократія //Робітнича газета.- 1918.- 8 жовтня; IV з'їзд УКП 1-4 березня 1925 р. (Стенографічний звіт).- ЦДАГО України, ф.8, оп.1, спр.119, арк.105.
- ³⁶ Див.: Стенограма I-го Установчого з'їзду УКП 22-24 січня 1920 р.- ЦДАГО України, ф.8, оп.1, спр.1, арк.4, 11, 34-35.
- ³⁷ Див.: Там же, арк.12; Слово: Орган Харківського комітету УСДРП.- 1918.- 28 вересня.
- ³⁸ Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.3.- С.96-97.
- ³⁹ Див.: Ніковський А. Український Національний Союз //Нова рада.- 1918.- 11 вересня.
- ⁴⁰ Див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.).- К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999.- С.206.

⁴¹ Див.: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. /Виклади в Америці/.- Прага: Вільна Спілка,1927.- С.119-120; Винниченко В. Відродження нації.- Ч.ІІІ.- К.: Політвидав України,1990.- С.89.

⁴² Хронологія подій підготовки повстання досить просто встановлюється зі співвіднесення дати відкриття Кам'янецького університету, споминів М.Шаповала та даних, що наводить Д.Дорошенко (Див.: Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник.- К.: Наук. думка,1995.- С.283; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Уривки із спогадів //Вітчизна.-1996.- №5-6.- С.126-139; Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917-1923 рр. II том. «Українська Гетьманська держава 1918 р.».- Ужгород: «Свобода», 1930.- С.406). Датою початку безпосередньої підготовки повстання ми вважаємо 27 жовтня (а не, скажемо, 26 жовтня, коли відбулися лише особисті розмови М.Шаповала і В.Винниченко з А.Макаренком про можливість організації повстання) тому, що безпосередні заходи щодо підготовки повстання були здійснені саме після вищезгаданої наради 27 жовтня.

⁴³ Див.: Винниченко В. Відродження нації.- Ч.ІІІ.- К.: Політвидав України,1990.- С.94.

⁴⁴ Див.: Звіт про діяльність Українського Військового Революційного Комітету УНР з 14 листопада по 17 грудня 1918 р. (підписаний секретарем УВРК З.Висоцьким 17 грудня 1918 р., м.Київ).- ЦДАВО України, ф.1429, оп.1, спр.13, арк.1 (1-8 арк.); Робітнича газета.- 1918.- 25 грудня.

⁴⁵ Див.: Мазуренко В. УСДРП и союзная оккупация //Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918-1919 гг. /Под редакцией и с предисловием А.Г.Шлихтера.- Х.: Гос. изд-во Украины,1925.- С.277.

⁴⁶ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет)/Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- С.309.

⁴⁷ Див: Україна.- 1919.- 26 січня; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Уривки із спогадів //Вітчизна.-1996.- №7-8.- С.127-128; Винниченко В. Відродження нації.- Ч.ІІІ.- К.: Політвидав України,1990.- С.158-159; Мазуренко В. УСДРП и союзная оккупация //Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918-1919 гг. /Под редакцией и с предисловием А.Г.Шлихтера.- Х.: Гос. изд-во Украины,1925.- С.277; Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет)/Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- С.319.

⁴⁸ Див.: Резолюція ЦК УПСР щодо тактики на Україні від 4 листопада 1918 р.- ЦДАГО України, ф.43, оп.1, спр.15, арк.4.

⁴⁹ Див.: Скоропадський П. Спогади: кінець 1917-грудень 1918.- Київ-Філадельфія,1995. – С.305.

⁵⁰ Див.: Журнал засідання Ради Комісарів від 16 грудня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, Спр.2а, арк.4.

⁵¹ Звіт про діяльність Українського Військового Революційного Комітету УНР з 14 листопада по 17 грудня 1918 р. (підписаний секретарем УВРК З.Висоцьким 17 грудня 1918 р., м.Київ).- ЦДАВО України, ф.1429, оп.1, спр.13, арк.1 (1-8 арк.); Робітнича газета.- 1918.- 25 грудня.

⁵² Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.3.- С.131-133.

⁵³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.Т.2.- К.: Наук.думка,1997.- С.327-335.

⁵⁴ Див.: Журнал об'єднаного засідання Директорії, міністрів, керуючих міністерствами та комісарів міністерств від 24 грудня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.2а, арк.15.

⁵⁵ Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.15-18.

⁵⁶ Див.: Феденко П. Повстання нації //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.79; Винниченко В. Відродження нації.- Ч.ІІІ.- К.: Політвидав України,1990.- С.95-96.

⁵⁷ Див.: Трудова республіка: щоденна політична, економічна і літературна газета. Орган Київської організації УПСР.- 1918.- 18 грудня; Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.14-15; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. /Виклади в Америці/.- Прага: Вільна Спілка,1927.- С.127; Степаненко А. Фракція Української партії соціалістів-революціонерів ц.т. на Конгресі Трудового Народу України //Трудова республіка.- 1919.-13 лютого.

⁵⁸ Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.3.- С.133; Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.). – К.: Інститут історії України АН України, 1993. – С.50; Васковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 р. – квітень 1919 р.): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- Дніпропетровськ,1999.- С.70.

⁵⁹ Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.5-6.

⁶⁰ Див.: Винниченко В. Відродження нації.- Ч.ІІІ.- К.: Політвидав України,1990.- С.134-140.

⁶¹ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.78.

⁶² Винниченко В. Відродження нації.- Ч.ІІІ.- К.: Політвидав України,1990.- С.134-136, 139-140.

⁶³ Див.: Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах.- Т.І, кн.1.- К.: Наукова думка,1967.- С.447-450, 456-462.

⁶⁴ Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.6-8.

⁶⁵ Слід зазначити, що можливо ідея трудових Рад не є власним винаходом В.Винниченка.

⁶⁶ Див.: Винниченко В. Відродження нації.- Ч.ІІІ.- К.: Політвидав України,1990.- С.142.

⁶⁷ Див.: Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Видання 2-ге.- Б.м.: накладом Проводу Українських Націоналістів, 1948.- С.24.

⁶⁸ Див.: Там же; Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.9; IV з'їзд УКП 1-4 березня 1925 р. (Стенографічний звіт).- ЦДАГО України, ф.8, оп.1, спр.119, арк.110.

⁶⁹ Див.: Винниченко В. Щоденник.- Т.1.1911-1920.- Едмонтон - Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка,1980.- С.310; Винниченко В. Відродження нації.- Ч.ІІІ.- К.: Політвидав України,1990.- С.140, 142.

⁷⁰ Робітничка газета.- 1918.- 26 грудня.

⁷¹ Див.: Журнал об'єднаного засідання Директорії, міністрів, керуючих міністерствами та комісарів міністерств від 24 грудня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.2а, арк.15-15зв. Нам не відомо, чому наказ Директорії про призначення РНМ з'явився лише 26 грудня (Див.: Наказ Директорії УНР 26 грудня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1429, оп.2, спр.1, арк.2), тоді як РНМ була сформована і діяла з 24 грудня.

⁷² Див.: Робітничка газета.- 1918.- 26 грудня.

⁷³ Див.: Журнал засідання Ради комісарів від 20 грудня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.2а, арк.6.

⁷⁴ Див.: Журнал об'єднаного засідання Директорії, міністрів, керуючих міністерствами та комісарів міністерств від 24 грудня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.2а, арк.15-15зв.

⁷⁵ Там же, арк.15.

⁷⁶ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет)/Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- С.311,328.

⁷⁷ Див.: Журнал засідання Ради міністрів від 29 грудня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.2а, арк.25зв.

⁷⁸ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.83.

⁷⁹ Див.: Робітничка газета.- 1918.- 26 грудня.

⁸⁰ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет)/Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- С.310-311; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.77.

⁸¹ Див.: Червоний прапор: Орган Організаційного Комітету фракції незалежних УСДРП.- 1919.- 26 січня; Робітничка газета.- 1919.- 3 січня.

⁸² Див.: Робітничка газета.- 1918.- 26 грудня; 31 грудня; 5 січня.

⁸³ Див.: Там же.- 1919.- 11 січня.

⁸⁴ Див.: Там же.- 1918.- 26 грудня.

⁸⁵ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.77; Феденко П. Ісаак Мазепа – борець за волю України.- Лондон: Наше слово,1954.- С.52-53.

⁸⁶ Див.: Робітничка газета.- 1918.- 31 грудня; 1919.- 5 січня; 14 січня.

⁸⁷ Див.: Там же.- 1919.- 14 січня.

⁸⁸ Див.: Там же.- 16 січня.

⁸⁹ Див.: Там же.

⁹⁰ Див.: Там же.- 4 лютого.

⁹¹ Див.: Там же.- 16 січня.

⁹² Див.: Феденко П. Повстання нації //Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.81-82.

⁹³ Див.: Винниченко В. Відродження нації.- Ч.ІІІ.- К.: Політвидав України,1990.- С.134-136,140.

⁹⁴ Див.: Робітничка газета.- 1919.- 16 січня.

⁹⁵ Див.: Робітничка газета.- 1919.- 14 січня.

⁹⁶ Див.: Стенограма І-го Установчого з'їзду УКП 22-24 січня 1920 р.- ЦДАГО України, ф.8, оп.1, спр.1, арк.1-129.

⁹⁷ Див.: Декларація фракції Незалежних УСДРП.- ЦДАВО України, ф.4453, оп.1, спр.15, арк.107; Червоний прапор.- 1919.- 22 січня.

⁹⁸ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.56.

⁹⁹ Див.: Робітничка газета.- 1919.- 16 січня.

¹⁰⁰ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.77-81; Феденко П. Ісаак Мазепа – борець за волю України.- Лондон: Наше слово,1954.- С.52-57; Феденко П. Повстання нації //Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс», 1992.- С.81-82.

¹⁰¹ Див.: Робітничка газета.- 1919.- 14 січня; 16 січня; 18 січня; 21 січня.

¹⁰² Див.: Высоцкий А.Ю. Политическая деятельность Исаака Мазепы //Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Вип.3.- Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету,1998.- С.165.

¹⁰³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.82.

¹⁰⁴ Там же.

¹⁰⁵ Див.: Степаненко А. Фракція Української партії соціалістів-революціонерів ц.т. на Конгресі Трудового Народу України //Трудова республіка.- 1919.-13 лютого.

¹⁰⁶ Див.: Робітнича газета.- 1919.- 29 січня.

¹⁰⁷ Частина фракції УПСР (ц.т.), яка підтримала резолюцію українських соціал-демократів, складала близько 40 осіб, решта ж есерівської фракції при голосуванні цієї резолюції утрималася. До речі, вищезгадану резолюцію підтримав також блок представників західноукраїнських партій, самостійники-соціалісти та соціалісти-федералісти.

¹⁰⁸ Див.: Любинський М. Закон і влада //Трудова республіка.- 1919.- 13 лютого.

¹⁰⁹ Степаненко А. Фракція Української партії соціалістів-революціонерів ц.т. на Конгресі Трудового Народу України //Трудова республіка.- 1919.-13 лютого.

¹¹⁰ Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.73.

¹¹¹ Трудова республіка.- 1919.- 13 лютого.

¹¹² Див.: Закон, ухвалений Конгресом Трудового Народу України на засіданні 28 січня 1919 року «Про форму влади на Україні».- ЦДАВО України, ф.4453, оп.1, спр.16, арк.119.

¹¹³ Трудова республіка.- 1919.- 13 лютого.

¹¹⁴ Там же.

¹¹⁵ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет)/Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- С.156.

¹¹⁶ Див.: Винниченко В. Щоденник.- Т.1.1911-1920.- Едмонтон - Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка,1980.- С.313; Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.60, 66.

¹¹⁷ Див.: Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах.- Т.І, кн.1.- К.: Наукова думка,1967.- С.540,552,562,569,571,583, 587-588,605,606.

¹¹⁸ Про це маємо відомості зі слів самого С.Остапенка, співвіднесених нами з газетним повідомленням про засідання ЦК УПСР (ц.т.) 1 лютого (Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет). /Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- С.252,255; Трудова республіка.- 1919.- 22 лютого).

¹¹⁹ Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.21; Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет). /Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- С.311.

¹²⁰ Див.: Винниченко В. Відродження нації.- Ч.ІІІ.- К.: Політвидав України,1990.- С.226-230; Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.39-40.

¹²¹ Див.: Винниченко В. Відродження нації.- Ч.ІІІ.- К.: Політвидав України,1990.- С.262.

¹²² Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет). /Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- С.255-256.

¹²³ Трудова республіка.- 1919.- 13 лютого.

¹²⁴ Див.: Робітнича газета.- 1919.- 14 лютого; 13 лютого; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.105.

¹²⁵ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.105.

¹²⁶ Робітнича газета.- Вінниця, 1919.- 12 лютого.

¹²⁷ Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.20.

¹²⁸ Див.: Трудова республіка.- 1919.- 13 лютого.

¹²⁹ Офіційно обіймання С.Петлюрою поста голови Директорії було оформлено постановою від 9 травня 1919 р. (Постанова Директорії УНР 9 травня 1919 р. про обрання Головою Директорії С.В.Петлюру.- ЦДАВО України, ф.3933, оп.1, спр.14, арк.12).

¹³⁰ Див.: Трудова республіка.- 1919.- 22 лютого.

¹³¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.85.

¹³² Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.86.

¹³³ Там же.- С.86-87.

¹³⁴ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.115.

¹³⁵ Див.: Там же.- С.122-123.

¹³⁶ Там же.- С.123.

¹³⁷ Там же.

¹³⁸ Як відомо, згідно з «Тимчасовим Законом про силу законів, про порядок утворення законів та про форми і порядок їх оголошення», що був затверджений 14 лютого 1919 року, всі державні рішення мали прийматися Директорією після їх ухвалення РНМ (Див.: Ухвалений РНМ «Тимчасовий Закон про силу законів, про порядок утворення законів та про форми і порядок їх оголошення».- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.2а, арк.19зв.).

¹³⁹ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеро Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет)/Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- С.260.

¹⁴⁰ Заява від імені ЦК УСДРП від 17 березня 1919 р. до Директорії Української Республіки (підписана І.Мазепою).- ЦДАВО України, ф.4453, спр.15, арк.32.

¹⁴¹ Там же, арк.32-32зв.

¹⁴² Вважаємо потрібним пояснити, що згаданий кам'янецький форум, який безпосередній учасник подій П.Христюк називає Кам'янецьким Трудовим Конгресом (Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.110), у джерелах фігурує як селянський з'їзд, хоча безумовно, він був призначений виконувати функції повітового Трудового Конгресу, про що говорив інший учасник подій І.Мазепа (Див.: Мазепа І.Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.140). Що стосується «Закону про місцеві конгреси і ради трудового народу», згідно з яким діяв зазначений форум, то він був прийнятий 8 лютого 1919 року Директорією у виконання шостого пункту Закону Трудового Конгресу України «Про форму влади на Україні».

¹⁴³ Після того, як боротьбисти на своєму з'їзді у Харкові 3-11 березня 1919 року прийняли комуністичну платформу та перейменувалися в Українську партію соціалістів-революціонерів (комуністів), члени УПСР центральної течії виключили з назви своєї партії додаток «центральної течії».

- ¹⁴⁴ Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.111.
- ¹⁴⁵ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.140-141.
- ¹⁴⁶ Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.112.
- ¹⁴⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.143.
- ¹⁴⁸ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет)/Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- С.314.
- ¹⁴⁹ Див.: Феденко П. Повстання нації //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.86.
- ¹⁵⁰ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.147.
- ¹⁵¹ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.159.
- ¹⁵² Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.119.
- ¹⁵³ Див.: Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах.- Т.І, кн.1.- К.: Наукова думка,1967.- С.642.
- ¹⁵⁴ Див.: Постанова Директорії УНР 9 квітня 1919 року.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.38, арк.5.
- ¹⁵⁵ Див.: Мартос Б. Оскілко й Болбочан (спогади).- Мюнхен: Вид-во д-р Петро Белей,1958.- С.8.
- ¹⁵⁶ Див.: Наказ Директорії УНР 9 квітня 1919 року.- ЦДАВО України, ф.1092, оп.3, спр.189, арк.2.
- ¹⁵⁷ Див.: Мартос Б. Оскілко й Болбочан (спогади).- Мюнхен: Вид-во д-р Петро Белей,1958.- С.8.
- ¹⁵⁸ Див.: Постанова Директорії УНР від 25 квітня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, Спр25, арк.35.
- ¹⁵⁹ Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.124.
- ¹⁶⁰ Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.121,122.
- ¹⁶¹ Робітнича газета (Рівне).- 1919.- 13 квітня.
- ¹⁶² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.201.
- ¹⁶³ Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.112; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.123; Заява від імені ЦК УСДРП від 17 березня 1919 р. до Директорії Української Республіки (підписана І.Мазепою).- ЦДАВО України, ф.4453, спр.15, арк.32.
- ¹⁶⁴ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет)/Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- С.365.
- ¹⁶⁵ Див.: Трудова громада: орган Кам'янецької організації УПСР.- 1919.- 24 вересня; Вістник УНР: Видання мін-ва преси УНР, Вінниця, Кам'янець-Подільський.- 1919.- 24 липня; Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича,

Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет). /Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- С.349-350.

¹⁶⁶ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- С.203.

¹⁶⁷ Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.132-133.

¹⁶⁸ Див.: Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.32.

¹⁶⁹ Див.: Доклад товариша міністра внутрішніх справ Г.Нянчура про поїздку по волостям Староконстантинівського повіту на Волині від 15 червня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1092, оп.2, спр.11, арк.161; Доклад Городнянського повітового комісару (Черніг. губ.) міністру внутрішніх справ від 29 березня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1092, оп.2, спр.11, арк.155; Сведения Народного комиссариата внутренних дел о контрреволюционных выступлениях на Украине за время с 1-го июля по 19 июля 1919 года.- ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.124, арк.13; Записка І.Мазепа до С.Петлюри (10-14 лютого 1920 р., м.Кам'янець-Подільський).- ЦДАВО України, ф.4453, оп.1, спр.15, арк.3зв.- 4; Синклер В. Пам'яті С.В.Петлюри //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.226; Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919-1920.- Нью-Йорк: Наша батьківщина, 1963.- С.63; Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.132-133,139. Як відомо, отаман В.Оскілко приховував від підпорядкованих йому простих козаків, що метою вчинених ним 29 квітня заходів є усунення С.Петлюри від влади (Див.: Мартос Б. Оскілко й Болбочан (спогади).- Мюнхен: Вид-во д-р Петро Белей,1958.- С.14-15; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.128).

¹⁷⁰ Див.: Журнал засідання кабінету народних міністрів від 30 травня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.3305, оп.1, спр.7, арк.43.

¹⁷¹ Див.: Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921.- К.: Україна, 1995.- С.70; Історія українського війська.- Львів: видання Івана Тиктора,1936.- С.506.

¹⁷² Див.: Докладна записка товариша міністра внутрішніх справ А.Поплавського до міністра внутрішніх справ І.Мазепа від 11 червня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1092, оп.2, спр.11, арк.180.

¹⁷³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.138.

¹⁷⁴ Див.: Наказ Директорії УНР 9 червня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.26, арк.5.

¹⁷⁵ Див.: Наказ Директорії УНР (по Управлінню преси й інформації) 9 червня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.26, арк.7.

¹⁷⁶ Див.: Визволення: Орган Кам'янецького комітету УСДРП.- 1919.- 5 липня; Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.31.

¹⁷⁷ Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.138.

¹⁷⁸ Див.: Ведомость контрреволюционных выступлений с 1 июля по 19 июля 1919 года.- ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.124, арк.40.

¹⁷⁹ Див.: Лист А.Пісоцького і М.Ткаченка з Кам'янця-Подільського до ЦК УСДРП (незалежних), що знаходився у тилу радянських військ українсько-радянського фронту від 9 липня 1919 року.- ЦДАГО України, ф.267, оп.1, спр.2, арк.3.

¹⁸⁰ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеро Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический

отчет)./Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- С.352. Незважаючи на крайню жорсткість вимог ультиматуму, безсумнівно, що прямою метою цього документу було негайне досягнення мирного порозуміння між «незалежниками» як політичними керівниками повстанців і проводом більшовиків в Україні, й цілком невірно було б вважати, як робить це, наприклад, сучасний дослідник В.Лозовий, що ультиматум був складений лише «з агітаційною метою» (Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії УНР (червень-листопад 1919 року) .): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1998.- С.38), хоча безперечно вона також мала місце. Справа у тому, що жорсткість у переговорах з більшовиками «незалежники» вважали виправданою («з б[ільшови]ками треба говорити з ножом біля горла» (Лист А.Пісоцького і М.Ткаченка з Кам'янця-Подільського до ЦК УСДРП (незалежних), що знаходився у тилу радянських військ українсько-радянського фронту від 9 липня 1919 року.- ЦДАГО України, ф.267, оп.1, спр.2, арк.3),- знаходимо у листуванні незалежних соціал-демократів), вірогідно пам'ятаючи про те, що лише після ультимативної ноти Директорії 9 січня 1919 року РНК РСФРР згодився піти на переговори з УНР.

¹⁸¹ Див.: Ультиматум Отамана Головного Штабу Повстанчеських військ України Юрко Мазуренко Голові так званого «Українського Робітниче-Селянського Уряду» Раковському. 1919 р. Червня 25 дня. м.Сквира.- ЦДАГО України, ф.57, оп.2, спр.355, арк.1.

¹⁸² Див.: Лист А.Пісоцького і М.Ткаченка з Кам'янця-Подільського до ЦК УСДРП (незалежних), що знаходився у тилу радянських військ українсько-радянського фронту від 9 липня 1919 року.- ЦДАГО України, ф.267, оп.1, спр.2, арк.1-3. Слід зазначити, що влітку 1919 р. одним із найдійовіших був «повстанський» чинник, який зміцнював «радянські» настрої серед українських есерів. Показово, що положення листа «військово-революційної ради повстанців Григорієва й Махна» до уряду Директорії від 16 липня, в якому недвозначно відстоювався принцип радянської влади на Україні, багато в чому перегукується з тогочасними вимогами «незалежників» і есерів. «Ми,- зазначалося в цьому листі,- повстанці Херсонщини, Катеринославщини та Таврії, з революційним совітом во главі стоїмо на ґрунті самостійності України, бо фактично за неї боремося... Принцип народоправства визнаємо... Трудового Конгресу не визнаємо, а визнаємо Всеукраїнський зїзд рад... Вся влада належить радам робітничих, селянських та козацьких депутатів, вільно обраних... Директорії не визнаємо і стоїмо за негайну ліквідацію її, а замість неї мусить бути утворена тимчасова головна Рада Республіки із соціалістичних елементів, які стоять на ґрунті радянської влади в незалежній Українській Республіці» (Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.П.: Кам'янецька доба – Зимовий похід.- Прага: Пробоем, 1942.- С.37). Як бачимо, вимоги «повстанців Григорієва і Махна» були близькими передусім ідейним поглядам українських есерів, які «дуже цим гордилися» (Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.П.- С.38). «Повстанський рух на Україні в рр. 1918-1919,- писав І.Мазепа,- відбувався під різними кличами. Це був рух, що виріс із стихійного пориву українських мас в боротьбі насамперед за свої найжиттєвіші матеріальні інтереси, які були для них ближчі й зрозуміліші, ніж інтереси національні. Земельна справа була основною пружиною масових селянських повстань на Україні» (Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.П.- С.41).

¹⁸³ Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.143-144; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.П.: Кам'янецька доба – Зимовий похід.- Прага: Пробоем, 1942.- С.36 (232 с.); Феденко П. Повстання нації //Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.95.

¹⁸⁴ Див.: Лист А.Пісоцького і М.Ткаченка з Кам'янця-Подільського до ЦК УСДРП (незалежних), що знаходився у тилу радянських військ українсько-радянського фронту від 9 липня 1919 року.- ЦДАГО України, ф.267, оп.1, спр.2, арк.1-3.

¹⁸⁵ Див.: Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.32; Лист А.Пісоцького і М.Ткаченка з Кам'янця-Подільського до ЦК УСДРП (незалежних), що знаходився у тилу радянських військ українсько-радянського фронту від 9 липня 1919 року.- ЦДАГО України, ф.267, оп.1, спр.2, арк.1-3.

¹⁸⁶ Див.: Журнал Засідання Кабінету народних міністрів від 21 липня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.14, арк.180; Журнал Засідання Кабінету народних міністрів від 22 липня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.3305, оп.1, спр.8,арк.34зв.

¹⁸⁷ Див.: Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.32.

¹⁸⁸ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.ІІ: Кам'янецька доба – Зимовий похід.- Прага: Пробоєм, 1942.- С.37.

¹⁸⁹ Див.: Україна.- 1919.- 19 серпня.

¹⁹⁰ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.ІІ: Кам'янецька доба – Зимовий похід.- Прага: Пробоєм, 1942.- С.45.

¹⁹¹ Феденко П. Ісаак Мазепа – борець за волю України.- Лондон: Наше слово,1954.- С.77.

¹⁹² Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет)./Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- С.354.

¹⁹³ Див.: Постанова Директорії УНР від 13 травня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1429, оп.2, спр.1, арк.12.

¹⁹⁴ Див.: Ухвалений Кабінетом народних міністрів Закон про склад Директорії УНР від 7 травня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1429, оп.2, спр.2, арк.28.

¹⁹⁵ Див.: Трудовий шлях: Щоденна політична і економічно-літературна газета.- 1919.- 20 липня.

¹⁹⁶ Див.: Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.43.

¹⁹⁷ Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.154.

¹⁹⁸ Див.: Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.46.

¹⁹⁹ Див.: Там же.- С.48.

²⁰⁰ Див.: Вісник УНР: Видання мін-ва преси УНР, Кам'янець-Подільський.- 1919.- 19 вересня.

²⁰¹ Див.: Пташинський П. Другий Інтернаціонал і український соціал-фашизм.- Харків: Пролетар,1932.- С.16.

²⁰² Див.: Робітничка газета.- 1919.- 11 вересня; 8 жовтня; 14 жовтня; Трудова громада.- 1919.- 8 жовтня; 16 жовтня; 17 жовтня; Висоцький О. До питання про міжнародні зв'язки української соціал-демократії за доби Директорії //Політологічні читання.- 1994.- №1.- С.124-126.

²⁰³ Як нам здається, досить точно помітив мотиви невизнання України з боку Антанти й роль інтересів Франції у цьому В.Винниченко (Див.: Винниченко В. Відродження нації.- Ч.ІІІ.- К.: Політвидав України,1990.- С.281-283).

²⁰⁴ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.ІІ: Кам'янецька доба – Зимовий похід.- Прага: Пробоєм, 1942.- С.50.

²⁰⁵ Див.: Постанова Директорії УНР від 27 серпня 1919 року.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.26, арк.103.

²⁰⁶ Див.: Назарук О. Рік на великій Україні. Конспект споминів з української революції.- 2-ге видання.- Нью-Йорк: Говерля,1978.- С.200.

²⁰⁷ Див.: Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.51; Вісник УНР.- 1919.- 19 вересня.

- ²⁰⁸ Див.: Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) //Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.52.
- ²⁰⁹ Див.: Постанова Директорії УНР від 28 серпня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.26, арк.104.
- ²¹⁰ Див.: Наказ Директорії УНР від 2 вересня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.26, арк.66.
- ²¹¹ Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.156.
- ²¹² Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.ІІ: Кам'янецька доба – Зимовий похід.- Прага: Пробоем, 1942.- С.33; Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) // Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.51.
- ²¹³ Див.: Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) //Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.54-55; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. /Виклади в Америці/.- Прага: Вільна Спілка,1927.- С.158-159.
- ²¹⁴ Див.: Новий шлях: Щоденна політична і економічно-літературна газета, Кам'янець-Подільський.- 1919.- 17 червня.
- ²¹⁵ Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.159.
- ²¹⁶ Див.: Назарук О. Рік на великій Україні. Конспект споминів з української революції.- 2-ге видання.- Нью-Йорк: Говерля,1978.- С.235-236.
- ²¹⁷ Див.: Назарук О. До історії Революційного Часу на Україні. Українські політичні партії, їх союзи і теорії.- Вінніпег: Ман, 1924.- С.8.
- ²¹⁸ Див.: Журнал засідання Кабінету народних міністрів від 12 вересня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.3305, оп.1, спр.9, арк.31зв.
- ²¹⁹ Див.: Трудова громада.- 1919.- 5 вересня; 18 вересня; 7 жовтня; 16 жовтня; 22 жовтня; 23 жовтня; 4 листопада.
- ²²⁰ Див.: Трудова громада.- 1919.- 16 жовтня.
- ²²¹ Див.: Трудова громада.- 1919.- 24 червня; Гриводуб М. Єдиний соціалістичний фронт //Трудова громада.- 1919.- 21 вересня.
- ²²² Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.122; Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) //Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.47-48.
- ²²³ Див.: Робітничая газета.- 1918.- 18 травня; Голос робітника: Орган Катеринославської організації УСДРП.- 1918.- 9 травня.
- ²²⁴ Див.: Журнал засідання РНМ від 8 січня 1919 р.- ЦДАВО України, ф. 1065, оп.1, спр.14, арк.41зв.; Вістник УНР: Винниця.- 1919.- 10 лютого.
- ²²⁵ Див.: Вістник УНР: Винниця.- 1919.- 10 лютого.
- ²²⁶ Див.: Вістник Міністерства Земельних Справ УНР: Кам'янець-Подільський.- 1919.- 15 липня.
- ²²⁷ Вперед: Орган УСДП, Львів.- 1920.- 10 червня.
- ²²⁸ Див.: Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.4.- С.122.
- ²²⁹ Див.: Журнал засідання РНМ від 30 грудня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.2а, арк.33зв.- 34зв.
- ²³⁰ Трудова громада.- 1919.- 24 червня.
- ²³¹ Див.: Виписка з журналу засідання РНМ від 27 червня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.3305, оп.1, спр.8, арк.9зв.; Трудова громада.- 1919.- 10 липня.
- ²³² Див.: Андрусишин Б.І. Робітничая політика українських урядів (1917-1920 рр.): Дис... док.іст.наук: 07.00.01.- К.,1997.- С.287.
- ²³³ Див.: Трудова громада.- 1919.- 24 червня.

- ²³⁴ Див.: Виписка з журналу засідання РНМ від 27 червня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.3305, оп.1, спр.8, арк.9зв.; Трудова громада.- 1919.- 10 липня.
- ²³⁵ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. /Виклади в Америці/.- Прага: Вільна Спілка,1927.- С.164.
- ²³⁶ Див.: Робітнича газета.- 1919.- 5 жовтня.
- ²³⁷ Див.: Трудова громада: Орган ЦК УПСР.- 1919.- 22 жовтня.
- ²³⁸ Див.: Трудова громада.- 1919.- 2 листопада.
- ²³⁹ Як відомо, квітневі угоди з Польщею були підписані дипломатичною місією А.Лівицького без узгодження з урядом УНР та тими партіями, що склали його, до того ж, усупереч їх позиціям. Так, наприклад, у резолюції від 29 січня 1920 року ЦК УСДРП висловився рішуче проти запрошення іноземних військ на територію України «в яких би то не було цілях» (Резолюції ЦК УСДРП від 29 січня 1920 р.- ЦДАВО України, ф.3805, оп.1, спр.7, арк.2). Причому соціал-демократ А.Лівицький прекрасно знав про таку позицію своєї партії (Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.ІІ: Кам'янецька доба – Зимовий похід.- Прага: Пробоєм, 1942.- С.184-192).
- ²⁴⁰ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.ІІІ. Польсько-Український союз. Кінець збройних змагань УНР.- Прага: Пробоєм, 1943.- С.10.
- ²⁴¹ Див.: Вперед.- 1920.- 8 червня; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.ІІІ. Польсько-Український союз. Кінець збройних змагань УНР.- Прага: Пробоєм, 1943.- С.28.
- ²⁴² Див.: Журнал засідання РНМ від 20 травня 1920 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.4, спр.8, арк.20.
- ²⁴³ Див.: Наказ Директорії УНР 26 травня 1920 р.- ЦДАВО України, ф.1429, оп.2, спр.6, арк.72.
- ²⁴⁴ Див.: Резолюція про участь членів УСДРП у правительстві [ухвалена в остаточній редакції 3 червня 1920 р., м.Вінниця].- ЦДАВО України, ф.4000, оп.1, спр.15, арк.4-5; Заява до голови РНМ УНР міністра земельних справ І.Мазепи та міністра праці О.Безпалка (23 червня 1920 р., м.Проскурів).- ЦДАВО України, ф.3933, оп.1, спр.17, арк.124; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.ІІІ. Польсько-Український союз. Кінець збройних змагань УНР.- Прага: Пробоєм, 1943.- С.34.
- ²⁴⁵ Див.: Наказ Директорії УНР від 28 травня 1920 р.- ЦДАВО України, ф.1429, оп.2, спр.6, арк.62; Наказ Директорії УНР 26 травня 1920 р.- ЦДАВО України, ф.1429, оп.2, спр.6, арк.72; Наказ Директорії УНР від 31 травня 1920 р.- ЦДАВО України, ф.1429, оп.2, спр.6, арк.73; Наш шлях: Щоденна демократична безпартійна газета, Кам'янець-Подільський.- 1920.- 8 червня.
- ²⁴⁶ Див.: Умови вступу членів УСДРП у Правительство [ухвалені в остаточній редакції 3 червня 1920 р., м.Вінниця].- ЦДАВО України, ф.4000, оп.1, спр.15, арк.5; Вперед.- 1920.- 8 червня.
- ²⁴⁷ Див.: Громадська думка: народний часопис, Львів.- 1920.- 10 червня; Громадське слово: щоденний громадсько-політичний часопис, Київ.- 1920.- 4 червня.
- ²⁴⁸ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.ІІІ. Польсько-Український союз. Кінець збройних змагань УНР.- Прага: Пробоєм, 1943.- С.36.
- ²⁴⁹ Див.: Журнал засідання РНМ від 18 червня 1920 р.- ЦДАВО України, ф.4453, оп.1, спр.16, арк.139-139 зв.
- ²⁵⁰ Див.: Наш шлях.- 1920.- 1 липня; Журнал засідання РНМ від 23 червня 1920 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.5, спр.1, арк.38.
- ²⁵¹ Резолюції ЦК УСДРП (Ухвалені 24 вересня 1920 р.) //Вільна Україна.- 1921.- Ч.1-2.- С.141.
- ²⁵² Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет)/Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- С.11-15, 42-43.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Всеукревком – Всеукраїнський революційний комітет
ГЖУ – Губернське жандармське управління
ГПШ – Головний Повстанський Штаб
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
КОР – Комітет Охорони Республіки
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
ПСР – Партія соціалістів-революціонерів
РНК – Рада народних комісарів
РНМ – Рада народних міністрів
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РУП – Революційна українська партія
РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія
СДПН – Соціал-демократична партія Німеччини
ТУП – Товариство українських поступовців
УВРК – Український військово-революційний комітет
УГВК – Український генеральний військовий комітет
УРДП – Українська радикально-демократична партія
УГА – Українська галицька армія
УІЖ – «Український історичний журнал»
УКП – Українська комуністична партія
УНП – Українська народна партія
УНР – Українська Народна Республіка
УНС – Український національний союз
УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСР (ц.т.) - Українська партія соціалістів-революціонерів (центральної течії)
УПСС – Українська партія самостійників-соціалістів
УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів
УРП – Українська радикальна партія
УСДП – Українська соціал-демократична партія
УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УТП – Українська трудова партія
УЦР, ЦР – Українська Центральна Рада
ЦВРК – Центральний військово-революційний комітет
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДА – Центральний державний історичний архів України
ЦК – центральний комітет
ЦПК – Центральний повстанський комітет

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

а)опубліковані матеріали:

1. Автобіографія Дмитра Антоновича [з примітками А.Жука]// Сучасність.- 1961.- №1.- С.103-114.
2. А-ко А.Соціалістичні організації на Україні. Українська соціал-демократична робітничка партія // Праця.- 1909.- Ч.1.- С.23-34.
3. Андрієвський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині).- Нью-Йорк – ЗДА: Українське вид-во «Говерля»,1963.- Т.1.- 157 с.
4. Андрусишин Б.І. Робітничка політика українських урядів (1917-1920 рр.): Дис... д-ра іст.наук: 07.00.01.- К.,1997.- 451 с.
5. Антонович Д. Земельна Справа на Україні.- К.: Видання ред. «Робітничої газети», Роменська Укр. друкарня, 1917.- 16 с.
6. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій /Упор.В.С.Журавський.- К.: Пошук,1992.- 96 с.
7. Бачинський П.П. Украинская социал-демократическая рабочая партия //Украинская советская энциклопедия.- К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии,1984.- Т.11.- Кн.1.-С.371.
8. Бензя П. До історії революційного руху на Україні (З приводу книжки О.Гермайзе «Нариси з історії революційного руху на Україні». Том 1. Революційна Українська Партія (РУП) //Життя й революція.- 1926.- №11.- С.82-89.
9. Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років //За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття./ П/р. М.Грушевського/.- Кн.3.- К.: Держвидав України, 1928.- С.206-225.
10. Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии // Современная социал-демократия: теория и практика.- М.: НИИВО-

ИНИОН,1993.- С.141-147.

11. Білозор Я. На партійні теми. Єдність партії //Боротьба.- 1918.- 20 березня.
12. Бобина О.В. Діяльність УСДРП в умовах української національно-демократичної революції. 1917-1920 рік: Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1993.- 200 с.
13. Бойко В.М. Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 року: Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1997.- 198 с.
14. Бойко О.Д. Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р.// УІЖ.- 1997.- №6.- С.14-23.
15. Бойко О., Клименко-Мудрий В. Політичні розбіжності між українськими партіями у Центральній Раді (березень-квітень 1918 р.) //Історія в школах України.- 1997.- №2.- С.7-10.
16. Болаболъченко А. Всеволод Голубович і «справа УПС-Р».- К.: УКСП «Кобза»,1993.- 55 с.
17. Борисенко В.А. До питання про Революційну українську партію//Наукові праці з питань політичної історії. Республіканський міжвідомчий науковий збірник.- Вип.169.- Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції.- К.: Либідь,1991.- С.129-138.
18. Буравченкова С.В. Борьба большевиков Украины против идеологии и политики УСДРП (март 1917 – январь 1920 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01/Киевск. Гос. ун-т им.Т.Г.Шевченка.- К.,1981.- 24 с.
19. Буценко А. О расколе УСДРП (1917-1918 гг.) //Летопись революции.- 1923.- №4.- С.121-122 с.
20. Василев М. Причинок до історії українського руху в Росії // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка /Наукова часопись, присвячена перед усім української історії, фіольольогії й етнографії, виходить у Львові що два місяці під редакцією М.Грушевського/- Т.- Р.1912, кн.ІІ.- Львів: Накладом Наукового Товариства імени Шевченка, 1912.- С.147-151.
21. Васковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 р. – квітень 1919 р.): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- Дніпропетровськ,1999.- 183 с.

-
22. Вебер М. Наука как призвание и профессия //Избранные произведения.- М.: Прогресс, 1990.- С.707-735.
 23. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии // Избранные произведения.- М.: Прогресс, 1990.- С.495-546.
 24. Вебер М. Основные социологические понятия //Избранные произведения.- М.: Прогресс, 1990.- С.602-643.
 25. Велика Українська революція (Матеріали до історії відновлення української державности). Календар історичних подій за лютий 1917 року – березень 1918 року /Упор. проф. др. Яків Зозуля.- Друге видання.- Нью-Йорк: Українська вільна Академія наук у США; Комісія для устійнення фактів і дат української визвольної боротьби 1917-1920 років, 1967.- 112 с.
 26. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник /Відповід. ред. І.Ф.Курас.- К.: Голов. ред. УРЕ,1987.- 632 с.
 27. Великий Жовтень і Україна /Авт. колектив Л.Г.Мельник (керівник), Ю.Ю.Кондуфор, Ю.М.Гамрецький та ін.- К.: Політвидав України,1987.- 350 с.
 28. Верига В.Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У двох томах. Т.1.- Львів: «Місіонер», 1998.- 524 с.
 29. Верстюк В.Ф.Передмова /історична частина/ //Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.Т.1.- К.: Наук.думка,1996.- С.5-34.
 30. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник.- К.: Наук. думка,1995.- 688 с.
 31. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник.- К.: Національна Академія Наук України, Український міжнародний комітет з питань науки і культури, Ініціативний комітет «Універсал»,1998.- 254 с.
 32. Верхоляк І.М. Аграрне питання в діяльності українських політичних партій (березень 1917 р.- квітень 1918 р.): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.-

-
- К.,1993.- 172 с.
33. Ветров Р.І. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900-1925 рр.): Навчальний посібник.- Дніпродзержинськ: Вид-во ДДТУ,1997.- 111 с.
 34. Визгин В.П. История и метаистория // Вопросы философии.- 1998.- №10.- С.98-111.
 35. Винниченко В. Відродження нації. В 3 т. – К.: Вид-во політ. літ. України, 1990.- Т.1.- 384 с.; Т.2.- 328 с.; Т.3.- 542 с.
 36. Винниченко В.Українська Центральна Рада і ми //Робітнича газета.- 1917.- 25 квітня.
 37. Винниченко В. Щоденник.- Т.1.1911-1920.- Едмонтон - Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка,1980.- 500 с.
 38. Висоцький О. Ю. С.В. Петлюра: становлення державного діяча // Перша заочна наукова конференція з питань генеалогії і біографіки, присвячена 160-річчю з дня народження О.М. Лазаревського. Тези повідомлень. Вінниця. 14 червня 1994 р.- Вінниця: Центр генеалогії і біографіки, 1994.- С.35-37.
 39. Висоцький О.,Голуб А. Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціалістичний рух // Політологічні читання.- 1994.- №2.- С.96-119.
 40. Висоцький О. Виникнення сучасної української соціал-демократії // Політологічні читання.- 1994.-№4.- С.67-83;
 41. Висоцький О. Соціал-демократія у мінливому світі //Вісник Національної академії наук України.- 1994.- №9-10.- С.150-159.
 42. Висоцький О. Соціал-демократи в сучасній Україні: досвід політичної опозиції//Політологічні читання.- 1995.- №1.- С.73-79.
 43. Висоцький О.Ю. Ідеологічні та організаційні особливості УСДРП та УПСР у контексті їх поразки у революції 1917-1920 років //Грані.- 1998.- Листопад.- С.105-116.

-
44. Висоцький О., Голуб А. Збагачуючись теоретично, зміцнюючись організаційно... (Маловідомі сторінки історії української соціал-демократії на Катеринославщині) // Бористен.- 1997.- №4.- С.12-14.
 45. Висоцький О.Ю. Історія Катеринославської організації УСДРП у 1915 році // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип.1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8-9 жовтня 1998 р., м.Дніпропетровськ).- Дніпропетровськ: Дніпропетровський держуніверситет, Етюд-Сервіс, 1998.- С.154-161.
 46. Висоцький О.Ю. Історико-порівняльний аналіз виникнення та ідеологій українського соціал-демократичного та есерівського рухів // Грані.- 1999.- №3(5).- С. 15-34.
 47. Висоцький О.Ю. УСДРП та УПСР у добу Української центральної ради: чисельність та вплив // Грані.- 1999.- №2/4.- С.43-48.
 48. Висоцький О.Ю. Українські есери та соціал-демократи в Українській революції // Історія України: маловідомі імена, події, факти (збірник статей). Випуск 5. К.: Рідний край, 1999.- С.254-256.
 49. Висоцький О.Ю. Діяльність УСДРП та УПСР в 1917-1920 роках: деякі зауваження // «80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне». Доповіді і повідомлення на всеукраїнській науковій конференції 14-16 листопада 1997 року. Додаток до «Вісника Університету внутрішніх справ» (№2).- Сімферополь: Просвіта, 1997.- С.64-65.
 50. Висоцький О.Ю. Катеринославські соціал-демократи в українському революційному русі // Грані.- 2001.- №2 (16).- С.14-19.
 51. Висоцький О. До питання про міжнародні зв'язки української соціал-демократії за доби Директорії // Політологічні читання.- 1994.- №1.- С.121-126.
 52. Висоцький О.Ю. Проблема легітимності урядової діяльності українських соціалістичних сил (квітень-листопад 1919 року) // Гуманітарний журнал. - 2001. - №3-4(11-12). – С.134-149.
 53. Висоцький А.Ю. Проблема української державності и УСДРП в

-
- 1917 году// Нива знань. Інформаційно-педагогічний альманах №4. Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції.- Дніпропетровськ: Промінь, 1997.- С.94-96.
54. Высоцкий А.Ю. Политическая деятельность Исаака Мазепы //Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Вип.3.- Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету,1998.- С.155-165.
55. Витанович І.Аграрна політика українських урядів.1917-1920.- Мюнхен: "Logos" GmbH, Чікаго: Ukrainian Historical Association,1968.- 60 с.
56. Вікул С. Автономія України.- К.: Криниця,1917.- 15 с.
57. Власенко О. Парламентаризм у програмах перших політичних українських партій //Хроніка-2000.- 1998.- №23-24.- С.210-218.
58. Водотика С.Г., Кондрашов В.Ф. О.Ю.Гермайзе // УІЖ.- 1992.- №12.- С.80-90.
59. Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми.- Зальцведель: Наклад Укр. військ. місії,1919.- 43 с.
60. Галаган М. З моїх споминів: В 3 ч.- Львів: Червона Калина,1930.- Ч.ІІ.- 196 с.
61. Гамрецкий Ю.М. О расколе УСДРП и выделении из ее состава левых групп //Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. Матер.конф./Под общ. ред. акад. И.И.Минца.- М.; Калинин: Изд-во КГУ,1980.- С.21-29.
62. Гамрецкий Ю.М. О численном составе мелкобуржуазных партий на Украине в 1917 г. //Банкротство мелкобуржуазных партий России. 1917-1922 гг. Сборн. науч. трудов.- Ч.1.- М.: Изд-во АН СССР 1977.- С.114-129.
63. Гамрецький Ю.М. Більшовики та їхні політичні противники на Україні в 1917 р.: співвідношення сил // УІЖ.- 1987.- №11.- С.64-79.
64. Гамрецький Ю.М. До питання про тактику більшовиків щодо Центральної ради в листопаді 1917 р. // УІЖ.- 1965.- №3.- С.65-77.

-
65. Гамрецький Ю.М. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917 р. // УІЖ.- 1976.- №12.- С.74-81.
 66. Геращенко Т.С. Українська революція: соціалістичний міф та історична реальність // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення).- Запоріжжя: Просвіта,1998.- С.119-158.
 67. Гермайзе О. 25-ліття Рев. Укр. партії (РУП) //Життя й революція.- 1925.- №3.- С.20-24;
 68. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1. Революційна Українська Партія (РУП).- К.: Книгоспілка, 1926.- 389 с.
 69. Гермайзе О. Українські соціалісти та основоположники наукового соціалізму //Життя й революція.- 1925.- №1-2.- С.25-28;
 70. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття.- К.: Смолоскип,1996.- 124 с.
 71. Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст.- Харків: Майдан,1996.- 191 с.
 72. Голуб А.І. Генеза Української соціал-демократичної робітничої партії та міжнародний соціалістичний рух//Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія.- Вип.2.- Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ,1997.- С.97-104.
 73. Голуб А.І.Європейські обрії української соціал-демократії (кінець ХІХ-перша половина ХХ ст.): Монографія.- Дніпропетровськ Вид-во Дніпропетр.ун-ту,1998.- 156 с.
 74. Голуб А.І. Міжнародна діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії (1900-1938 рр.): Дис... д-ра іст.наук: 07.00.01.- Дніпропетровськ,1999.- 424 с.
 75. Голуб А.І.Перспективи аграрних перетворень на Україні в документах РУП-УСДРП (1900-1907 рр.) //Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди.-

-
- Дніпропетровськ: Промінь,1997.- С.107-112;
76. Голуб А.І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець ХІХ-перша чверть ХХ століття): Навч. посібник.- Дніпропетровськ: ДДУ,1998.- 92 с.;
 77. Гошовська В.А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття: Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси.- Харків: Основа, 1997.- 422 с.
 78. Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах.- К.: Наукова думка,1967.- Т.І, кн.1.- 874 с.
 79. Гриводуб М. Єдиний соціалістичний фронт //Трудова громада.- 1919.- 21 вересня.
 80. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. Гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак.вузів, вчителів.] –К.: Генеза,1996.- 360 с.
 81. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.). – К.: Інститут історії України АН України, 1993. – 102 с.
 82. Гриценко А.П. Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917- січень 1918 рр.).- К.: Наук.думка,1975.- 238 с.
 83. Грушевський М.Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки.- СПб.,1907.- 294 с.
 84. Грушевський М. Польський законопроект автономії й Українці // Рада.- 1907.- 21 квітня.
 85. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії.- К.: Либідь, 1993.- 288 с.
 86. Гусев К.В.Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. (Исторический очерк).- М.: Мысль,1975.- 383 с.
 87. Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-

-
- Революционеро́в Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет)./Под ред. Д.З.Мануильского и С.С.Дукельского.- Х.: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии,1921.- 429 с.
88. Дискусія з приводу схеми історії України М.Яворського. Травень 1929 р. //Літопис революції.- 1930.- №5.- С.289-324.
89. Дмитришин В. Повалення німцями Центральної ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів//Політологічні читання.- 1994.- №1.- С.104-120.
90. Довбищенко Я. З історії нашої партії (1914-1918) //Слово.- 1918.- 28 вересня.
91. Доклад Української соціалдемократичної Робітничої Партії Росії Міжнародному Соціалістичному Конгресови в Копенгазі.- Львів: [Б.в.],1910.- 16 с.;
92. Доклад Української Соціалдемократичної Робітничої Партії Росії Міжнародньому Соціалістичному Конгресови в Штутгарті.- Львів: [Б.в.],1907.- 16 с.
93. Доклад ЦК Революційної Української Партії Міжнародньому Соціалістичному конгресови в Амстердамі.- Львів: [Б.в.],1904.- 13 с.
94. Дорошенко В. Вікопмна дата (З нагоди 30-літньої річниці Р.У.П.) // Діло.- 1930.- 14 січня.- С.20.
95. Дорошенко В. Революційна українська партія /1900-1905 рр./. Нарис з історії української соціал-демократичної партії.- Львів-Київ: Друкарня ЦК УСДРП,1921.- 40 с.
96. Дорошенко В. РУП і УСДРП // Календар «Вперед».- Львів: Видавнича спілка «Вперед,1920.- С.225-236.
97. Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи.- Відень: накладом Союзу Визволення України,1916.- 116 с.
98. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни.- Прага,1936.- 99 с.

-
99. Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917-1923 рр. II том. «Українська Гетьманська держава 1918 р.».- Ужгород: «Свобода», 1930.- 424 с.+ LXXXVI с.
100. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.- Т.1.: Доба Центральної ради.- Ужгород: «Свобода», накладом дра Осипа Цюпки, 1932.- 437+XXI с.
101. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920).- В чотирьох частинах.- Галицька руїна - Доба Центральної Ради – Доба Гетьманщини – Доба Директорії.- Друге видання.- Мюнхен: Українське видавництво, 1969.- 542 с.
102. Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. - К.: Глобус, 1992.- Т. II: / від половини XVII століття /.- 349 с.
103. Дорошенко Д. Украинская социал-демократия //Украинский Вестник.- 1906.- №12.- С.843-851.
104. Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства /1863-1872/ //Вибране.- К.: Либідь, 1991.- С.204-233.
105. Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия.- К.: Типо-литографія М.Заездного, 1917.- 145 с.
106. Драгоманов М. Переднє слово /до «Громади» 1878 р./ //Вибране.- С.276-326.
107. Драгоманов М. Програма “Громади” – 1880 р. // Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. Під загальною редакцією П.Богацького.- Т.1.- Прага-Нью Йорк: накладом українських поступових товариств в Америці, український соціологічний інститут в Празі, 1937.- С.148-151.
108. Драгоманов М. Увага на «Програму українцев социалистов федералистов» // Листи до Ів. Франка і інших. 1881-1886. Видав Іван Франко. Львів, 1906.- С.190-192.
109. Дучинський А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріялами 1901-1905 років //За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття.- Кн.2.- К., 1928.- С.283-320.

-
110. Епштейн А.І. Історична наука і формування історичного мислення// Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.- Харків: Інститут історії України НАН України, ХДУ, Авеста, 1995.- С.26-31.
 111. Ефремов С. Из общественной жизни на Украине //Русское богатство.- 1908.- №7.- С.17-57.
 112. Єфименко О.Г. Парламентська модель організації влади в концепціях українських політичних партій: 1917-1920 рр. // Вісник Харківського університету. №401.- Історія України. Збірник наукових праць.- Вип.2.- Харків: ХДУ, 1998.- С.25-45.
 113. Єфименко О.Г. Укапісти: оцінка організаційної консолідації через призму ідейної еволюції //Вісник Харківського університету. №401.- Історія України. Збірник наукових праць.- Вип.2.- Харків: ХДУ, 1998.- С.370-376.
 114. Єфремов С. З громадського життя на Україні.- К.: Вік,1909.- 77 с.
 115. Животко А. Історія української преси.- Мюнхен: Ukrainisches Technisch-Wirtschaftliches Institut,1989-1990.- 334 с.
 116. Животко А.50 років. До історії Української Партії Соціалістів-революціонерів.- Прага: Вільна Спілка, 1936.- 20 с.
 117. Животко А. Українська Партія соціалістів-революціонерів і преса (з нагоди 50 років праці УПС-Р) //Трудова Україна (Прага).- 1934.- Ч.11.- С.16-19;
 118. Жук А.Пам'яті Миколи Порша (1877-1944). (З нагоди 85-ліття з дня народження) //Сучасність.- 1962.- №1/13/.- С.52-66.
 119. Зазубень. Де що з спогадів партійного робітника //Боротьба.- 1917.-30 лист. /13 грудн./.
 120. Залевский К. Национальные партии в России. Украинские партии // Общественное движение в России в начале XX века. /Под ред. Л.Мартова, П.Маслова и А.Потресова.- Спб.,1914.- Т.3, кн.5.- С.227-344.
 121. Записка об украинском движении за 1914-1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения

-
- среди населения Малороссии //Український археографічний збірник.- Т.1.- К.: Археографічна Комісія Української Академії Наук, 1926.- С.274-354.
122. Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію //Літопис революції.- 1929.- №4.- С.139-170.
123. Ионин Л. Макс Вебер // Современная западная философия: Словарь/ Сост.: Малахов В.С., Филатов В.П.- М.: Политиздат, 1991.- С.55-58.
124. История Украинской ССР в десяти томах.- Т.5.- Украина в период империализма (начало XX в.).- К.: Наукова думка,1983.- 558 с.
125. Іваненко В.В., Голуб А.І., Удод О.А. Очищення правдою: (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії XX сторіччя).- К.: Генеза, 1997.- 208 с.
126. Ілюшина Л.І., Кормич А.І. Тактика більшовиків щодо УСДРП і «Спілки» //Наукові праці з питань політичної історії. Республіканський міжвідомчий науковий збірник.- Вип.169.- Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції.- К.: Либідь,1991.- С.124-129.
127. Історія робітничого класу Української РСР. У двох томах.- К.: Наук.думка, 1967.- Т.2.- 508 с.
128. Історія селянства Української РСР. У двох томах.- Т.2.- Київ: Наукова думка, 1967.- 534 с.
129. Історія України. Короткий курс. Під редакцією С.М.Белоусова, К.Г.Гуслистоого, О.П.Оглобліна, М.Н.Петровського, М.І.Супруненко, Ф.О.Ястребова.- К.: Вид-во Академії Наук УРСР,1941.- 411 с.
130. Історія українського війська.- Львів: видання Івана Тиктора,1936.- 568+VIII с.
131. Калмакан І.К., Бриндак О.Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX столітті: Дослідження.- Одеса: Астропринт,1997.- 192 с.
132. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок XX сторіччя) //Політологічні читання.- 1992.- №2.- С.101-114.
133. Каутский К.Что же теперь? //Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США.- С.53-54 с.

-
134. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т./АН УРСР. Археограф. Комісія та ін.: упоряд. М.І.Бутич, І.І.Глизь, О.О.Франко; редкол.: П.С.Сохань (голов. ред.) та ін.- Т.1.-К.: Наук. думка, 1990.- 544 с.
135. Кичигіна Н. Політична концепція В.К.Винниченка //Політологічні читання.- 1994.- №2.- С.83-95.
136. Клименко-Мудрий В.С. Національно-демократичний рух за часів української держави гетьмана Скоропадського: Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1996.- 184 с.
137. Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) //Літературно-науковий вістник.- 1919.- Річник XX, Т.LXXIII.- Кн.I.- С.92-107.
138. Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії) //Літературно-науковий вістник.- 1919.- Річник XX, Т.LXXIII.- Кн.II.- С.213-225.
139. Ковалевський М.При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Іннсбрук: Viblos,1960.- 720 с.
140. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования.- М.: Наука, 1987.- 439 с.
141. Ковальчук І.А. Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник.- Вип.172.- Політичні партії на Україні (1905-1925 рр.).- К.: Либідь,1992.- С.105-114.
142. Колесник І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії// Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.- Харків: Інститут історії України НАН України, ХДУ, Авеста, 1995.- С.42-47.
143. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові.Т.1.Революційна українська партія /РУП/.- Торонто: Срібна сурма,1972.- 223 с.
144. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Видання 2-ге.-

-
- Б.м.: накладом Проводу Українських Націоналістів, 1948.- 47 с.
145. Короливский С.М. Украинское национальное движение в период подготовки и проведения Октябрьской революции//История СССР.- 1965.- №5.- С.3-24.
 146. Кульчицький С.В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917-1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії.- К.: Інститут історії України НАН України, 1994.- 142 с.
 147. Курас И.Ф. Торжество ленинских идей пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных националистических партий на Украине: Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.01/Ин-тут марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.- М.,1981.- 57 с.
 148. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.- К.: Наукова думка,1978.- 314 с.
 149. Курас И.Ф. Борьба большевиков Украины за зміцнення союзу сил соціалістичної революції і національно-визвольного руху (березень-жовтень 1917 р.) // УІЖ.- 1976.- №12.- С.26-44.
 150. Курас И.Ф., Буравченкова С.Б. До питання про ідейно-політичну суть «лівих» течій в УСДРП // УІЖ.- 1981.- №3.- С.83-95.
 151. Курас И.Ф. Великий Жовтень і крах націоналістичного реформізму на Україні.- К.: Т-во «Знання» УРСР, 1985.- 48 с.
 152. Курас И.Ф. В.І.Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції (березень-грудень 1917 р.).- К.: Вид-во Київського у-ту,1971.- 144 с.
 153. Курас И.Ф. Повчальний урок історії: (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії).- К.: Політвидав України, 1986.- 185 с.
 154. Курас И.Ф., Полушкіна В.О. До питання про політичний та організаційний крах українських буржуазно-націоналістичних партій (1917-1920 рр.) //Наук. праці з історії КПРС. Вип.22.- К.: Вид-во Київськ. ун-ту,1968.- С.3-21.

-
155. Лавриненко Ю. Рух Вільної Спілки // Український історик.- 1976.- №1-4.- С.14-47.
156. Лавров Ю.П. Виникнення і діяльність українських політичних партій (кінець XIX – початок XX ст.) // Історія України.- 1999.- №21-24.- 63 с.
157. Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // УІЖ.- 1992.- №3.- С.23-31.
- 155а. Лизанівський Н. Українські Установчі збори чи парламент? // Боротьба.- 1918.- 22 березня.
158. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе.- Т.1.- К.: Основи, 1994.- С.299-347.
159. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Історичні есе.- В 2 т.- К.: Основи, 1994.- Т.2.- С.63-93.
160. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Історичні есе.- Т.2.- С.1-27 с.
161. Лихолат А.В. Жовтень на Україні.- К.: Політвидав України, 1967.- 162 с.
162. Лихолат А.В. Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917-1920.- К.: Наукова думка, 1967.- 302 с.
163. Лихолат А.В., Склярєнко Є.М. Шляхом політичного банкрутства // УІЖ.- 1970.- №8.- С.59-67.
164. Лихолат А.В. Украинская партия социалистов-революционеров // Украинская советская энциклопедия.- К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1984.- Т.11.- Кн.1.- С.368-369.
165. Лівобережний П. До нашого партійного становища // Робітнича газета.- 1918.- 31 серпня.
166. Лівобережний П. Національний союз і українська соціалдемократія // Робітнича газета.- 1918.- 8 жовтня.
167. Логвиненко И.А. К вопросу о взаимоотношениях УСДРП и УПСР в Украинской Центральной Раде: причины и следствия правительственного кризиса в январе-апреле 1918 г. // Сборник научных работ аспирантов Харьковского государственного университета (Гуманитарные науки).-

-
- Харків: Основа,1992.- С.160-163.
168. Логвиненко И.А. Политическая деятельность Украинской Центральной Рады: Дис... канд.ист.наук: 07.00.01.- Харьков,1993.- 181 с.
169. Лозинська Л.О. Державотворча діяльність В.К.Винниченка (березень 1917-вересень 1920): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1996.- 202 с.
170. Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії УНР (червень-листопад 1919 року): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1998.- 188 с.
171. Лола О. З історії українського соціалістичного руху.- К., 1917.- 21 с.
172. Лукашевич П. Украинские национальніе партии //Вестник жизни.- 1906.- №1-2.- С.76-87.
173. Любинський М. Закон і влада //Трудова республіка.- 1919.- 13 лютого.
174. Любовець О.М. Партія боротьбистів в українській революції 1917-1920 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01.- К.,1993.- 166 с.
175. М.П. Драгоманов про політичну автономію українців //Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч./ За ред. В.Ф.Панібудьласки.- К.: Вища шк., 1997. - Ч.1.- С.282.
176. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // УІЖ.- 1991.- №3.- С.97-107.
177. Мазепа І. Большевизм і окупація України: Соціально-економічні причини недозрілості сил української революції.- Львів-Київ, 1922.- 155с.
- 175а. Мазепа І. З петербурзьких споминів //Хроніка-2000 (Київ).- 1993.- №5(7).- С.124-134.
178. Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) // Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.16-75.
179. Мазепа І.Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія.- Мюнхен: Прометей, 1950.- 209 с.
180. Мазепа І.Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.ІІ: Кам'янецька доба – Зимовий похід.- Прага: Пробоєм, 1942.- 232 с.
181. Мазепа І.Україна в огні й бурі революції 1917-1921.- Ч.ІІІ. Польсько-Український союз. Кінець збройних змагань УНР.- Прага: Пробоєм, 1943.-

234 с.

182. Мазуренко В. УСДРП и союзная оккупация //Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918-1919 гг. /Под редакцией и с предисловием А.Г.Шлихтера.- Х.: Гос. изд-во Украины,1925.- С.272-282.
183. Майстренко І.Історія Комуністичної партії України.- Б.м.: Сучасність,1979.- 259 с.
184. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні.- Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій, Альбертський Університет, 1985.- 416 с.
185. Мартос Б. Оскілко й Болбочан (спогади).- Мюнхен: Вид-во д-р Петро Белей,1958.- 62 с.
186. Мацієвич К. На земській роботі //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.195-202 с.
187. Международные социалистические конгрессы. Очередные вопросы и постановления.- Калуга,1922.- С.11 /60 с./.
188. Мельник О.О.Ставлення українських політичних партій до всеросійських і українських установчих зборів (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1995.- 182 с.
189. Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради.- К.: Друкарня МВС України,1995.- 328 с.
190. Михайлюк О.В.Культурно-ціннісний підхід та об'єктивність історичного пізнання (про обґрунтування культурної самобутності засобами історичної науки) //Грані.- 1999.- №1(3).- С.58-66.
191. Мірчук П. Українська державність 1917-1920.- Філядельфія,1967.- 400 с;
192. Міхновський М. Самостійна Україна//Політологія. Кінець ХІХ-перша половина ХХ ст.: Хрестоматія/За ред.Семківа О.І.- Львів: Світ,1996.- С.126-135.
193. Млиновецький Р.Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917-

-
- 1918: Репринт. вид.- Львів: Каменяр,1994.- 571 с.
194. Назарук О. До історії Революційного Часу на Україні. Українські політичні партії, їх союзи і теорії.- Вінніпег: Ман, 1924.- 19 с.
195. Назарук О. Рік на великій Україні. Конспект споминів з української революції.- 2-ге видання.- Нью-Йорк: Говерля,1978.- 344 с.
196. Ніковський А. Український Національний Союз //Нова рада.- 1918.- 11 вересня.
197. Овдієнко П.П. Ідейно-політична диференціація в середовищі українських есерів у ході встановлення радянської влади на Україні // УІЖ.- 1987.- №6.- С.29-39.
198. Овчаров Г. По поводу освещения вопроса о борьбе с коммунизмом в Украине.- 1958.- №2.- С.36-47.
199. О разработке и освещении некоторых вопросов истории КП Украины //Коммунист Украины.- 1958.- №12.- С.88-93.
200. Павленко Г.В. Яка історична наука потрібна теперішній Україні: методологічний аспект проблеми // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.- Харків: Інститут історії України НАН України, ХДУ, Авеста, 1995.- С.154-159.
201. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. У двох томах.- Т.1.- К.: Наукова думка,1967.- 391 с.
202. Петлюра С. Драгоманов про українське питання /Михайло Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу. Київ,1913; Вид-че тов-во «Криниця» // Хроніка-2000.- 1993.- №1-2/3-4/.- С.170-175.
203. Пісоцький А. Аграрна програма пролетаріату//Робітнича газета.- 1918.- 6 января.
204. Попов Н.Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины.- Пятое исправленное и дополненное издание.- Б.м.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1933.- 303 с.
205. Порш М. Автономія України і соціалдемократія. Видання друге,

-
- виправлене та доповнене.- К.: Знання – то сила,1917.- 80 с.
206. Постанови Загально-Української Конференції У.П.С.-Р. у Києві (3-6/VI. 1917) та Красвої Лівобережної Конференції У.П.С.-Р. в Полтаві (30/V.- 2/VI. 1917).- К.: Накладом ЦК УПСР, 1917.- 14 с.
207. Постанови З'їзду народів//Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. - К.: Наук.думка,1996.- Т.1.- С.307-312.
208. Програма[українських соціалістів-федералістів]//Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.- Т.СVIII.- Р.1912, кн.ІІ.- Львів, 1912.- С.151-157.
209. Програмна заява ЦК УПСР «Чого домагається українська партія соціалістів-революціонерів» //Боротьба.- 1917.- 18 квітня /1 травня/.
210. Программы политических партий и организаций России конца XIX – XX века.Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та,1992.- 240 с.
211. Проект Програми Російської Соціально-демократичної Робітничої Партії, виготовлений соц.-дем. організацією «Жизнь» // Гасло.- 1902.- Ч.9 і 10.- С.28-31.
212. Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.109-148 с.
213. Пташинський П. Другий Інтернаціонал і український соціал-фашизм.- Харків: Пролетар,1932.- 42 с.
214. Равич-Черкасский М. История коммунистической партии (б-ов) Украины.- Х.: Государственное издательство Украины, 1923.- 248 с.
215. Революционная украинская партия //Украинская советская энциклопедия.- К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии,1984.- Т.11.- Кн.1.- С.211.
216. Резолюції і постанови останніх конгресів Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії.- Львів-Київ,1921.- 16 с.
217. Резолюції, ухвалені на Конференції УСДРП 4-го і 5-го квітня 1917 р. у Києві // Робітнича газета.- 1917.- 7 квітня.
218. Резолюції ЦК УСДРП (Ухвалені 24 вересня 1920 р.) //Вільна Україна.- 1921.- Ч.1-2.- С.140-142.

-
219. Резолюція V Конгресу УСДРП по сучасному моменту//Робітнича газета.- 1918.- 18 травня.
 220. Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції //Україна.- 1925.- Кн.4.- С.103-128.
 221. Рубач М.А. Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1917 року на Україні (Критика націонал-демократичної плятформи та деяких ухилів від ленінської схеми історії пролетарської революції) //Літопис революції.- 1930.- №5.- С.5-98.
 222. Рубач М.А. Ревізія більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1905-1917 рр.// Більшовик України.- 1929.- №17-18.- С.20-41.
 223. Садовський В. Від українофільства до політики (З приводу 25-ліття заснування РУП) //Літературно-науковий вістник.- Львів, 1925.- Т.86.- С.250-256.
 224. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття.- Тернопіль: РВВ Управління по пресі,1991.- 82 с.
 225. Сарбей В.Г. Критика В.І.Леніним буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення // УІЖ.- 1966.- №3.- С.53-59.
 226. Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США.- М.: Высш.шк.,1985.- 320 с.
 227. Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917-1920 роках.- К.: «Українська Видавнича Спілка»,1999.- 412 с.
 228. Синклер В. Пам'яті С.В.Петлюри // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.224-227.
 229. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917-грудень 1918.- Київ-Філадельфія,1995. – 494 с.
 230. Смолій В. Передмова// Малий словник історії України /В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін.- К.: Либідь, 1997.- С.7-9.
 231. Солдатенко В.Ф. Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції //УІЖ.- 1997.- №5.- С.3-17; №6.- С.3-14.
 232. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія.- К.:

-
- Книга Пам'яті України, 1997.- 416 с.
233. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.).- К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999.- 508 с.
234. Солдатенко В., Кривошея В. Революційна Українська партія //Віче.- 1998.- №1.- С.128-140.
235. Спирин Л.М.Классы и партии в гражданской войне в России (1917-1920 гг.).- М.: Мысль, 1967.- 438 с.
236. Старух О.В. Проблема державного статусу України в партійно-політичній боротьбі доби Центральної Ради: Автореф. дис... канд.іст. наук: 07.00.01/Запоріз.держ.ун-т.- Запоріжжя, 1998.- 21 с.
237. Старух О.В. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення).- Запоріжжя: Просвіта, 1998.- С.65-118.
238. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. - У 7 т. – Торонто: Українська Науково-Історична Бібліотека в Скрантоні, 1962-1966.- Т.1.- 272 с.; Т.2.- 248 с.; Т.3.- 276 с.; Т.4.- 352 с.; Т.5.- 248 с.; Т.6.- 247 с.; Т.7.- 432 с.
239. Степаненко А. Фракція Української партії соціалістів-революціонерів ц.т. на Конгресі Трудового Народу України //Трудова республіка.- 1919.-13 лютого.
240. Степанюк В. З історії нашої партії// Слово.- 1918.- 21 вересня.
241. Степанюк В. Из истории украинского марксизма // Просвещение.- 1914.- №6.- С.26-32.
242. Стешенко І. Думи над життям//Робітнича газета.- 1918.- 17 квітня.
243. Стешенко І. Український національно-громадський рух і 1905 рік //Вільна Україна.- 1906.- №1-2.- С.86-99.
244. Стрельський Г. Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.). Біографічний словник // Історія в школі.- 1998.- №5-6.- С.47-56; №9.- С.27-30; 1999.- №1-2.- С.45-51.
245. Стрілець В.В. Державотворча діяльність політичних партій України (1917-

-
- 1920 рр.): Автореф. дис... канд.іст. наук: 07.00.01/Київськ.ун-т ім.Т.Шевченка.- К.,1992.-20 с.
246. Субтельний О. Україна: історія.- К.: Либідь, 1993.- 720 с.
247. Супруненко М. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.- К.: Держвидавництво політичної літератури УРСР,1957.- 104 с.
248. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920).- М.: Наука,1966.- 455 с.
249. Танчин І.З. Діяльність політичних партій України серед сільської молоді в період визвольних змагань (1917-1920 рр.): Дис... канд. іст. наук: Львів,1995.- 189 с.
250. Таран Л. Українська історична наука вчора і сьогодні // Історія України.- 1998.- №7.- С.2.
251. Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ – на початку ХХ століття: Дис... канд.іст.наук: 07.00.05.- К.,1996.- 179 с.
252. Терещенко Ю.І. Політичні партії на виборах до міських дум України в 1917 р.// УІЖ.- 1970.- №11.- С.48-58.
253. Тимошенко О.П. РУП і УСП: програмні вимоги з національного питання і взаємовідносини на початку ХХ століття //Вісник Київського університету. Історія.- Вип.34.- К.: Київський університет,1996.- С.51-61.
254. Тимошенко О.П. Національне питання в програмах та діяльності українських партій на початку ХХ ст.: Дис... канд.іст.наук: 07.00.01.- К.,1997.- 226 с.
255. Турченко Ф.Г., Кривоший Г.Ф. Магістралі й глухі кути Української революції //Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення).- Запоріжжя: Просвіта,1998.- С.3-64.
256. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921.- К.: Україна, 1995.- 206 с.
257. Українець-искровец. Об Украинской Революционной Партии //Искра.-

-
- 1904.- 15 декабрия.
258. Украинский вопрос. Издание редакции журнала «Украинская Жизнь».- СПб., 1914.- 134 с.
259. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр. В трьох томах.- К.: Вид-во політичної літератури України,1967.- Т.1.- 474 с.
260. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. У трьох томах/Упор.Т.Гунчак і Р.Сольчаник.- Нью-Йорк: Сучасність,1983.- Т.1.-510 с.
261. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1996.- Т.1.- 588 с.
262. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.: Наук.думка,1997.- Т.2.- 422 с.
263. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довід.матеріали /Упоряд.В.Ф.Шевченко та ін.- К.: Консалтинг, Фенікс,1993.- 336 с.
264. Феденко П. Головний отаман: із культурної та політичної діяльності С.Петлюри.- Мюнхен; Лондон: Наше слово, 1976.- 42 с.
265. Феденко П.Ісаак Мазепа – борець за волю України.- Лондон: Наше слово,1954.-228 с.
266. Феденко П. Повстання нації //Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879-1926).- К.: МП «Фенікс»,1992.- С.76-108.
267. Феденко П. Соціалізм давній і новочасний.- Лондон; Париж; Мюнхен: Наше слово,1968.- 229 с.
268. Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст.- Подєбради: Вид-во Укр. техніко-господарського ін-ту, 1934.- 171 с.
269. Феденко П. Український рух у 20 столітті.- Лондон: Наше слово,1959.- 267 с.
270. Фідровський В. Наша партія//Робітнича газета.- 1918.- 30 березня.
271. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр.- Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969.- Т.1.- 152 с.; Т.2.- 204

-
- с.; Т.3.- 160 с.; Т.4.- 192 с.
272. Чацький І. З приводу неіснуючого питання // Праця.- 1905.- Ч.13-14.- С.2-5.
273. IV Конгрес УСДРП.- Б.м., 1917.- 22 с.
274. Четвертый /Объединительный/ съезд РСДРП. Протоколы.- М.: Госиздат полит.литературы,1956.- 713 с.
275. Чикаленко Є.Уривок з моїх споминів за 1917 р.- Прага: видання Фонду ім. Є.Чикаленка при Українському Академічному Комітеті,1932.- 56 с.
276. Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919-1920.- Нью-Йорк: Наша батьківщина, 1963.- 166 с.
277. Шаповал М.Велика революція і українська визвольна програма. /Виклади в Америці/.- Прага: Вільна Спілка,1927.- 324+IX с.
278. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Уривки із спогадів //Вітчизна.- 1996.- №5-6.- С.125-141
279. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Уривки із спогадів //Вітчизна.- 1996.- №7-8.- С.127-140.
280. Шаповал М. Проблема влади //Боротьба.- 1918.- 29 березня.
- 278а. Шаповал М. Установчі Збори?// Боротьба.- 1918.- 27 березня.
281. Шаповал М.Ю. Занепад УНР.- Прага: Вільна Спілка,1928.- 42 с.
282. Шаповал М.Ю.Революційний соціалізм на Україні. Кн.1. Відень: Борітеся – Поборете,1921.- 256 с.
283. Шаповал Ю. Генеральний писар //Літературна Україна.- 1994.- 28 квітня.
284. Шевченко В. Українська Центральна Рада та політичні партії // Історія в школах України.- 1998.- №1.- С.6-11.
285. Шморгун П.М. Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник.- Вип.172.- Політичні партії на Україні (1905-1925 рр.).- К.: Либідь,1992.- С.14-25.
286. Шморгун П.Н. Украинские мелкобуржуазные националистические партии в советской историографии // Большевики и непролетарские партии в

-
- период Октябрьской революции и в годы гражданской войны. Материалы конференции.- М.; Калинин: Изд-во КГУ, 1982.- С.68-76.
287. Шморгун П.М. Украинские мелкобуржуазные партии РУП (УСДРП) и «Спилка» в революции 1905-1907 гг. //Научная сессия по истории первой русской революции 1905-1907 гг.: Тезисы сообщений.- М.: Изд-во МГУ,1965.- С.20-40.
288. Ш[ра]г М. Ще про Українські Установчі Збори//Боротьба.- 1918.- 16 березня.
289. Юрченко О. Ліві з УСДРП //Вітчизна.- 1970.- №10.- С.160-171.
290. Яворський М. Історія України в стислому нарисі.- Х.: Держ. вид-во України,1929.- 348 с.
291. Яворський М. Коротка історія України. З передмовою Х.Раковського.- Видання п'яте.- Х.: Держ. вид-во України,1929.- 143 с.
292. Яворський М. Україна в епоху капіталізму.- Вип.ІІІ.- В суперечах імперіялізму.- Х.: Держ. вид-во України,1925.- 308 с.
293. Якунин В.К. И.В.Сталин, сталинизм и историческая наука: Учебное пособие.- Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1991.- 90 с.
294. Яценко В.Я. Українські партійно-політичні сили в 1917-1920 рр.: особливості структуризації //Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія.- Дніпропетровськ: ДДУ,1998.- С.73-83.
295. Borys J. Political Parties in the Ukraine //The Ukraine,1917-1921: A Study in Revolution /T.Hunczak, ed.- Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard University Press,1977.- P.128-158.
296. Borys J. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. A Study in the Communist Doctrine of the Self-Determination of Nations.- Stockholm: Faculty of humanities Stockholm, 1960.- 374 p.
297. Mace J.E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine,1918-1933.- Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard University Press,1983.- 334 p.
298. Pidhainy O.S.The Formation of the Ukrainian Republic.- Toronto; New York:

New Review Books, 1966.- 685 p.

299. Reshetar J.S. The Ukrainian Revolution, 1917-1920: A Study in Nationalism.- New York: Arno press, A New York Times company, 1972.- 363 p.

б) матеріали періодики:

300. Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1917.

301. Боротьба.- Орган ЦК УПСР.- Київ.- 1918.

302. Боротьба.- Орган УПСР (лівого крила).- Київ.- 1918.

303. Визволення.- Орган Кам'янецького комітету УСДРП.- 1919.

304. Вісник УНР.- Видання мін-ва преси УНР.- Вінниця, Кам'янець-Подільський.- 1919.

305. Вісник Міністерства Земельних Справ УНР.- Кам'янець-Подільський.- 1919.

306. Вперед.- Орган УСДП.- Львів.- 1920.

307. Гасло.- Орган ЦК РУП.- Чернівці.- 1902.

308. Гасло.- Орган ЦК РУП.- Чернівці.- 1903.

309. Голос робітника.- Орган Катеринославської організації УСДРП.- Катеринослав.- 1918.

310. Громадська думка.- Народний часопис.- Львів.- 1920.

311. Громадське слово.- Щоденний громадсько-політичний часопис.- Київ.- 1920.

312. Державний вісник.- Київ.- 1918.

313. Земля и воля.- Агит. листок Харьков. ком. соц.-рев. и Объедин. Еврейск. соц.-рабоч. партии.- Харьков.- 1917.

314. Известия Лубенского Совета рабочих и солдатских депутатов.- Орган Исполн. ком-та Лубенского Совета рабочих и солдатских депутатов.- Лубны.- 1917.

315. Известия Юга.- Орган Всеукраин. Центр. Исполн. Ком. Совета рабоч., крестьян. и красноарм. деп. - Харьков - 1917.

316. Киевская мысль.- Литературная и политическая газета.- Київ.- 1917.

317. Наш шлях.- Щоденна демократична безпартійна газета.- Кам'янець-

Подільський.- 1920.

318. Нова громада.- Орган Ради Слобідської України.- Харків.- 1917.
319. Нова Рада.- Газета політична, економічна й літературна.- Київ.- 1917.
320. Нова Рада.- Газета політична, економічна й літературна.- Київ.- 1918.
321. Новий шлях.- Щоденна політична і економічно-літературна газета.- Кам'янець-Подільський.- 1919.- 17 червня
322. Праця.- Львів.- 1904.- Ч.1.
323. Робітнича газета.- Орган Бюро ЦК і Київського комітету УСДРП, ЦК УСДРП.- Київ.- 1917.
324. Робітнича газета.- Орган ЦК УСДРП.- Київ.- 1918.
325. Робітнича газета.- Орган ЦК УСДРП.- Київ, Рівне, Вінниця, Кам'янець-Подільський. - 1919.
326. Слово.- Орган Харківського комітету УСДРП.- Харків.- 1918.
327. Товарищ: Политическая, литературная и экономическая газета. – Санкт-Петербург.- 1906.
328. Трудова громада.- Орган Кам'янецької організації УПСР, Орган ЦК УПСР.- Кам'янець-Подільський.- 1919.
329. Трудова республіка.- Щоденна політична, економічна і літературна газета, Орган Київської організації УПСР (центральної течії).- Київ.- 1918.
330. Трудова республіка.- Орган УПСР (ц.т.).- Вінниця.- 1919.
331. Трудовий шлях.- Щоденна політична і економічно-літературна газета.- Кам'янець-Подільський. - 1919.
332. Україна.- Політичний, економічний, літературний і науковий часопис.- Київ.- 1919.
333. Червоний прапор.- Орган Організаційного Комітету фракції незалежних УСДРП.- Київ.- 1919.
- в)архівні матеріали:
334. Агентурные сведения по УСДРП от 27 ноября 1915 г.- ЦДІА України, ф.313, оп.2, спр.3146, арк.19-21зв.
335. Ведомость контрреволюционных выступлений с 1 июля по 19 июля 1919

-
- года.- ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.124, арк.40.
336. Відчит інструктора Гр.Чайківського по Ніжинському та Борзенському повітах з дня 23 квітня по 4 травня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1060, оп.1, спр.25, арк.100-101.
337. Виписка з доповіді начальника кримінально-пошукового відділення – ясновельможному пану Гетьману всій Україні від 19 червня 1918 р.- ЦДАГО України, ф.17, оп.1, спр.26, арк.94-95.
338. Виписка з журналу засідання РНМ від 27 червня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.3305, оп.1, спр.8, арк.9-11.
339. Декларація фракції Незалежних УСДРП.- ЦДАВО України, ф.4453, оп.1, спр.15, арк.107.
340. Дело Киевского ГЖУ по обвинению рабочих г.Киева И.Лопушенко и О.Шестопада в принадлежности к УСДРП (8 декабря 1915 г.- 2 августа 1916 г.).- ЦДА України, ф.274, оп.1, спр.3477, арк.1-100.
341. Довідка мол. наук. спів. Інституту історії партії ЦК КПУ – філіалу ІМЛ при ЦК КПРС С.Слущевської про Буценко Афанасія Івановича.- ЦДАГО України, ф.39, оп.4, спр.24, арк.1-2.
342. Доклад Городнянського повітового комісару (Черніг. губ.) міністру внутрішніх справ від 29 березня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1092, оп.2, спр.11, арк.153-157зв.
343. Доклад товариша міністра внутрішніх справ Г.Нянчура про поїздку по волостям Староконстантинівського повіту на Волині від 15 червня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1092, оп.2, спр.11, арк.160-163 зв.
344. Докладна записка товариша міністра внутрішніх справ А.Поплавського до міністра внутрішніх справ І.Мазепи від 11 червня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1092, оп.2, спр.11, арк.180-180зв.
345. Донесение И.д. Начальника Киевского охранного отделения ротмистра К.Самохвалова Киевскому губернатору от 29 сентября 1911 г. - ЦДА України, ф.275, оп.1, спр.2521, арк.257.
346. Жук А. Історична довідка про УСДРП (машинописний текст).- ЦДАВО

-
- України, ф.3807, оп.2, спр.42, арк.1-13.
347. Жук А. Матеріал про діяльність РУП у Чернігівщині.- ЦДАВО України, ф.3807, оп.1, спр.4, арк.236-241.
348. Жук А. Про одну спробу територіяльно-української організації залізничних служачих (машинописний текст).- ЦДАВО України, ф.3807, оп.1, спр.4, арк.268-271.
349. Журнал засідання Екатеринославского Губернского Присутствия по делам об обществах 25 января 1916 г.- ЦДІА України, ф.313, оп.2, спр.3308, арк.46-47.
350. Журнал засідання Кабінету народних міністрів від 30 травня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.3305, оп.1, спр.7, арк.43.
351. Журнал Засідання Кабінету народних міністрів від 21 липня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.14, арк.180.
352. Журнал Засідання Кабінету народних міністрів від 22 липня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.3305, оп.1, спр.8, арк.34-35.
353. Журнал засідання Кабінету народних міністрів від 12 вересня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.3305, оп.1, спр.9, арк.31-32.
354. Журнал засідання Ради Комісарів від 16 грудня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, Спр.2а, арк.4-4зв.
355. Журнал засідання Ради комісарів від 20 грудня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.2а, арк.6-6зв.
356. Журнал засідання Ради міністрів від 29 грудня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.2а, арк.25-27.
357. Журнал засідання РНМ від 30 грудня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.2а, арк.33-34зв.
358. Журнал засідання РНМ від 8 січня 1919 р.- ЦДАВО України, ф. 1065, оп.1, спр.14, арк.40-41зв.
359. Журнал засідання РНМ від 20 травня 1920 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.4, спр.8, арк.20-20зв.
360. Журнал засідання РНМ від 18 червня 1920 р.- ЦДАВО України, ф.4453,

-
- оп.1, спр.16, арк.139-139зв.
361. Журнал засідання РНМ від 23 червня 1920 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.5, спр.1, арк.38.
362. Журнал №1. Засідання Волинського Губернського Земельного Комітету. Засідання 12-17 марта 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1060, оп.1, спр.25, арк.39.
363. Журнал об'єднаного засідання Директорії, міністрів, керуючих міністерствами та комісарів міністерств від 24 грудня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.2а, арк.15-15зв.
364. Закон, ухвалений Конгресом Трудового Народу України на засіданні 28 січня 1919 року «Про форму влади на Україні».- ЦДАВО України, ф.4453, оп.1, спр.16, арк.119.
365. Замітка інформатора Департаменту державної варті Міністерства внутрішніх справ від 10 липня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.70, арк.114.
366. Записка І.Мазепи до С.Петлюри (10-14 лютого 1920 р., м.Кам'янець-Подільський).- ЦДАВО України, ф.4453, оп.1, спр.15, арк.1-5зв.
367. Записка №2 начальника Киевского ГЖУ с обзором революционного и общественного движения в Киевской губернии за время с 15 июня по 15 августа 1915 года от 26 августа 1915 г.- ЦДІА України, ф.274, оп.4, спр.463, арк.148-150зв.
368. Заява від імені ЦК УСДРП від 17 березня 1919 р. до Директорії Української Республіки (підписана І.Мазепою).- ЦДАВО України, ф.4453, спр.15, арк.32-32зв.
369. Заява до голови РНМ УНР міністра земельних справ І.Мазепи та міністра праці О.Безпалка (23 червня 1920 р., м.Проскурів).- ЦДАВО України, ф.3933, оп.1, спр.17, арк.123-124зв.
370. Звіт про діяльність Українського Військового Революційного Комітету УНР з 14 листопада по 17 грудня 1918 р. (підписаний секретарем УВРК З.Висоцьким 17 грудня 1918 р., м.Київ).- ЦДАВО України, ф.1429, оп.1,

-
- спр.13, арк.1-8.
371. Звіт про настрої на Україні Барона фон Бем-Ермолі від 12 травня 1918 р.- ЦДАГО України, ф.17, оп.1, спр.25, арк.12-17.
372. Інформація про склад ЦК РУП з 1902 р. по 1905 р.- ЦДАВО України, ф.3807, оп.1, спр.10, арк.56-58.
373. Лист А.Пісоцького і М.Ткаченка з Кам'янця-Подільського до ЦК УСДРП (незалежних), що знаходився у тилу радянських військ українсько-радянського фронту від 9 липня 1919 року.- ЦДАГО України, ф.267, оп.1, спр.2, арк.1-3.
374. Листівка Головної Ради Партії Українських Соціалістів-Революціонерів «До селян! Братя селяне!...».- ЦДІА України, ф.278, оп.1, спр.237, арк.220.
375. Листівка Головної Ради УПСР (серпень 1911 р.).«Товариші! Недавно ми були свідками одного з найбільш величезних і прекрасних явищ в історії революції народів...».- ЦДАВО України, ф.3805, оп.1, спр.4, арк.2-2зв.
376. Листівка Української Соціал Революційної організації «Браття селяне! Надходить слушний час!...»(Одеса, 1906 р.).- ЦДІА України, ф.385, оп.1, спр.1772, арк.9-9зв.
377. Листівка УСДРП від 4 квітня 1915 року до роковин Ленських подій, що розповсюджувалася у Катеринославі.- ЦДІА України, ф.274, оп.5, спр.42, арк.94.
378. Листівка УСДРП «Товариші! Надходить день великого робітничого свята – 1-ше Мая...».- ЦДІА України, ф.1335, оп.3, спр.124, арк.152.
379. Личное обращение Директора департамента полиции к начальникам Охранных и Розыскных Отделений от 1 февраля 1903 г.- ЦДІА України, ф.1597, оп.1, спр.7, арк.51-57зв.
380. Мартос Б. Характеристика Української Студентської громади в Харкові 1897 р.(рукопис).- ЦДАВО України, ф.4000, оп.1, спр.1, арк.1-230.
381. Наказ Директорії УНР 26 грудня 1918 р.- ЦДАВО України, ф.1429, оп.2, спр.1, арк.2.
382. Наказ Директорії УНР 9 квітня 1919 року.- ЦДАВО України, ф.1092, оп.3,

-
- спр.189, арк.2-2зв.
383. Наказ Директорії УНР 9 червня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.26, арк.5.
384. Наказ Директорії УНР (по Управлінню преси й інформації) 9 червня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.26, арк.7.
385. Наказ Директорії УНР від 2 вересня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.26, арк.66.
386. Наказ Директорії УНР 26 травня 1920 р.- ЦДАВО Україна, ф.1429, оп.2, спр.6, арк.72.
387. Наказ Директорії УНР від 28 травня 1920 р.- ЦДАВО України, ф.1429, оп.2, спр.6, арк.62.
388. Наказ Директорії УНР від 31 травня 1920 р.- ЦДАВО України, ф.1429, оп.2, спр.6, арк.73.
389. Нарис програму для занять в робітничих гуртках, прийнятий Київським комітетом (Вільною Громадою) РУП. Видання Київського комітету РУП (Рукопис) 1903 р., квітень.- ЦДАВО України, ф.3805, оп.1, спр.6, арк.1-10зв.
390. Опись книг и брошюр, отобранным из библиотеки Украинского Товариства «Просвіта» в с.Мануйловка Новомосковского уезда 29 ноября 1915 г.- ЦДІА України, ф.313, оп.2, спр.3147, арк.265-265зв.
391. Оповіщенє 1899 року [товариств української академічної молоді].- ЦДІА України, ф.274, оп.1, спр.536, арк.74-74зв.
392. Письмо начальника Екатеринославского ГЖУ к начальнику Полтавского ГЖУ от 17 августа 1915 г.- ЦДІА України, ф.320, оп.1, спр.1409, арк.62.
393. Письмо начальника Екатеринославского ГЖУ Главному Начальнику Одесского Военного Округа и Генерал-Губернатору от 3 декабря 1915 г.- ЦДІА України, ф.313, оп.2, спр.3147, арк.119-121зв.
394. Письмо начальника Екатеринославского ГЖУ к Екатеринославскому губернатору от 5 декабря 1915 г.- ЦДІА України, ф.313, оп.2, спр.3147, арк.146.

-
395. Постанова Директорії УНР 9 квітня 1919 року.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.38, арк.5.
396. Постанова Директорії УНР від 25 квітня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.25, арк.35.
397. Постанова Директорії УНР 9 травня 1919 р. про обрання Головою Директорії С.В.Петлюру.- ЦДАВО України, ф.3933, оп.1, спр.14, арк.12.
398. Постанова Директорії УНР від 13 травня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1429, оп.2, спр.1, арк.12.
399. Постанова Директорії УНР від 27 серпня 1919 року.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.26, арк.103.
400. Постанова Директорії УНР від 28 серпня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.26, арк.104.
401. Представление Прокурора Одесского Окружного Суда Прокурору Одесской Судебной палаты.- ЦДІА України, ф.419, оп.1, спр.5399, арк.11-16.
402. Представлення товариша прокурора київського окружного суду від 4 серпня 1918 р.- ЦДАГО України, ф.17, оп.1, спр.26, арк.96-98.
403. Прокламація УСДРП «Війна і українська соціал-демократія».- ЦДІА України, ф.336, оп.4, спр.20, арк.145-148зв.
404. Протокол засідання ініціативної групи бувших членів РУП у складі О.Скорописа, Д.Антоновича і Е.Голіцинського.- ЦДАВО України, ф.4453, оп.1, спр.15, арк.97-98.
405. Протокол Олександрівського Повітового Земельного з'їзду, який відбувся 10-23 квітня 1918 року в Повітовій Земській Управі. Резолюція про діяльність земельних комітетів на місцях.- ЦДАВО України, ф.1060, оп.1, спр.25, арк.65зв.-66.
406. Резолюції Третього з'їзду УСДРП (березень 1907 р.).- ЦДАГО України, ф.266, оп.1, спр.1, арк.19-22.
407. Резолюція про участь членів УСДРП у правительстві [ухвалена в остаточній редакції 3 червня 1920 р., м.Вінниця].- ЦДАВО України,

-
- ф.4000, оп.1, спр.15, арк.4-5.
408. Резолюція ЦК УПСР щодо тактики на Україні від 4 листопада 1918 р.- ЦДАГО України, ф.43, оп.1, спр.15, арк.4.
409. Резолюції ЦК УСДРП від 29 січня 1920 р.- ЦДАВО України, ф.3805, оп.1, спр.7, арк.1-3.
410. Рукопис Б.Мартоса «РУП і УНП».- ЦДАВО України, ф.4000, оп.1, спр.1, арк.231-249зв.
411. Сведения Народного комиссариата внутренних дел о контрреволюционных выступлениях на Украине за время с 1-го июля по 19 июля 1919 года.- ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.124, арк.10-35.
412. Секретное сообщение Начальника Киевского ГЖУ Киевскому губернатору от 14 июля 1915 г.- ЦДІА України, ф.274, оп.4, спр.463, арк.112-112 зв.
413. Справка из дел Киевского ГЖУ от 2 апреля 1915 г.- ЦДІА України, ф.274, оп.5, спр.42, арк.66.
414. Стенограма І-го Установчого з'їзду УКП 22-24 січня 1920 р.- ЦДАГО України, ф.8, оп.1, спр.1, арк.1-129.
415. Ультіматум Отамана Головного Штабу Повстанчеських військ України Юрко Мазуренко Голові так званого «Українського Робітниче-Селянського Уряду» Раковському. 1919 р. Червня 25 дня. м.Сквира.- ЦДАГО України, ф.57, оп.2, спр.355, арк.1.
416. Умови вступу членів УСДРП у Правительство [ухвалені в остаточній редакції 3 червня 1920 р., м.Вінниця].- ЦДАВО України, ф.4000, оп.1, спр.15, арк.5.
417. Ухвала Генерального Секретаріату від 8 листопада 1917 р.- ЦДАВО України, ф.1063, оп.3, спр.1, арк.67.
418. Ухвала Генерального Секретаріату від 20 грудня 1917 р.- ЦДАВО України, ф.1063, оп.3, спр.1, арк.110.
419. Ухвалений Кабінетом народних міністрів Закон про склад Директорії УНР від 7 травня 1919 р.- ЦДАВО України, ф.1429, оп.2, спр.2, арк.28.

-
420. Ухвалений РНМ «Тимчасовий Закон про силу законів, про порядок утворення законів та про форми і порядок їх оголошення».- ЦДАВО України, ф.1065, оп.1, спр.2а, арк.19-20.
421. IV з'їзд УКП 1-4 березня 1925 р. (Стенографічний звіт).- ЦДАГО України, ф.8, оп.1, спр.119, арк.2-310.
422. Шаповал Н. Развитие и современное состояние украинского социалистического движения (рукопись).- ЦДАВО України, ф.3563, оп.1, спр.3, арк.1-30.

ЗМІСТ

Звернення до читача	5
ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1 ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ПОЯВИ, СТАНОВЛЕННЯ ТА ІДЕЙНО-ЦІННІСНИХ ЗАСАД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ- ДЕМОКРАТІВ І ЕСЕРІВ	35
РОЗДІЛ 2 ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УСДРП ТА УПСР У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	71
РОЗДІЛ 3 УКРАЇНСЬКІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ І СОЦІАЛІСТИ-РЕВОЛЮЦІОНЕРИ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ І ДИРЕКТОРІЇ	116
ВИСНОВКИ	176
ПРИМІТКИ	181
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	239
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	241

Відомості про автора

Висоцький Олександр Юрійович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ).

Народився у 1974 р. у Дніпропетровську. Закінчив історичний факультет Дніпропетровського держуніверситету (1996 р.). Захистив кандидатську дисертацію на тему "Діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії та Української партії соціалістів-революціонерів у 1900-1920 роках: історико-порівняльний аспект" (2000, Дніпропетровський національний університет).

Автор книги "Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні)" (2001). У часописах "Політологічні читання", "Вісник НАН України", "Генеза", "Грані", "Політичний менеджмент" та інших опублікував більше 30 статей, присвячених теорії та історії соціал-демократії, різноманітним аспектам легітимації політики.

Царина наукових інтересів - міжнародний та український соціал-демократичний рух, теорія та практика легітимації політики.

Наукове видання

Монографія

ВИСОЦЬКИЙ Олександр Юрійович

**УКРАЇНСЬКІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИ ТА ЕСЕРИ:
ДОСВІД ПЕРЕМОГ І ПОРАЗОК**